

1.fejezet

A hely

A magyarság legutóbbi 1100 éves története – néhány kivételesnek mondható eseménytől, egy-egy hadjárattól, migrációs hullámtól eltekintve – alapvetően a *Kárpát-medencében* zajlott.¹ Az ezt megelőző évszázadok-évezredek történeti, etnikai, nyelvi és történeti földrajzi körülményeiről – annak ellenére, hogy talán ez az egyik leginkább közérdeklődésre számot tartó „örökzöld” téma – többnyire csak elméleti konstrukciókkal, félig-meddig igazolható feltevésekkel, sokszor egymást kizáró nyelvészeti, régészeti és archeogenetikai teóriákkal, de rendkívül kevés biztos tudással rendelkezünk.² Földrajzi értelemben a Kárpát-medence Európában valóban *centrális* helyet foglal el. Elég ugyanis egy pillantást vetni a térképre, hogy világossá váljon, hogy ez a 325 ezer négyzetkilométeres régió mennyire *zárt egységet alkot*. Nem kell ahhoz megátalkodott nacionalistának vagy reménytelen revizionistának lenni, hogy igazat adjunk egyik legkiválóbb földrajzosunknak, *Prinz Gyulának*, aki valahol azt írta, hogy – a szigetlakóktól eltekintve – kevés az olyan ország, amelyet a térképre tekintve azonnal megtalálunk, anélkül, hogy az országokat elválasztó határok be lennének rajzolva. Ez a meglepően egybeforrottnak és oszthatatlannak tűnő zártság azonban *kizárólag földrajzi értelemben igaz*, és talán éppen ez okozza a hiú ábrándokat.³ Történeti, etnikai és társadalmi vonatkozásban ugyanis – ahogy azt később látni fogjuk – ez az egységesség csupán a magyar társadalom nagy része által osztott *illúzió*, amely mélyén történelmünk *nem kellő mélységű* ismerete áll. Ez a geográfiai és természeti egység vezette félre legnagyobb földrajzosaink első három nemzedékét is Cholnoky Jenőtől Teleki Pálon és Bulla Bélán át egészen Mendöl Tiborig. Mindazok ugyanis, legyenek azok geográfusok, politikusok vagy közemberek, akik a *földrajzi egység gondolatából akarták megérteni a magyar történelmet*, továbbá a természettudósok magabiztosságával akartak rendet vágni ebben a finomabb megközelítést igénylő rengetegben, alapvetően illúziókban ringatták magukat. Ezért is okozott akkora, bizonyos mértékben máig kiheverhetetlen sokkot a magyar társadalomban Trianon, de

1 A geológusok Pannon-medencének nevezik a kárpáti, alpi és dinári hegységek által körbevett medencét. A történeti irodalomban a Kárpát-medence kifejezés használata általános, így az alábbiakban én is ezt használom.

2 Lásd erről részletesebben *Az „őshaza” és a vándorlások* című keretes szöveget.

3 Elég egy pillantást vetni a határok valós történeti változására, amelyeket a Kocsis Károly és Schweitzer Ferenc szerkesztette kötet tartalmaz (*Magyarország térképeiben*. Budapest, 2011, MTA Földrajztudományi Kutatóintézet, 22–23.), hogy világossá váljon, mennyi illúziót rejteget a szakirodalomban és – főleg – a publicisztikában gyakran megjelenő „történeti határok” kifejezés.

ennek részletesebb és árnyalatosabb kifejtése maradjon egy másik fejezetre (*A politika*).

A Kárpát-medence *természetes határait* nyugaton a Keleti-Alpok nyúlványai, északon, keleten és délkeleten a Kárpátok félkörívesen húzódó hegygerincei, délen az Al-Duna és a Száva, illetve a Szerb-érchegység és a Dinári-hegyvidék északi vonulatai képezik. A Kárpátok nyugati végétől, tehát Dévénytől kiinduló mintegy 1500 kilométer hosszan az Al-Dunáig húzódó magas lánchegységen keresztül csupán két természetes kijárata van (az északi és déli, mindkettő a Duna-völgyében), továbbá csak kisszámú hágó és szoros tette lehetővé a külvilággal való kapcsolatot. Évszázadokon át ugyanis ezeken a szorosokon és hágókon keresztül haladtak a kereskedelmi és hadiutak, majd a 19. századtól a vasúti közlekedés és a modern úthálózat is értelem szerint ezek nyomvonalait követte.⁴ A honfoglaló magyarok – akár tudatosan tették ezt, akár kényszerek hatása alatt – egészen bizonyosan közel ideális földrajzi környezetet találtak a maguk és utódaik számára. S minden bizonnyal ez az egyik kézenfekvő magyarázata annak a ténynek, hogy a magyarok számottevő hányada még több mint száz évvel a trianoni döntés után, valamint az etnikai viszonyok hátrányunkra történt jelentős megváltozása után is, miért nem tud elszakadni Nagy-Magyarország mára már *totális illúzióvá* vált elképzelésétől.

Talán nem kell külön hangsúlyozni ebben a *realitásokkal* számot vetni igyekvő munkában, hogy a Kárpát-medencét néhány évszázad politikai-hatalmi szempontjától eltekintve a magyar etnikum *sohasem tudta teljes mértékben kitölteni és uralni*. Ebből következően a Kárpát-medence az elmúlt egy évezredben – a különböző időszakokban különböző mértékben – a horvát, a német (sváb, szász), a roma (cigány), a román (oláh), a szerb, a szlovák (tót), a szlovén (vend), az ukrán (ruszin, ruthén), a zsidó stb. etnikumok-nemzetiségek számára is az élő- és szülőhelyet jelentette, így az ő etnikai-nemzeti történelmük is teljes mértékben vagy részben itt zajlott.⁵ Ugyanakkor merő illúzió és egyben hiábavaló vállalkozás lenne magyar történetet írni úgy, hogy a földrajzi-topográfia keretét *szűkebben* húzzuk meg, mint a teljes Kárpát-medence. S ez a

4 Ezek nyugatról kelet felé haladva sorrendben a következők: Dévényi-kapu, Jablonkai-hágó, Duklai-hágó, Uzsoki-hágó, Vereckei-hágó, Tatár-hágó, Borsai-hágó, Radnai-hágó, Borgói-hágó, Tölgyesi-szoros, Békási-szoros, Gyimesi-szoros, Ojtozi-szoros, Bodzai-szoros, Tömösi-hágó, Tölecsvári-hágó, Vöröstorony-szoros, Szurdok-szoros, Kazán-szoros, Vaskapu-szoros. A déli határvonal (Száva és Al-Duna, illetve a Dinári-hegység) jóval alacsonyabb, töredezettebb és átjárhatóbb. Ennek a ténynek minden kétséget kizáróan messzemenő történeti, kereskedelmi és főleg hadi következményei voltak.

5 Ezeknek a témáknak és konfliktusoknak részletes kifejtését lásd az etnikai-nemzetiségi viszonyokkal foglalkozó negyedik (*A közösség*) és nyolcadik (*A magyarok – kívülről*) fejezetben.

nagyszámú utódállamokba szorult magyar népesség miatt még a Trianon utáni históriánkra is igaz! Mint ahogy román, szerb, szlovák történetet sem lehet írni e tág keret ismerete és mélyebb megértése nélkül. Bár a régi-új sérelmek, érdekütközések, történelmi fájdalmak és értelmezési nehézségek ezen etnikumok-nemzetek között ma még teljeséggel lehetlenné teszik egy kiegyensúlyozott Kárpát-medencei közös história megírását, igyekszem – amennyire tőlem telik – e más nézőpontú megközelítéseket is átgondolni és lehetőség szerint figyelembe venni.

Ha nem akarunk – márpedig nem akarunk – leragadni a szűk politikai és eseménytörténeti szemléletnél, akkor legalább nagyvonalakban át kell tekintenünk a Kárpát-medencei népek történelmét így vagy úgy befolyásoló éghajlati és hidrológiai körülményeiket és viszonyokat, legalábbis azokat, amelyek *közvetlen befolyást* gyakoroltak a magyar és a többi itt élő etnikum történelmére. Továbbá számba kell venni e nagyrégió *természetföldrajzi tájait*, tudván-tudva, hogy egyrészt az itt lakó etnikumok kissé eltérő földrajz- és tájszemlélettel rendelkeznek, másrészt azonban a fentiekben felsorolt földrajzi és környezettörténeti események és fejlemények minden itt lakó nemzetiséget többé-kevésbé azonos mértékben érintették. A szakirodalomban ezeknek a jelenségeknek, azaz az emberi közösségek és a földrajzi-természeti környezet összefüggéseinek kutatására és leírására négy tudományág, négy egymástól kissé eltérő módszertant használó irányzat honosodott meg. Először is a *történeti földrajz* (historical geography). Ennek is kétféle értelmezése létezik. Egyrészt a topográfiai-helytörténeti adatokra alapozódó, történészek, mindenekelőtt Teleki József, Csánki Dezső és Györffy György által kidolgozott módszer. Ennek a történeti földrajzi megközelítésnek az egyik újabb, oktatási igényekhez igazított változata a Bak Borbála által kimunkált és összefoglalt *történeti topográfia* (historical topography).⁶ A történeti földrajz másfajta – az előzőnél tágabban értelmezett – megközelítését Magyarországon elsősorban földrajzosok, mindenekelőtt Somogyi Sándor és Frisnyák Sándor képviselte. A történeti földrajz eszerint – Somogyi megfogalmazásában – „olyan önálló tudományág, amely a táj egykori állapotáról ad hű és megbízható, a tájalkotó tényezők időben és térben változó kapcsolatának felismerésén és magyarázatán alapuló leírást. [...] Az elmúlt időszakok tájainak oknyomozó és magyarázó leírása, amelyben már ott élt és hatott az emberi társadalom is”.⁷ A harmadik irányzat, a *történeti ökológia* (historical ecology), amely – R. Várkonyi Ágnes

⁶ A fenti kettő elhatárolását és rövid historiográfiáját lásd Bak Borbála könyvében. *Magyarország történeti topográfiája a honfoglalástól 1950-ig*. Budapest, 1997, História – MTA Történettudományi Intézete, 11–14.

szerint – a természet és a társadalom évezredes együttélését és bonyolult kölcsönhatását vizsgáló tudomány. A negyedik tudományág – és ma talán ez a legelterjedtebb – a tágan értelmezett *környezettörténet*, amely az angolszász *environmental history* tükörfordítása. A továbbiakban leginkább ezt a fogalmat használom majd, természetesen az utalásokban és az idézetekben maradok a szerzők eredeti szóhasználatánál. Mivel a fenti megközelítések középpontjában mindenütt az emberi társadalom és a természeti környezet problémája áll, nem tartom ördögtől valónak, ha valaki egyik vagy másik megnevezésre esküszik, hiszen *valamennyi* ilyen-olyan formában az ember és természet bonyolult kölcsönhatásával foglalkozik.⁸

A történeti-földrajzi, valamint a történeti-néprajzi tájak maguk is – gyakran nem is kis mértékben – változtak a magyar história során, továbbá ezek általában nem, vagy csak kivételesen estek egybe a történetileg kialakult és leggyakrabban csak önkényesen meghúzott *politikai-közigazgatási* határokkal és egységekkel. Bár a természetföldrajzi vidékek, a történeti régiók, továbbá a történeti-néprajzi tájak, valamint a politikai-közigazgatási beosztások között van, vagy pontosabban lehet bizonyos kapcsolat és összefüggés hol erősebb, hol gyengébb formában (például a megyék és járások gyakran veszik át az illető táj nevét), mégis ez a négy témakör és egyben megközelítési mód *alapvetően eltér egymástól*. Ezekhez vehetjük ötödikként a fentiektől eltérő térstruktúrájú *nyelvjárások* kérdését is. *Nincs tehát általánosan elfogadott elv* a történeti-földrajzi tájak és a politikai-közigazgatási egységek között, például a Dunántúlon az összefüggés talán kissé erősebb, Erdélyben pedig ellenkezőleg, sokkal gyengébb. Ezek területei és határai ugyanis *messze nem esnek egybe*, így az esetek döntő többségében külön megközelítést és kifejtést igényel a fentiekben felsorolt valamennyi felosztási szempont. Naiv ábránd és hiú remény tehát, hogy ezen egymástól gyökeresen eltérő négy-öt szemléletmód és elnevezési gyakorlat valaha teljes egységbe rendezhető lesz, ennek ugyanis nem a kutató észbeli képességei szabnak határt. Valamennyi ilyen kísérlet – és ezekből volt bőséggel – hamvába holt ötletnek bizonyult a múltban, és reménytelen kísérletnek tekinthető ma is. A legtöbb, amit tehetünk, hogy ezen egymástól eltérő rendszereket valamennyire logikus egységbe rendezzük, precíz elnevezéseket használunk, és lehetőleg pontosan adjuk meg földrajzi határaikat,

⁷Somogyi Sándor: A magyar honfoglalás földrajzi környezete. *Magyar Tudomány*, 1998. 11. sz. 863. Somogyi tájszemléletéről lásd Frisnyák Sándor: Somogyi Sándor történeti földrajzi munkássága. *Történeti Földrajzi Közlemények*, 2016. 2. sz. 155–161.

⁸E munkák pontos bibliográfiai leírását lásd e fejezet részletes irodalomjegyzékében.

valamint különbségeikre, egyezéseikre és bizonyos átfedéseikre felhívjuk a figyelmet.

A Kárpát-medence természetföldrajzi és történeti régiói

Azt gondolhatnánk, hogy az időben változó *történeti-földrajzi*, illetve a mindenkori etnográfiai viszonyokat tükröző *táji-néprajzi* besorolás, valamint a hasonlóan változékony *politikai-közigazgatási* egységek mellett használatos *természetföldrajzi tájbeosztás*, amelynek alapvetően az emberi beavatkozás nélküli geográfiai tényezőket kellene csak számba vennie, nagy állandóságot mutat.⁹ Az „alapvetően” szó itt nyomatékkal hangsúlyozandó, ugyanis a neolitikum óta, azaz az állattenyésztés és a földművelés elterjedése után *természetes* vagy *természeti tájról* már csak nagy-nagy megszorításokkal beszélhetünk. A 18–19. századi nagy természetátalakító műveletei, valamint az ipari forradalom után pedig még kevésbé, hiszen a Kárpát-medence ekkortól majdnem teljességgel *mesterséges* tájjá változott. Azt természetesen nem tudjuk egészen pontosan rekonstruálni, hogy a Kárpát-medence a honfoglalás korában milyen mértékben volt mesterséges kultúrtáj, azaz emberi munkával átalakított és folyamatosan használt földterület. A *kultúrtáj* ugyanis nem önfenntartó rendszer, a földművelés abbamaradása után bizonyos idő elteltével helyreáll az eredeti természetes állapot, így a kultúrtáj újra úgynevezett *nyerstájjá* alakul vissza. Talán azt mondhatjuk, hogy ez a természetes állapot a medence egyes részein, mindenekelőtt az Alföld középső részein és a nagyobb folyók környezetében nagy valószínűséggel ebben az időben már többé-kevésbé visszaállt, míg másutt teljes mértékben vagy részlegesen megmaradt a régebbi kultúrtáji állapot – köszönhetően az ott élő népességnek. A Kárpát-medencében ennek a természeti vagy természetközeli állapotnak a visszaállítását nagyban elősegítette az *aszályos klímaperiódus*, amely a 8. század közepe és a 10. század legeleje között jellemző volt a régióra. A honfoglalás korának a legnagyobb kiterjedésű tájtípusa az erdős, ligetes sztyepp volt, amelyet erdős dombságok és ugyancsak erdős középhegységek öveztek.¹⁰

9 A természeti és történeti tájbeosztás problémáiról lásd Hajdú-Moharos József gondolatébresztő tanulmányát (Természeti és történeti tájbeosztások. In Frisnyák Sándor szerk.: *A Kárpát-medence történeti földrajza*. Nyíregyháza, 1996, MTA Szabolcs-Szatmár-Bereg Megyei Tudományos Testülete – Bessenyei György Tanárképző Főiskola Földrajzi Tanszéke, 249–257.).

10 Lásd erről Somogyi Sándor: Hazánk vízrajza a honfoglalás idején és változásainak tájrajzi vonatkozásai. In Füleky György szerk.: *A táj változásai a Honfoglalás óta a Kárpát-medencében*. Gödöllő, 1997, Gödöllői Agrártudományi Egyetem, 44–45.

De ettől a problémától eltekintve is a *természetföldrajzi* tájbeosztás korántsem mutat olyan állandóságot, mint ahogy azt előzetesen feltételeznénk. Elég egy pillantást vetni legnagyobb geográfusaink természeti tájbeosztási rendszereire és határkijelöléseire, akik számára még a Kárpát-medence egésze, és nem a trianoni Magyarország szolgált vonatkoztatási keretül, hogy ez a megállapítás igazolódjon. Ennek a változékonyságnak az okai rendkívül sokrétűek. Egyrészt a természeti tájak sem voltak teljesen mentesek az emberi beavatkozástól, és minél közelebb kerülünk a mai korhoz, annál kevésbé. Van, aki ezt fokozottan figyelembe vette és van, aki egyáltalán nem. Aki viszont figyelembe vette, annak a természetföldrajzi és a történeti szempontokat valamilyen formában egyeztetnie kellett, azaz ezeknek valamilyen vegyülékét kellett megalkotnia, és ez szükségszerűen *szubjektívizmust* csempészett a folyamatba, hol erősebb, hol gyengébb formában. Másrészt a politikai határok változásai, a nemzetiségi-nemzeti szempontok előtérbe kerülése a modern korban igenis befolyást gyakorolt a természeti tájakra, ha nem is feltétlenül a formájukra, de a rendszerezésükre, az elhatárolásaikra, valamint értelem szerint az elnevezéseikre. Továbbá nem szabad elfeledkezni a geográfusok egymástól különböző iskolázottságáról, eltérő szubjektív térszemléletéről sem.

Cholnoky Jenő 1918-ban írt munkájában *kilenc* természeti nagytájról tud (Alföld, Kisalföld, Dunántúli-dombvidék, Északnyugati-Felvidék, Északkeleti-Felvidék, Keleti-Kárpátok, Déli-Kárpátok és a Krassó–Szörényi-hegyvidék, Kelet-magyarországi Szigethegység, Erdélyi-medence), és ezekkel egyenrangú kategóriába sorolja a nagy folyóinkat, azaz a Dunát és a Tiszát is.¹¹ Ezen a nagytáji rendszeren a két világháború között minimális mértékben ugyan, de változtatott (Alföld, Dunántúl, Északnyugati-Felvidék, Északkeleti-Felvidék, Keleti-Kárpátok, Dél-Erdélyi-Felvidék, Keleti-Kárpátok, Kelet-magyarországi Szigethegység, Erdélyi-medence, Budapest).¹² Bár Cholnoky mind a nagytáji (Budapest kivételével), mind a középtáji beosztásnál *alapvetően* természetföldrajzi tényezőket vett figyelembe, a Kárpát-medence ortográfiai és hidrográfiai egységének hangsúlyozása nála szervesen összekapcsolódott egy politikai-hatalmi szemponttal, nevezetesen a történeti ország államjogi egysége

11 Cholnoky Jenő: Magyarország hegy-, vízrajza és települései. In Lóczi Lóczy Lajos szerk.: *A Magyar Szent Korona országainak földrajzi, társadalomtudományi, közművelődési és közgazdasági leírása*. Budapest, 1918, Kilián, 50–78. Maga Cholnoky is 1934-ben már kissé más beosztást használ (Alföld, Dunántúl, Északnyugati-Felvidék, Északkeleti-Felvidék, Erdély, Horvátország és Fiume). Lásd Cholnoky Jenő: *A Kárpátoktól az Adriáig. Nagy-Magyarország írásban és képen*. Budapest, 1934, Somló Béla.

12 Cholnoky Jenő: *Magyarország földrajza*. Budapest, 1929, Danubia. Uő: *Magyarország földrajza*. Budapest, 1937, Franklin (A Föld és élete 6.).

megőrzésének és – a két világháború között – visszaállításának igényével. Ha a két szempont, nevezetesen a természetföldrajzi és a politikai szembekerült egymással, akkor Cholnoky gondolkodás nélkül *a politikai szempont primátusát* vallotta. Megállapította például, hogy bár Fiume esetében a természetes határ a Karszt vízválasztóján lenne, mégis helyes, ha ez a terület Magyarországhoz tartozik, hiszen „ez esetben a tenger partján olyan jelentéktelen földrajzi terület maradna gazdátlanul, amelynek önállóságra semmi geográfiai jogosultsága sincs, s mint általában az ilyen terület-foszványok mindig, ez is a legközelebbi nagy egységnek természetes függeléke lesz.”¹³ Aligha kell hangsúlyozni, hogy – bármilyen oldalról érkezen is, és bármilyen érveléssel kapcsolódjon is össze – a természetföldrajzi szempont keverése politikaiakkal minden esetben összezavarja a képet és súlyos félreértésekhez, hibákhoz vezet. Mint ahogy ez Cholnoky esetében is történt.

Prinz Gyula a két világháború között írt nagy földrajzi összefoglalójában egészen eredeti módon keverte a természetföldrajzi és a történeti szempontokat.¹⁴ Ő ugyanis a történeti Magyarország tájbeosztását három szinten vizsgálta: országrészek, tájak és vidékek. Az első szint nála *inkább* történeti kategória, a második *inkább* természetföldrajzi, míg a harmadik e kettő vegyüléke. Prinz ugyanis meg volt arról győződve, hogy e két szempont *szervesen* összefügg, például egyáltalán nem tartotta véletlennek, hogy az egykori Pannón-tenger üledéke lett a „legmagyarabb föld, és tájrendszertani egységének legjobb kifejezője”.¹⁵ Az *országrészek* vizsgálatát Prinz történeti áttekintéssel kezdte, majd ennek időbeli módosulásait figyelte. A legkorábbi tájbeosztás szerinte a *Külső- és a Belső-Magyarország* megkülönböztetésén alapult. A Külső-Magyarország (az általa egységesnek tekintett, földtörténeti Tisia-tömb pereme) a magyar történet Kárpát-medencei kezdetekor a gypün, a *limes hungaricuson* túli összefüggő zárt erdőséget jelentette, de amely szerinte nem volt „senki földje”, hanem szerves része az országnak, következésképp idegen országok, területek csak azon túl kezdődtek. Belső-Magyarország pedig – az általa megalkotott fogalom szerint – az úgynevezett Tisia-tömb, amely a

13 Cholnoky: Magyarország hegy-, vízrajza... I. m. 50. Hasonló politikai szempont kerül elő Bosznia és Hercegovina, illetve a Gráci- és a Morva-medence megítélése esetében. Uo. 50–51.

14 Prinz Gyula: Magyarország tájrajza. In Prinz Gyula – Teleki Pál – Cholnoky Jenő – Bartucz Lajos: *Magyar föld, magyar faj*. 1. köt. Budapest, 1936, Királyi Magyar Egyetemi Nyomda, 263–341.

15 Uo. 273. Ez összefüggött Prinz – azóta megcáfolt – úgynevezett Tisia-elméletével, amely szerint a Kárpát-medence lemeztektónikai szempontból egyetlen tömb, amely Prinz szerint éppen ezért nem tudott meggyűrődni, és ezért emelkedtek ki körülötte az összeütközés következményeképpen a Kárpátok hegyláncai. A Tisia név azonban a geológiában megmaradt, és ma a két Kárpát-medencei lemez közül a dél-magyarországit jelöli.

honfoglalás idején mintegy 300 ezer négyzetkilométernyi területre terjedt ki, és amelyet az Alpok és a Kárpátok fél karéja fogott körbe. A Külső- és Belső-Magyarország kategorizálást az *Alsó- és Felső-Magyarország* elnevezés követte, amelynek jelentése szerinte többször változott a történelem során. Kezdetben, tehát a honfoglalás korában a Tiszától, mint vízválasztótól nyugatra elhelyezkedő területet nevezték Alsó-, míg a Tiszától keletre eső részt Felső-Magyarországnak, tükrözve ezzel a területre érkező honfoglalók keletről nyugatra irányuló térfelfogását. Ez a térszemléletet változott meg a török hódítás után, amikor is Győr–Esztergom–Tokaj fölötti rész kapta a Felső-, míg az ettől a vonaltól délre fekvő terület az Alsó-Magyarország nevet.¹⁶ Prinz szerint e közben vagy közvetlenül ezután alakult ki hosszú évszázadokra az a meghatározó, *négyes szerkezetű történeti-nagytáji megosztottság*, amelyet ő alapvetőnek tartott: Alföld, Pannonföld, Felföld, Erdély. A nép nyelvén, illetve a műveltségi köztudatban Magyarországon szerinte nem alakult ki ilyen jellegű nagytáji felosztás, ez ugyanis *nem volt része* a közgondolkodásnak, és ez csak később lett azzá, éppen a tudományos elnevezések elterjedésének következtében. Talán felesleges hangsúlyozni, hogy ez a négyes szerkezet csupán az ő tudományos szemléletét tükrözte. Prinz elméletének eleven cáfolata a mai névhasználat, az általa tudományosnak és igaznak tartott négyből kettő ugyanis (Felföld, Pannonföld) ma már szinte teljesen kikopott a közhasználatból, ha ugyan – különösen a Pannonföld – valaha része volt egyáltalán. Prinz a négyes felosztásnak még a természetföldrajzi-történeti alapozásán túl is – erősen kétséges – ideológiai és szinte irodalmi-költői jelentőséget tulajdonított: „Nem mondva csinált országrészek ezek. Mindegyiknek kialakulása össze van forrva a magyar föld történetének alapvető eseményeivel, mindegyiknek más a természete, mert más az anatómiája és fiziológiája. Más a lelke is, amit a rajta élő nép kifejez, ha ez a lélek nem jár is egyenruhában. [...] De mindegyik ország rész nyers tájképében megtalálhatók az uralkodó közös jellemvonások, melyek az egység amalgámjával vonják be mindegyiket külön-külön.”¹⁷ Mindennek ellenére – ha kicsit más elnevezésekkel (Alföld, Dunántúl, Felvidék, Erdély), valamint kissé eltérő határvonalakkal – olyannyira logikus földrajzi-történeti nagytáj beosztásnak tűnik mind a mai napig, hogy később etnográfusok és kultúrtörténészek (Kósa László, Paládi-Kovács Attila, Mohay Tamás) is

16 Uo. 277–278. Ez a térszemlélet – átmenetileg és rövid időre – harmadszor is megváltozott, mégpedig a felszabadító harcok következtében Kassa–Kanizsa–Pécs vonal lett az elválasztó a Felső-, illetve az Alsó-Magyarország között.

17 Uo. 291.

alapvetően ezt a nagytáji beosztást követték, amikor kulturális régiókról és néprajzi csoportokról értekeztek.¹⁸

Prinz az országrészeken belül a fizikai-földrajzi meghatározottságokon alapuló, öttől tízezer négyzetkilométerig terjedő nagyságú *tájakat* határozott meg, szám szerint *tizenötöt*. A Felföldön hármat (Magas-Felföld, Mátraerdő, Havaserdő), az Alföldön négyet (Felső-Tiszatáj, Nagyróna, Közép-Dunatáj, Aldunatáj), Erdélyben négyet (Székelyerdő, Biharerdő, Erdélyi-medence, Erdélyhavas), és végül Pannonföldön szintén négyet (Győri-medence, Muratáj, Dél-Dunántúl, Zágrábi-medence).¹⁹ Az egyes tájakon belüli kisebb, részben földrajzi, de nagyjából történeti területeket Prinz *vidékeknek* nevezte, amelyek szerinte az ott lakó népnek és az illető földnek a szimbiózisát jelentik. Ezek közül – eléggé változó és vitatható kritériumok alapján – több mint százat nevez meg és jellemez röviden.²⁰

Bulla Béla és Mendöl Tibor ma már klasszikusnak számító 1947-es könyvükben a Kárpát-medence *hat* nagytáját sorolták fel (Alföld, Kisalföld, Dunántúl a Száva közével és a Tengeremlékkel, Északnyugati-Felvidék, Északkeleti-Felvidék, Erdély) és ehhez illeszkedett hetedikként – bár ez a terület szerintük nem rendelkezik a nagytáj minden ismertetőjegyével – Budapest.²¹ Bulla a hatvanas években megjelent nagymonográfiájában igazodott az akkor már a természetföldrajzosok számára is kötelező elváráshoz, azaz ő is csak a trianoni országhatárokon belüli geográfiai területet vette figyelembe (Alföld, Kisalföld, Alpokalja, Dunántúli-dombság, Dunántúli-középhegység, Északi-középhegység), és ezen a nagytáji beosztáson belül középtáji egységeket is megnevezett.²² Bulla ekkori módszertani újítása, hogy megkülönböztette egymástól a *geomorfológiai körzeteket a természeti tájaktól*. Bár a nagytájak esetében ez a két kategória egybeesett (mindkettőnél a fentebb felsorolt hat kategóriát jelölte ki), a kistájak esetében a két rendszer már kissé eltért egymástól. A különbséget Bulla abban látta, hogy az objektív domborzati-

18 Lásd erről részletesen Kósa László: *Paraszi polgárosulás és a népi kultúratáji megoszlása Magyarországon (1880–1920)*. 3. bőv. kiad. Budapest, 1998, Planétás; illetve Paládi-Kovács Attila: *Tájak, népek, népcsoportok. Válogatott tanulmányok*. Budapest, 2004, Akadémiai; valamint uő szerk.: *Táj, nép, történelem*. I. 1. köt. Budapest, 2011, Akadémiai.

19 Ezek részletes leírását és elkülönítésük földrajzi megalapozását lásd uo. 293–313. Térképi megjelenítésük és pontos elhatárolásuk uo. 295.

20 Uo. 315–341.

21 Bulla Béla – Mendöl Tibor: *A Kárpát-medence földrajza*. Budapest, 1947, Országos Köznevelési Tanács (új kiadás: Budapest, 1999, Lucidus, 135–338.).

geomorfológiai körzetekkel szemben a természeti tájaknál figyelembe kell venni a domborzat mellett az éghajlati, a vízrajzi viszonyokat, valamint az élővilágot és a talajszférát is. A *természeti tájat* ennek megfelelően ezen összetevők komplex egységeként határozta meg.²³

Egy újabb nagy összefoglalás, a Dövényi Zoltán szerkesztette *A Kárpát-medence földrajza* című mű kilenc nagyrégiót elemez (Dunántúl, Kelet-Magyarország, Felvidék, Kárpátalja, Erdély, Vajdaság, Pannon-Horvátország, Órvidék és Muravidék, Budapest).²⁴ Már magából a felsorolásból is világosan látszik, hogy ez a munka még az előbbieknél is nagyobb mértékben keverte a természetföldrajzi, valamint a történeti és a közigazgatási szempontokat. A kötet területi beosztása alapvetően – a kötet szerkesztőjének saját bevallása szerint is – az utóbbi kettőre támaszkodik, továbbá a nagytájakon belül a közép- és kistájak rendszerét nem minden fejezetben adja meg, és egyébként sem egységes szerkezetben, így használata rendkívül nehézkesé válik. Továbbá az egyes fejezeteket író szerzők más-más szempontokat érvényesítettek, nem is beszélve arról, hogy a kötet tartalmaz függelékként egy *Nagyterségi szerkezet* című gondolatébresztő fejtegetést (Tóth József tollából), amely teljes mértékben ellentmond a könyv egyéb fejezeteinek.²⁵

A végére hagytam azt a valóban természeti tájtagolást, amelyet *Hajdú-Moharos József* és *Hevesi Attila* dolgoztak ki, amely alapvetően természetföldrajzi, és csak nagyon kis mértékben számol az ott élő népek tájalakító hatásával.²⁶ Előnye ennek a rendszernek, hogy egyrészt a Kárpát-medence közvetlen környezetét,

22 Ezek felsorolását és térképes ábrázolását lásd Bulla Béla: *Magyarország természeti földrajza*. Budapest, 1962, Tankönyvkiadó, 81. és 365. Bulla a nagytájakat illetően lényegében alig tért el a Pécsi Márton és Sárfalvi Béla által a trianoni országra kidolgozott és korábban publikált természetföldrajzi rendszertől. Lásd Pécsi Márton – Sárfalvi Béla: *Magyarország földrajza*. Budapest, 1960, Akadémiai, 95–166. S ezt a felosztást követte a Frisnyák Sándor szerkesztette főiskolai tankönyv is (*Magyarország földrajza*. Budapest, 1988, Tankönyvkiadó). Ebben a kötetben a részletes nagytáji, középtáji és kistáji beosztást Pécsi Márton és Somogyi Sándor dolgozták ki. Lásd uo. 145–149. Egy újabb összefoglalás (Enyedi György – Horváth Gyula szerk.: *Magyar tudománytár*. 2. köt. *Táj, Település, régió*. Budapest, 2002, MTA Társadalomkutató Központ – Kossuth) már csak öt nagytájjal számol (Budapest és vidéke, Kisalföld, Dunántúl, Észak –Magyarország, Alföld). Jellemző, hogy Budapest és környékének nagytájjá változása itt már befejezett tényé vált, és semmiféle magyarázatot nem igényelt, holott természetföldrajzi értelemben talán igényelt volna.

23 Bulla Béla: *Magyarország természeti földrajza*... I. m. 364–365.

24 Dövényi Zoltán szerk.: *A Kárpát-medence földrajza*. Budapest, 2012, Akadémiai, 737–1262.

25 Uo. 744. Tóth József: *Nagyterségi szerkezet*. Uo. 1263–1278. Ebben a szerző megállapítja, hogy „e reprezentatív könyv regionális fejezetei is meglehetősen esetleges képet mutatnak”. Uo. 1266. Szinte páratlan ebben az irodalomban, hogy valaki ilyen jellegű alapvető kritikáját magában az illető könyvben fejtsse ki.

26 Hajdú-Moharos József – Hevesi Attila: A kárpát-pannon térség tájtagolása. In *Pannon enciklopédia*. *Magyarország földje kitekintéssel a Kárpát-medence egészére*. 3. kiad. Budapest, 2010, Urbis, 294–306.

így például a keleti oldalát is figyelembe veszi, tehát nem vág ketté természetföldrajzi egységeket, másrészt nemcsak a nagytájakat (Nagyalföld, Győri medence vagy Kisalföld és peremvidéke, Nyugat-Dunántúl, Dél-Dunántúl, Dráva–Száva-vidék, Bakonyerdő vagy Dunántúli-középhegység, Északnyugati-Kárpátok, Északkeleti-Kárpátok, Biharerdő vagy Erdélyi-középhegység, Erdélyi-medence, Keleti-Kárpátok, Déli-Kárpátok, Bánsági-hegyvidék), hanem a középtájakat, sőt a kistájakat és a kistáj-részleteket is megnevezi. További előnye a Hajdú-Moharos–Hevesi-féle rendszernek, hogy messzemenően figyelembe veszi a román, szerb és szlovák tájbeosztási gyakorlatot és közli ezen elnevezéseket az illető nyelveken is.²⁷

Bak Borbála alapvetően követte a Bulla–Mendöl-féle tájbeosztást, azaz kiindulópontja a nagytájakat illetően alapvetően természetföldrajzi volt, azaz ugyanúgy *hat* nagytájat különített el, mint Bulláék (Alföld, Kisalföld, Dunántúl a Száva közével és a Tengerszemmel, Északnyugati-Felvidék, Északkeleti-Felvidék, Erdély), de Bak bizonyos fokon túllépett ezen a nagytáji megközelítésen. Ő ugyanis ezen belül pontosan megnevezte a történeti-földrajzi közép-, illetve a kistájakat is.²⁸ A Bak Borbála-féle rendszerben – különösen a közép- és kistájak megnevezésénél – érthető módon erőteljesen megjelenik, sőt uralkodóvá válik a természetföldrajzi szempont mellett a *történeti* is (lásd például Sárköz, Ormánság, Kiskunság, Bánság, Bácska, Jászság, Nyírség, Hajdúság, Mátyusföld, Szilágyság, Érmellék, Mezőség, Szépmező stb.). Mindezen okok miatt fogalomrendszerét csak részben tekinthetjük természetföldrajzinak (lásd például Csepel-sziget, Ecsedi-láp, Csallóköz, Bakony, Magas-Tátra, Mátra, Börzsöny, Gyergyói-havasok, Fogarasi-havasok, Felcsíki-medence stb.), sokkal inkább *történeti-földrajzinak*, vagy még inkább *táji-történetinek*.²⁹ Ennek megfelelően, amikor ebben a munkában természetföldrajzi egységeket nevezek meg, akkor igyekszem a Hajdú-Moharos–Hevesi-féle rendszer fogalmait használni.

27 A Hajdú-Moharos–Hevesi-féle részletes térképet lásd a kötethez csatolt színes mellékletben. A fenti felsorolásból kihagytam azokat a Kárpát-medencén túli nagytájakat, amelyek ugyan szerepelnek a Hajdú-Moharos–Hevesi-féle rendszerben, de a magyar történelem szempontjából nem vagy alig játszottak szerepet: Duna–Morva-medence, Szubkárpatok, Kárpátmellék, Moldvai-hátság, Géta-hátság, Román-Alföld és végül Duna-deltavidék.

28 Bak Borbála: *Magyarország történeti topográfiaja*... I. m. 33–40.

29 Az etnográfus Diószegi Vilmos *historiainak* nevezte ezt a típusú táji csoportot. Uő: A palóc etnokulturális csoport határai és kirajzásai. In *Népi kultúra – népi társadalom*. 1. köt. Budapest, 1968, Akadémiai, 217–251.

A mai korhoz közeledve és a trianoni határon belüli országra vonatkozóan emellett a *Magyarország kistájainak katasztere* című összeállítás részletes tájbeosztását is gyakran figyelembe veszem majd.³⁰ Ha azonban vizsgálatom középpontjában nem a természetföldrajz, hanem a magyar történeti vagy történeti-földrajzi kérdések állnak (és ebben a könyvben az esetek döntő többségében ez a helyzet), akkor ennek leginkább a Bak Borbála által kialakított rendszer és elnevezések felelnek meg, hiszen ő éppen a történeti forrásokban szereplő elnevezéseket gyűjtötte egybe és rendszerezte. Így ebben a könyvben számomra is ez a legkézenfekvőbb fogalomhasználat.³¹ Maga az elnevezés azonban csak a kiindulópont, a történeti tájak kutatása még csak a kezdeteknél tart – vagy még ott sem. Csak egyetérteni lehet Kósa László értékelésével, miszerint „a magyar történetírás a regionális szemléletnek voltaképpen híján van.”³² Ez alól talán csak Erdély kivétel.

Míg a történettudomány a *regionalitás* érzékelésével áll hadilábon, addig az etnográfianak az *időtényező* okoz nem kevés gondot. Egészen a legutóbbi időkig ugyanis a néprajz zárójelbe tett vagy kimerevített idősíkokkal dolgozott, és legtöbbször a jelenségek mögött mindenütt azok *ősiségét* kereste.³³ Nem az érdekelte elsősorban *ami van*, hanem az, ami egykor volt, vagy pontosabban *ami a mai alapján egykor lehetett*. A realisabb történetiszemlélet 20. századi megjelenéséig az etnográfusok – és nemcsak nálunk – az elveszett „ősi” múlt, az „ősköltészet és őseposz”, az „ősvallás”, az „ősi halászat”, az „ősi település-szerkezet és építészet” maradványait a magyar nép alsó néposztályaiban, mindenekelőtt a parasztságban keresték és az ősiség nyomait ott vélték felfedezni. A néprajz nép- és parasztszemléletének volt egy másik fontos vonása is, amellyel, hogy ezt a réteget tekintették az *ősi hagyatéknak*, nemritkán a *nomád*

30 Dövényi Zoltán szerk.: *Magyarország kistájainak katasztere*. Budapest, 2010, MTA Földrajztudományi Intézet. Ennek a segédkönyvnek az első kiadását Marosi Sándor és Somogyi Sándor készítették. A munka négy tájkategóriával számol: nagytáj, középtáj, kistájcsoporthoz, kistáj. A trianoni ország területén a kötet szerzői 230 kistájhatárhoz határoznak meg és írnak le. Lásd még Csorba Péter: *Magyarország kistájai*. Debrecen, 2021, Meridián. Ez utóbbi kötet képeket is közöl, emellett tartalmazza a 2018-as összesített adatokat a mai Magyarország területére nézve: beépített terület: 6,25%; bányászati és lerakóhely: 0,18%; szántóföld: 50,71%; kert és gyümölcsös: 3,61%; szőlő: 1,08%; vegyes mezőgazdasági terület: 2,05%; gyepek: 9,95%; cserjések: 4,57%; lomblevelű erdő: 17,84%; tűlevelű erdő: 0,91%; mocsár: 0,94%; nyílt vízfelület: 1,90%.

31 A Bak Borbála által kialakított rendszer térképes megjelenítését lásd a mellékelt fekete-fehér térképen.

32 Kósa: *Paraszti polgárosulás...* I. m. 27.

33 Ebből a szempontból valóságos korszakváltást jelentett a néprajzban előbb az agrártörténész-etnográfus Hoffmann Tamás munkálkodása (lásd például *Néprajz és feudalizmus*. Budapest, 1975, Gondolat; *Bábel tornya. A néprajztudomány székháza*. Budapest, 2004, Gondolat–Osiris), illetve a Paládi-Kovács Attila szerkesztette, *A magyar népi műveltség korszakai* alcímet viselő kötet megjelenése (*Táj, nép, történelem*. I. 2. köt. Budapest, 2009, Akadémiai).

örökségünk hordozójának.³⁴ Ez a másik vonás nem a kezdetekre, nem az ősmúltra, hanem ellenkezőleg a jövőre vonatkozott, és egyben nem lényegtelen politikai töltetet is hordozott. *A nép, a parasztság* ugyanis úgy jelent meg sok etnográfus, és a nyomukban járó számtalan mozgalmár és népi politikus számára, mint az a kitüntetett társadalmi réteg, amely egyfelől az ősi hagyaték hordozója, másfelől a *jövő ígérete és záloga*. Az etnográfia két nagy paradoxona áll előttünk: egyrészt miközben zajlott a történeti méretű nagy dráma, – Polányi Károly szavaival – a *nagy átalakulás*, azaz a kibontakozó kapitalizmusnak a társadalom egészét gyökeresen átgyúró transzformációja, addig ők szemüket vagy a *ködbe vesző távoli múltra*, vagy a *szintén homályos jövőre függesztették*. Másrészt miközben tudományukra, mint empirikus és történeti diszciplínára tekintettek, szemléletük mélyén nagyon is filozófiai, ahistorikus vagy egyenesen napi politikai kiindulópontok és előfeltevések húzódtak.

A fenti fejtegetésekből talán világossá vált, hogy a tájak elnevezése még közel sem old meg minden problémát, maga a név önmagában még nem elégséges számunkra. A történeti tájak ugyanis – legyenek azok nagy-, közép- vagy kistájak – éppen azért történetiek, mert maguknak ezeknek a táji fogalmaknak is *saját történetiségük* van, és ennek következtében – néha éppenséggel nem is kis mértékben – változik mind a jelentésük, mind pedig a földrajzi kiterjedésük. Csak egyetlen kiragadott példával szeretném érzékeltetni a probléma bonyolultságát: az erdélyivel.³⁵ *A ma használatos* Erdély-fogalmat ugyanis egy politikai döntés, nevezetesen a trianoni békeszerződés hozta létre, előtte sokféle és változatos Erdély-értelmezés létezett, de egyik sem volt azonos a maival, továbbá minden esetben a jelenleginél jóval kisebb területet jelentett. A mai fogalomhasználatban ugyanis Erdély a keleti és a délkeleti román–magyar határtól a Keleti- és Déli-Kárpátok gerincéig terjed, vagyis magába foglalja az Alföld mintegy ötven kilométeres keleti sávját, azaz a Zarándi-, a Szalontai- és a Szatmári-síkságokat is. Földrajzi értelemben tehát mai értelmében négy

34 Erdei Ferenc – Györffy Istvánt követve – is úgy fogalmazott, hogy a tanya „nomád hagyomány alapján kialakult települési-társadalmi forma” (*Magyar tanyák*. Budapest, 1942, Athenaeum). Györffy nomád elméletének legösszefogottabb kifejtése két tanulmányban: A magyar tanya, illetve Az Alföld ősi magyar településmódja. In uő: *Magyar falu, magyar ház*. Budapest, 1943, Turul, 50–54; 79–83.

35 Barta Gábor: A történeti Erdély és határai. In Herner János szerk.: *Erdély és a Részek térképe és helységnévtára*. Szeged, 1987, JATE, 207–215. Erdély történeti földrajzához lásd még Lukinich Imre: *Erdély területi változásai a török hódítás korában 1541–1711*. Budapest, 1918, MTA; valamint Boros László szerk.: *Erdély természeti és történeti földrajza*. Nyíregyháza, 2000, MTA Szabolcs-Szatmár-Bereg Megyei Tudományos Testülete. Erdély történeti földrajzi helyének és problémáinak gondolatébresztő felvetését lásd Beluszky Pál tanulmányában (Miért nem volt Erdélynek fő városa? In Frisnyák Sándor – Gál András szerk.: *Kárpát-medence: tájak, népek, tevékenységek. Földrajzi tanulmányok*. Nyíregyháza–Szerencs, 2011, Nyíregyházi Főiskola Turizmus és Földrajztudományi Intézete – Bocskai István Gimnázium, 29–46.).

nagyrégiót egyesít: az Erdélyi-középhegységet (Biharerdőt), az Erdélyi-medencét, valamint a Keleti- és a Déli-Kárpátok nyugati lejtőit, illetve egy nagyrégió (Alföld) keleti nyúlványait is.³⁶ Maga az elnevezés, Erdély-Erdőelve (azaz 'erdőn túl', latinus formában Transsylvania) azonban eredetileg a Királyhágón *túli* területre utalt, azaz történetileg alapvetően csak az Erdélyi-medencét, tehát az Erdélyi-középhegység és a Kárpátok között meghúzódó területet jelentette.

Az Erdélyi Fejedelemség előtti *középkori Erdély* területe, amely a Magyar Királyság egyik tartománya volt, földrajzi értelemben fokozatosan bővült, azaz egyre kijebb került az Erdélyi-medence magjától, egyrészt az Alföld (a Fehér-, a Sebes-Körös és a Szamos felső folyása), másrészt Moldva (Háromszék, Hunyad), harmadrészt a Keleti-Kárpátok (Gyergyó, Alcsík, Felcsík, Háromszék) irányában. Szent István a Gyulák legyőzése után *hét vármegyét* hozott létre ezen a vidéken a mainál jóval korlátozottabb területen (Désvár, Dobokavár, Kolozsvár, Tordavár, Küküllővár, Fehérvár, valamint Hunyadvár – innen a terület német neve *Siebenbürgen*). Nagy változást hozott a terület megosztottságában és főleg jogállásában, hogy a 12. század végétől a 13. század végéig megtörtént a megyerendszertől jogilag független székelyek (Székelyföld az Erdélyi-medencében) és a szászok (ún. Királyföld, Szászvárostól a Homoródmentéig) betelepülése.³⁷ Ennek következtében jelentősen megváltozott az erdélyi vármegye rendszer struktúrája is, hiszen ezeket a területeket jórészt ezekből a vármegyékből hasították ki, így tőlük független entitásként léteztek.³⁸

A török hódítás után, a három részre szakadt Magyarország keleti tartománya, az Erdélyi Fejedelemség, azaz a *történeti Erdély* azonban nagyobb területre terjedt ki, mint a fenti korlátozott értelemben vett *földrajzi Erdély*, mivel a fejedelemség területe északi irányban jóval kijebb, míg déli irányban a török területfoglalás miatt, a Szamos- és a Maros-völgyénél egy kissé beljebb helyezkedett el. S hogy még bonyolultabb legyen a képlet: Erdély fogalma a fejedelemség idején úgy tágult vagy szűkült, ahogy az erdélyi fejedelmek

36 A mai román szóhasználatban is megmaradt Erdélynek (Transylvania, Ardeal) ez a kétféle értelmezése, azaz egy szűkebb, közigazgatási (többé-kevésbé a történeti Erdéllyel azonos) és egy tágabb, amely az ettől nyugatra fekvő Crișana (Körösvidék), Maramureș (Máramaros) és Banat (Bánát) vidékeit is magában foglalja.

37 A szék (sedes) eredetileg egy-egy bírói szék (sedes judiciaria) joghatósága alá tartozó, a vármegyéktől független területet jelentette. A hét székely szék: Kézdiszék, Orbaiszék, Sepsziszék, Csíkszék, Udvarhelyszék, Gyergyószék, Marossszék; a négy fiúszék Keresztúr, Miklósvár, Bardóc és Kászon. A szász székek: Kőhalomszék, Nagysinkszék, Segesvárszék, Szászsebeszék, Szászvárosszék, Szebenszék, Szerdahelyszék, Újgyházszék, valamint a későbbi alapítású Medgyesszék és Selykszék.

38 Ugyancsak külön jogállású terület lett a 12. századtól a román határőrökkel betelepített Fogarasföld.

hatalma és területi hatósugara nőtt vagy csökkent.³⁹ Ennek következtében nem tudunk berajzolni a térképre egy állandó vagy ideálisan létező történeti Erdélyt, hanem csak egy meghatározott történeti pillanatban adottat.

Az 1876-os nagy közigazgatási átszervezésig az erdélyi megyék száma és területei állandóan változtak, így értelemszerűen folyamatosan változott a szó jelentése is. 1876-ban a földrajzi Erdély területén 15 vármegyét szerveztek (Alsó-Fehér, Beszterce–Naszód, Brassó, Csík, Fogaras, Háromszék, Hunyad, Kolozs, Maros–Torda, Nagykovács, Szeben, Szilágy, Szolnok–Doboka, Torda–Aranyos, Udvarhely), és ez a helyzet egészen 1920-ig így is maradt. Így el is jutottunk a mai állapothoz, ha kissé nagyvonalúan eltekintünk az 1938-as bécsi döntés – átmenetinek bizonyuló – következményeitől. Ez ugyanis újabb politikai-földrajzi jelentésárnyalattal (Észak-Erdély, Dél-Erdély) gyarapította az egyébként is változásokban gazdag Erdély-fogalmat. A többi nagy-, közép- és kisrégió történeti földrajza talán kevésbé volt ennyire változékony és viharos, mint az összetett természeti tájszerkezettel, viszontagságos történelemmel, valamint bonyolult és folytonosan átalakuló etnikai-nemzetiségi struktúrával megáldott-megvert Erdély, bár *azokon a területeken sem az állandóság az első jelző, ami az eszünkbe juthat.*⁴⁰

A magyar nyelv táji-nyelvjárási tagolódása a Kárpát-medencében

A dialektológia a magyar nyelvtudomány azon ága, amely a magyar nyelv regionális változataival, nyelvjárásaival (tájnyelveivel, dialektusaival) foglalkozik.⁴¹ Olyan nyelvváltozatokkal tehát, amelyek grammatikai (nyelvtani),

39 Ezekről a területváltozásokról, amelyekben a harcok utáni békekötések (váradai béke 1538, nyírbátori egyezség 1551, drinápolyi béke 1568, speyeri béke 1570, bécsi és zsitvatoroki békék 1606, nikolsburgi béke 1621, bécsi béke 1624, pozsonyi béke 1626, linzi béke 1645, vasvári béke 1664) jelentős szerepet játszottak, részletesen lásd Barta: A történeti Erdély és határai... I. m. 209–213. Tovább bonyolítható a kérdés, ha az elemzésbe bekapcsoljuk a fejedelemséghez tartozó Részek (Partium) szintén állandóan változó határait, illetve a terület felszabadítása után létrejött, és a Habsburg Birodalomhoz csatolt Erdélyi Királyi Guberniumot is (1691–1848), amelynek a folyamatosan zajló felszabadító harcok miatti szintén állandóan változtak a határai. Uo.213–214.

40 Lásd ehhez az egy-egy tájegységről készült történeti földrajzi tanulmányköteteket. Részletes felsorolásuk e kötet bibliográfiájában.

41 A magyar dialektológiai irodalom fontosabb összefoglalásai a következők: Balassa József: *A magyar nyelvjárások osztályozása és jellemzése*. Budapest, 1891, MTA; Horger Antal: *A magyar nyelvjárások*. Budapest, 1934, Kókai Lajos; Laziczius Gyula: *A magyar nyelvjárások*. Budapest, 1936, MTA; Bárczi Géza: *Régi magyar nyelvjárások*. Budapest, 1947, Teleki Pál Tudományos Intézet; Kálmán Béla: *Nyelvjárásaink*. Budapest, 1966, Tankönyvkiadó; Imre Samu: *A mai magyar nyelvjárások rendszere*. Budapest, 1971, Akadémiai; Kiss Jenő szerk.: *Magyar dialektológia*. Budapest, 2001, Osiris; Kiss Jenő: A magyar nyelv területi változatai. In Kiefer Ferenc–Siptár Péter szerk.: *A magyar nyelvkezikönyve*. Budapest, 2003, Akadémiai, 269–300; Juhász Dezső: A nyelvjárások történetéből. In Kiss Jenő–Pusztai Ferenc szerk.: *A magyar nyelvtörténet kézikönyve*. Budapest, 2018, Tinta, 314–349.

fonológiai (hangtani) és lexikai (szókincsbeli) szempontból eltérnek más nyelvváltozatoktól, mindenekelőtt a köznyelvtől. A magyar nyelv esetében nagyobb különbségek az utóbbi kettőben vannak, míg a szövegszerkesztésben és a mondatban sokkal kisebbek a differenciák. Általánosan elfogadott vélemény, hogy – szemben például a német, angol, finn, kínai stb. nyelvekkel – a magyar nyelvben *nincs nagy eltérés* az egyes nyelvjárások, nyelvváltozatok között (természetesen a moldvait kivéve), illetve a nyelvjárások és a köznyelv között. Vannak adataink arra vonatkozóan, hogy ez így volt történetileg is. Ez a viszonylagos egységesség ugyanis már Mátyás király udvari tudósának, *Geleotto Marziónak* is feltűnt, de még olyan nagy írókat, mint *Jókai Mór* is meglepett, aki a 19. század végén kijelentette, hogy a „magyar nyelvnek szokott értelemben vehető dialektusai voltaképpen nincsenek is.”⁴² Ezzel szemben valamely nyelvjárást beszélők aránya a teljes népességben belül még ma is jóval magasabb, mint ahogyan azt egy rohamosan globalizálódó korszakban gondolnánk. Benkő Loránd a múlt század közepén kb. 50 százalékra tette a nyelvjárásban (is) beszélők számát, a nyelvjárások egy másik kutatója, Imre Samu 1971-ben ezt az arányt még ennél is magasabbra, 60–70 százalékra emelte, de ő figyelembe vette a beszélők korát is. Nevezetesen szerinte az idősebb paraszti nemzedék csak helyi nyelvjárásokban beszélt, a középkorúak kettősnyelvűek voltak attól függően, hogy otthon vagy hivatalos helyen beszéltek, és végül a fiatalok passzív módon még ismerték az adott nyelvjárást, de már nem nagyon használták azt a mindennapi gyakorlatban. Ennek következtében azóta ez az arány minden bizonnyal valamelyest csökkent, de hogy milyen mértékben, azt – általános kutatások híján – ma még pontosan nem tudjuk. Kiss Jenő szerint bár a köznyelvhez való nagyfokú közeledés az elmúlt félévszázadban aligha vitatható tendencia, azonban „a nyelvjárások ma is élnek (természetesen módosult és állandóan módosuló formában). De nincs kétségünk a tekintetben sem, hogy bizonyos regionális különbségek lesznek a jövőben is.”⁴³ Ezt a vélekedést erősítik meg a mai részkutatások is, azaz egyértelműen tévesnek és egyben hatástalannak bizonyult a közelmúltban a magyar nyelv teljes egységesítésére irányuló politikai-értelmiségi akarat és törekvés. A helyi nyelvváltozatok presztízse ma éppenséggel erősödni látszik (különösen a Székelyföldön), köszönhetően a – globalizáció visszahatásaként jelentkező – lakóhelyhez való erősebb kötődésnek, valamint a nyelvjárások identitáskifejező

42 Jókai szavait Balassa József idézi. *A magyar nyelvjárások osztályozása és jellemzése*. Budapest, 1891, MTA, 3.

43 Kiss Jenő szerk.: *Magyar dialektológia...* I. m. 247.

és a helyi kultúrát megszilárdító szerepének.⁴⁴ A magyar történelem 20. századi alakulása, nevezetesen a trianoni döntés miatt még bonyolultabbá vált a képlet, nevezetesen ma már több nyelvész beszél erdélyi, felvidéki, kárpátaljai és vajdasági köznyelvről vagy köznyelvi változatról is.⁴⁵

Kiss Jenő szerint a magyar nyelvjárásoknak négy megkülönböztető jegye, *differentia specificája* van. E szerint a nyelvjárás 1. rendszerváltozat az adott nyelven belül; 2. területi-helyi kötöttségű; 3. nincs saját írásbelisége, tehát elsősorban egy-egy nyelv beszélt változata; 4. kommunikációs érvényessége területi szempontból korlátozott.⁴⁶ A nyelvjárások tehát rendszerbe foglalható nyelvi sajátosságokkal rendelkeznek, és ez a rendszerszerűség a földrajzi tagoltságban is megjelenik. Ugyanakkor egyrészt ezek nem zárt rendszerek, másrészt az egyes nyelvjárások közötti határok elmosódtak. Juhász Dezső a múlt század kilencvenes éveiben kidolgozott rendszere tíz nyelvjáróterületet vagy nyelvjáró régiót különböztetett meg, és az egyes régiókon belül úgynevezett nyelvjáró csoportokat és helyi nyelvjárásokat is elkülönített.⁴⁷ Fontos megjegyezni, hogy Juhász rendszere két nyelvjáró atlasz adatain alapul (*A magyar nyelvjárások atlasza; A romániai magyar nyelvjárások atlasza*), így múlt század ötvenes–hatvanas éveinek nyelvállapotát tükrözik vissza.

Fontos jellegzetességei a nyelvjárásoknak a valódi, jelentésbeli és alaki tájszavak. Egy-egy nyelvjárásban jelentős számú a valódi tájszó (átlagosan 2-3 ezer). Ezeket tájszótáraink, illetve nyelvjáró atlaszaink tartalmazzák, tehát elterjedtségük kartografikusan is ábrázolható (lásd például 'kukorica': *kukorica, törökbúza, tengeri, málé*; 'burgonya': *burgonya, krumpli, krumpi, grulá, grujá, kompér, kolompér, pityóka, bojóka* stb.). Itt szereplő tájszavaink nagy része a hagyományos paraszti világhoz kapcsolódott, így számuk a téveszesítéssel, majd

44 Lásd erről Iglai Edit doktori disszertációjának erre vonatkozó adatait. *Nyelvjárások közötti egybevető vizsgálat a Magyar Nyelvjárások Atlasza és az Új Magyar Nyelvjáró Atlasz alapján*. Budapest, 2017, ELTE BTK, kül. 121–160. A kérdés újabb irodalmát lásd ugyancsak itt a 303–333 oldalakon.

45 Lásd erről Kontra Miklós – Saly Noémi szerk.: *Nyelvmentés vagy nyelvárulás? Vita a határon túli magyar nyelvhasználatról*. Budapest, 1998, Osiris; Csernicskó István: *A magyar nyelv Ukrajnában (Kárpátalján)*. Budapest, 1998, Osiris – MTA Kisebbségkutató Műhely; Göncz Lajos: *A magyar nyelv Jugoszláviában (Vajdaságban)*. Budapest–Újvidék, 1999, Osiris Kiadó – Fórum Könyvkiadó – MTA Kisebbségkutató Műhely; Lanstyák István: *A magyar nyelv Szlovákiában*. Budapest–Pozsony, 2000, Osiris – MTA Kisebbségkutató Műhely – Kalligram; Fancsaly Éva – Gúti Erika – Kontra Miklós – Molnár Ljubić Mónika – Oszkó Beatrix – Siklósi Beáta – Žagar Szentesi Orsolya: *A magyar nyelv Horvátországban*. Budapest–Eszék, 2016, Gondolat Kiadó – Media Hungarica Művelődési és Tájékoztatási Intézet; Péntek János – Benő Attila: *A magyar nyelv Romániában (Erdélyben)*. Budapest–Kolozsvár, 2020, Gondolat – Erdélyi Múzeum Egyesület.

46 Uo. 34.

47 Lásd a mellékelt ábrát. In Kiss szerk.: *Magyar dialektológia...* I. m. 5. sz. melléklet.

a modern nagyüzemi gazdálkodás bevezetésével minden bizonnyal jelentősen csökkent.

Az alábbiakban csak a legfontosabb különbségeket vesszük számba az egyes régiók között, hiszen számunkra itt most csak a nyelvi regionalitás megléte, illetve ezek határai fontosak.⁴⁸ I. A *Nyugat-dunántúli nyelvjárási régióra* jellemző a zárt *ë* (*kényér, lészék, gyërek*), továbbá az *ó, ő, é* nyitódó kettőshangzóként hallatszik (*füőd, kiéz, jou*), a köznyelvi hosszú *ú, ű, í* általában rövid (*viz, ut, husz*), erős az *l*-ezés (*illen 'ilyen'*), végül a *v* zöngésít (*Vazsvár*). A köznyelvinél nyíltabb *e* használata is általános. A főnévi igenév képzője *-nyi* (*kötnyi, várnyi*), mássalhangzó után a *j* és *gy* *ty*-vé válik (*dobgya, aptya*). A helyhatározóragok jellemzően *-bu, -bü, -ru, -rü, -tu, -tü* (*házbu, háztu*). II. *Közép-dunántúli–kisalföldi régió*: szintén a zárt *ë* használata jellemzi, de nincsenek kettőshangzói, valamint az *ú, ű, í* általában rövid, de nem olyan mértékben, mint a nyugat-dunántúliban. Őrzi az *á* utáni *o*-zást (*lábos*). A kisalföldi nyelvjáráscsoportban erős *i*-zés (*níz, szípsíg, egíssíg*). A főnévi igenév képzője itt is *-nyi*. A helyhatározóragok jellemzően zártabbak (*házbu, tetőrü*). III. *Dél-dunántúli régió*: erős *ö*-zés (*löhet, mögy*), emiatt a zárt *ë*-zés ritkább, főleg egy szótagú és vegyes hangrendű szavakban (*në, gërënda*). Az ormánsági és a somogyi tájakon záródó kettőshangzók a jellemzők (*mezöü, karou*). Baranyában és Szlavóniában a tárgyas ragozás többes szám első személye megegyezik az alanyival (*kinyitunk az ajtót*), az egyes szám harmadik személyű tárgyas ragozásban *látí* (látja), *mondí* (mondja) alakok jellemzőek. A *v* tövű igék alakjai nyugaton *hín*, Baranyában *híj*. IV. *Dél-alföldi régió*: erős *ö*-zés (*köröszt, mögy, mögvötte, köll*). A köznyelvi *ó, ő* helyett *v* tövű szavakban *ú, ű* (*lú, kű*) áll. A szótagzáró *r, l* kieshet és megnyújthatja az előző magánhangzót (*mikó, tótam*). A jelentős török utáni betelepítés miatt ebben a régióban nagyfokú a heterogenitás, valamint meglehetősen elterjedtek itt a nyelvszigetek is. V. *Palóc nyelvjárási régió*: az ajakkerekítéses köznyelvi *a* helyett ajakkerekítés nélküli *ä* (*käp, älmä*), a köznyelvi *á* helyett pedig hosszú *ā* (*käpāl, änyām*). A nyugati, keleti és déli palóc nyelvjárási részen az érintkező nyelvjárásokkal több közös és átmeneti sajátosság jellemzi. Középső részeken még él a *ly* (*golyó – lágyított l-l*). Gyakran *ü* helyett *i* (*siket*) valamint *ö* helyett *ë* áll (*bëgre*). Az *i* lágyítja a *t, d, n, l* hangokat (*gyinnye*). Az *é*-t *e*-vel váltakoztató névszótövekben *é* helyett *e* állhat (*szeke, tehen*). A *t*-végű igék múlt ideje rövidebb alakú (*nyittam, köttem*). A *val-, vel* nem hasonul (*szekerverl*). Gyakran elmarad az egyeztetés (*fáj a*

⁴⁸ Részletesen lásd Juhász Dezső: A magyar nyelvjárások területi egységei. In Kiss Jenő szerk.: *Magyar dialektológia...* I. m. 262–324.

kezejem kezem helyett). VI. *Tisza–Körös-vidéki nyelvjárási régió*: zárt *ë*-zés, valamint záródó kettőshangzók (*kéis* 'kés', *szőüke* 'szöke') jellemzi. A régió erősen *i*-ző (*felesíg, níz, merísz*), *ö* helyén gyakori az *ű* (*lű, bűr, kű*). Erős a *j*-zés (*jány, tajiga, ajja*). A *t*-végű igéknek hosszabb és rövidebb alakja is ismeretes (*sütöttem, süttem*). Jellemzőek a *tarcsa* (tartja) és *lássá* (látja) alakok. Gazdag az igeképző-rendszer: *fondogál, iszogál, kukkint*. VII. *Észak-keleti régió*: nincs zárt *ë*, ellenben két *é* fonéma jellemzi, azaz a záródó *éi* kettőshangzó (*kéiz* 'kéz'), illetve a nyitódó *ié* (*viér* 'vér'). Az *ó, ő, é* helyén záródó kettőshangzók állnak (*vóut*). Az *í, ú, ű* hangzók gyakran megrövidülnek (*viz, ut*). Az *-n* igerag gyakran kijelentő módban is megjelenik (*megyen, leszen*). Egyes vidékeken az udvarias felszólító mód *ik*-es (*üjjik le má*). VIII. *Mezőségi nyelvjárási régió*: kettőshangzók nem jellemzők a régióra, valamint a hosszú magánhangzók gyakran megrövidülnek (*kesztyü*). A zárt *ë* hang már csak nyomokban fedezhető fel. Jellemzi még a nyílt *a*-zás (*razs* 'rozs', *katana* 'katona', *hasszu* 'hosszú'). A Mezőség északi részén gyenge fokú zárt *i*-zés alakult ki (*kír, fehér*). Belső-Mezőségen nem ritka a *ty–cs* és *gy–dzs* váltás (*csengecsü, dzsermek, mondzsa*). A családi helyhatározóragok esetében gyakoriak a régies formák (*Sándornott, Sándornól, Sándorni*), valamint az igéknél a *megyen, teszen*-féle alakok használata. IX. A *székely régió* az egyik legheterogénebb nyelvjárási terület, aminek történeti okai is vannak. Történeti szempontból ugyanis fontos megjegyezni, hogy még ma is sok hasonlóság van a székely, illetve a nyugat- és dél-dunántúli nyelvjárások között, mivel a székelységet a 12–13. században telepítették át a nyugatiból a keleti gyepűre. A keleti székelység tájszólása a nyugat-magyarországgal mutat rokonságot (nyitódó *uo, üö, ie*). Az udvarhelyszéki magyarság *ö*-zése a Baranya megyeivel rokon (*köröszt*). Megmaradt az elbeszélő múlt (*harangozának*) és a régmúlt is (*járt vala*), valamint gyakran élnek a gyakorító képzőkkel (*ugráncsol, pipákol, illogat* 'iszogat'). Megmaradt az *ikes* ragozás még felszólító módban is (*mozsgyék, aluggyék*). A családi helyhatározóragok esetében itt is gyakori a *-ni, -nitt, -nul* forma (*Józsini* 'Józsához', *Józsinit* 'Józsínál', *Józsikul* 'Józsitól'). X. *Moldvai nyelvjárási régió*: történeti szempontból bizonyító erejű, hogy mivel a csángók a 14. század elején a Mezőségről települtek át mai lakhelyükre, ezért számos mezőségi jellegzetességet megőriztek az északi csángók (*ty* helyett *cs kucsá, gy* helyett *dzs dzserek*), valamint a hangsúlytalan *ö* helyett *e* (*füstes*), illetve *e* helyett *ö* (*örög* 'öreg'). Jellemző északi csángó hangtani sajátosság az *sz*-elés (*lásszuk* 'lássuk', *szallo* 'sarló'), illetve a szóvégi mássalhangzónyúlás (*péntekenn, zákk, házonn*) és a hiátus (*hooz* 'havaz), továbbá a határozott névelő

z-jének hozzákapcsolása a következő szóhoz (*zember* 'az ember'). A moldvai magyarság nagyobb, déli tömbje a keleti székelységgel rokon, hiszen több évszázados kivándorlás köti őket össze. Az egész régióban – érthető módon – igen erős a román hatás, a csángók kétnyelvűek, ennek következtében jellemző a magyar nyelvnek családi körbe való visszaszorulása vagy egyenesen a nyelvvesztés.

A 2010-es években Vargha Fruzsina Sára négy nagy adattár (*A magyar nyelvjárások atlasza*, *A romániai magyar nyelvjárások atlasza*, a *Somogy-zalai nyelvátlasz*, illetve *A moldvai csángó nyelvjárás atlasza* kvantitatív, úgynevezett dialektometriai elemzését végezte el.⁴⁹ A két első adattár alapján Vargha két fő kérdésre kereste a választ, egyrészt hogy mely magyar nyelvjárások térnek el leginkább a köznyelvtől, és megfordítva, melyek állnak hozzá a legközelebb. Az első kérdésre – nem meglepő módon – a moldvai (Szabófalva, Bogdánfalva, Diószeg, Pusztina), illetve a szerémségi falvak (Kórógy) jöttek ki (48,8–55,4 százalékos hasonlósági mutatóval). A második kérdésre, tehát hogy melyek állnak legközelebb a köznyelvhez, az abaúji (Nagyszalánc, Nagybózsva), a zempléni (Deregyő, Alsódobsza) és a Pest megyei (Gyón) falvak kerültek az élre (87,3–86,4%). A másik kérdés – és számunkra most ez a fontosabb – a magyar nyelvjárás régiók kijelölésére vonatkozott.⁵⁰ A Ward-féle klaszteranalízis és a többdimenziós skálázás színárnyalatossá térképezési módszer segítségével Vargha kilencszer négy, összesen 36 térképet készített.⁵¹ A fonetikai különbségekre érzékeny elemzés szerint a kutatópontok a Tisza mentén, míg a lexikai hangsúlyú térképek esetében ezek inkább a Duna mentén válnak ketté. Az analízis alapján Vargha másik fontos következtetése, hogy a nyelvjárás törésvonalak meghatározásában, illetve a nyelvjárások közti történeti kapcsolatok feltárásában alapvetően a *fonetikai* jelenségeknek van döntő

49 Vargha Fruzsina Sára: *A nyelvi hasonlóság földrajzi mintázatai. Magyar nyelvjárások dialektometriai elemzése*. Budapest, 2017, Magyar Nyelvtudományi Társaság. A kvantitatív elemzés módszertanára, azaz az előzetes kutatói csoportosításon alapuló úgynevezett salzburgi és az informatizált adatok automatikus összevetésén alapuló groningeni iskolára lásd uo. 15–36. Lásd még uő: Vokalizmus és konzonantizmus a magyar nyelvjárások hasonlósági mintázataiban. In Mády Katalin – Markó Alexandra szerk.: *Általános nyelvészeti tanulmányok*. 34. köt. Budapest, 2022, Akadémiai, 333–360. Az újabb irodalomhoz lásd még Iglai Edit doktori disszertációját (*Nyelvjárásközi egybevető vizsgálat a Magyar Nyelvjárások Atlasza és az Új Magyar Nyelvjárás Atlasz alapján*). Budapest, 2017, ELTE BTK); illetve Kontra Miklós – Németh Miklós– Sinkovics Balázs: *Szeged nyelve a 21. században*. Budapest, 2016, Gondolat. Iglai Edit munkája kimerítő bibliográfiát tartalmaz a kérdés újabb irodalmáról (303–333.).

50 Vargha: *A nyelvi hasonlóság...* I. m. 84–89.

51 Ezeket lásd uo. 111–121; illetve Vargha magyar nyelvjárásokra vonatkozó következtetéseit, illetve a kérdés előző kutatóira (pl. Benkő Loránd) vonatkozó megjegyzéseit lásd uo. 108–110.

szerepük.⁵² Témánk, tehát a regionalitás szempontjából azonban most a *Juhász Dezső* által készített nyelvjárási regionális térképpel való összevetés a fontos. A klaszterezéssel előállított, illetve a Juhász-féle térkép közötti legfontosabb különbségek leginkább délen és a Tiszától keletre (lásd a két mellékelt térképet) jelentkeznek, például a moldvai kutatópontok nem alkotnak önálló csoportot, azok vagy a mezőségi vagy pedig a székelyföldi kutatópontokhoz kapcsolódnak.

A történeti, így könyvem tárgyának szempontjából talán a leglényegesebb kérdés, hogy mit tudunk a nyelvi regionalitásról, a nyelvjárásokról és nyelvváltozatokról a 19–20. századot megelőzően. Már a 16. század történetírói is (Oláh Miklós, Petrus Ranzanus, Maginus János Antal, Szamosközy István) a székely beszédet elkülönítették az általános magyartól. Egy 1648-as levél szerzője, Mikolai Hegedüs János három nyelvjárást különböztetett meg (alföldi, felföldi és erdélyi), anélkül, hogy ezek nyelvi eltéréseit le is írta volna. Versegly Ferenc 1793-ban szintén három régiót jelölt meg, amikor is erdélyi, dunai és tiszai nyelvjárási típusokról beszélt.⁵³ Mélyebb kutatásokra lenne azonban szükség, hogy többet tudjunk egyrészt a mohácsi vész előtti, másrészt a három részre szakadt Magyarország különböző nyelvjárásairól, mert az biztos állítható, hogy voltak ilyen regionális különbségek a magyar nyelvben ezekben a korokban is, de lényegében még ma is ott tartunk, ahol 1947-ben, amikor Bárczi Géza leírta a következő sorokat: „Hiszen még ma is a problémák felvetésénél, esetleges lehetőségek felvillantásánál tartunk, de szilárd megállapításokkal, vagy akár jól megalapozott okfejtésekkel sem dicsekedhetünk.”⁵⁴ Ennek ellenére írásában néhány hangfejlődési különbséget nyelvjárási eltéréssel magyarázott, anélkül azonban, hogy ezt a magyarság bármelyik regionális csoportjához tudta volna kötni. Néhány feltevést maga is megfogalmazott (pl. a Kürtgyarmat törzs *ü-ző* volt, az *í-zés* is a honfoglalás korára vagy „annál is régebbi időre” nyúlik vissza, az *ő-zés* a 15-16. században „egészen logikusnak látszik” stb.), de aztán maga mondja, hogy ezek a feltevések ingatag alapon állnak és messzemenő következtetéseket ezekből a megfontolásokból nem lehet levonni.⁵⁵ S valóban az egykori nyelvjárások törzsekhez való kötése igen gyenge lábakon áll, vagy még inkább tűnik bizonyíthatatlan hipotézisnek.

Az újabb nyelvjárástörténeti és nyelvföldrajzi kutatásoknak – ahogy azt egyik képviselőjük, Juhász Dezső megfogalmazta – „még igen sok szellemi tartaléka

52 Uo. 108.

53 Az adatokat részletesen lásd Bárczi: *Régi magyar nyelvjárások...* I. m. 1–2.

54 Uo. 2.

van, csak meg kell szólaltatni egyre bővülő forrásait, és folyamatosan fejleszteni kell módszertanát, mind belső nyelvészeti, mind interdiszciplináris vonatkozásban.”⁵⁶ Juhász egy későbbi munkájában kísérletet is tett a nyelvi regionalitás történeti előzményeinek számbavételére, nyomatékkal hangsúlyozva a nyelvtörténeti adatok sokszor megoldhatatlannal látszó lokalizációjának nehézségeit.⁵⁷ Két kérdés vehető fel ugyanis ezzel a problémával kapcsolatban. Az első, hogy voltak-e nyelvjárások az ősmagyarban (896 előtt), az ómagyar (896–1526) és a középmagyar (1526–1772) korszakokban? Hogy az újmagyar, tehát az 1772 és 1920 közötti, illetve az újabb magyar időszakban voltak és vannak, továbbá, hogy ezeknek milyen volt a táji-területi megoszlása, nos, arról a fentiekben részletesen beszámoltunk, és a mellékelt térképről ezek az egymástól elváló területek pontosan lokalizálhatók. A második kérdés ez utóbbi megjegyzésre vonatkozik, nevezetesen, hogy be tudjuk-e határolni ezeket az esetlegesen meglévő, a korábbi történeti korszakokra vonatkozó változatokat geográfiai szempontból. Az első kérdésre Juhász fentiekben idézett dolgozata világos választ adott. Egyrészt ugyanis Juhász összegyűjtötte azokat a történeti-nyelvtörténeti adatokat, amelyek *egyértelműen bizonyítják* a nyelvjárások korábbi meglétét, másrészt feltételezte, hogy a 20. század ötvenes–hatvanas éveiben gyűjtött nyelvjárás atlaszok „többé-kevésbé hűen tükrözik a hagyományos népi kultúra és tájnyelv évszázadokon át alig mozduló világát. Ebből adódik, hogy állapotrajzukból nem csupán saját korukra, hanem – kellő óvatossággal – korábbi évszázadokra is következtetni lehet.”⁵⁸ Juhász példák sorozatával bizonyította e területi különbségek, nyelvváltozati-nyelvjárás sajátosságok korábbi meglétét (az *ő-zés* jelensége az Árpád-kori nyelvemlékekben; a *látí, mondi, tudi* formák váltakozása a *látá, mondá, tudá* alakokkal; a személyt jelentő szavakhoz járuló alternatív határozóragok: *bírónott, bírónul, bíróni*; a moldvai nyelvjárásokban megfigyelhető kettős, korai

55 Bárzi cáfolja Melich János elméletét, aki a folyó jelentésű *jó* szavunk, valamint a *-nott, -nól* és *-ni* helyviszonyragok alapján kijelöl egy északi, északkeleti és keleti nyelvjárás régiót a korban. Uo. 16. A hetvenes évek közepén megjelent könyvében (*A magyar nyelv életrajza*. 3. kiad. Budapest, 1975, Gondolat, 188.) viszont éppen az utóbbi példát hozza fel a nyelvjárások korábbi fennállásának bizonyítékául, miközben pontos helyhez ezt sem köti. Lásd még Benkő Loránd: *Magyar nyelvjárástörténet*. Budapest, 1957, Tankönyvkiadó; uő: *Nyelvjárástörténet és településtörténet*. *Magyar Nyelvőr*, 1967. 455–464; uő: *A nyelvöldrajz történeti tanulságai*. *MTA I. Osztályának Közleményei*, 1967. 29–48.

56 Juhász Dezső: A magyar nyitódó kettőshangzók történetéről a tér és idő dimenziójában. In Bakró-Nagy Marianne – Forgács Tamás szerk.: *A magyar nyelvtörténeti kutatások újabb eredményei*. VI. Szeged, 2011, Szegedi Tudományegyetem Magyar Nyelvi Tanszéke, 123–132; uő: A magyar nyelvjárástörténet néhány kérdése. *Magyar Nyelv*, 2016. 3. sz. 257–268. Az idézet helye: 266–267.

57 Juhász: A nyelvjárások történetéből... I. m. 314–349. A nehézségekről részletesen lásd uo. 314–316.

58 Uo. 340.

mezőségi és későbbi székely nyelvjárási sajátosságok; az északkeleti és északnyugati *i*-zések megjelenése a Döbrentei- vagy a Teleki-kódexben; A *Halotti beszéd* elbeszélő múlt idejű formái – *mundoa, teremteve* –, amelyek sem az ómagyarban, sem pedig a későbbi írott forrásokban nem fordulnak elő, így lehetnek korai nyelvjárási sajátosságok; a *-ból/-ből, -ról/-ről, -tól/-től*, illetve a *-bül/-bül, -rül/-rül, -tül/-tül* névszóragok váltakozása a nyelvemlékekben; az *i*-zés világos és erős megjelenése a 16. század nyelvtanírójánál, Sylvester Jánosnál, illetve az *ö*-zés Bornemisza Péternél; az ómagyar gyökerű *-d* és a *-ka/-ke, -cska/-cske* kicsinyítő képző népszerűsége Székelyföldön a középmagyar korban stb.). Az újabb korban, tehát 1920 után egyrészt korábban elképzelhetetlen mértékben felerősödött a köznyelv hatása a nyelvjárásokra, különösen Közép-Magyarországon, tehát a Székesfehérvár–Budapest–Cegléd–Szolnok–Debrecen tengely mentén, másrészt – kiváltképpen 1945 után – a szomszédos országokban felerősödött az ottani államnyelv hatása.

Összegezve tehát egyáltalán nem reménytelen, hogy a jövőben még pontosabban körvonalazhatunk majd bizonyos történeti nyelvjárási régiókat, azaz a 19–20. századi nyelvjárási típusokat visszavezethetjük valamennyire az időben.⁵⁹

A magyarság táji-néprajzi tagolódása

A fentiekben ismertetett természetföldrajzi, történeti földrajzi és nyelvjárási tájbeosztás mellett – ha most eltekintünk a földrajzi-közigazgatási rendszerektől, amelyekről a későbbiekben még lesz szó – létezik egy negyedik megközelítési mód is, amelyet első *rendszeres* kidolgozói, Kósa László és Filep Antal *táji-történetiként* határoztak meg, de amelyet talán pontosabb *táji-néprajzinak* (táji-etnográfiai) nevezni.⁶⁰ Kiindulópontjuk ugyanis az volt, hogy a tájak jellegében és a népi-paraszti műveltségben tapasztalható különbségek erősen éltek a köztudatban és a népi hagyományban. Maga a gondolat, nevezetesen hogy a magyar etnikum kulturális-etnográfiai értelemben nem teljesen egységes, hanem sokrétű, a székelyek, a jászok és a kunok vonatkozásában már a középkortól ismert volt, míg más etnikai csoportok (kabarok, besenyők, úzok, kálizok stb.) nyomtalanul olvadtak be a többségi magyarságba. Mint ahogy a török hódítás után szintén nyomtalanul tűntek el a Szerémség (Duna–Száva

⁵⁹ A mai állapotok rögzítéséhez pedig elengedhetetlen lenne egy újabb széleskörű felmérés. Lásd erről Kiss Jenő: Egy új magyar nemzeti nyelvatlasz szükséges voltáról. *Magyar Nyelv*, 2006. 2. sz. 129–142. Lásd még az N. Fodor János által működtetett *Történeti magyar családnévatlaszt* (csaladnevatlasz.hu).

⁶⁰ Kósa László – Filep Antal: *A magyar nép táji-történeti tagolódása*. Budapest, 1975, Akadémiai. Később Kósa is pontosította a fogalmat és inkább a népi kultúra táji megoszlásáról beszélt. Lásd Kósa László: *Paraszti polgárosulás...* I. m.

köze) és a Temesköz (Bánság vagy Bánát) egykori magyar csoportjai vagy a szepességi tízlándzsások, anélkül, hogy valami pontosabbat tudnánk regionális kultúrájukról. A 18. század elejétől – Debreczeni Elek Pálnak és Bél Mátyásnak köszönhetően – újabb táji csoportok váltak ismertté, de tudományosan nevezhető kutatásuk csak a 19. század elején indult meg. *Szedes Fábian* 1819-ben a palócokról értekezve azt írta, hogy „nemzetünk bővebb ismerete végett szükséges volna hazánknak minden tájabéli nevezetesebb népeit egyenként szemre vennünk, és azoknak valamennyi különösségeit feljegyezniük.”⁶¹ Ebben a században került a tudományos, majd az irodalmi közvélemény érdeklődésének középpontjába a *palóc* (Horváth Péter, Pápay Sámuel, Szedes Fábian, Horvát István, Csaplovics János, Jerney János, Hunfalvy Pál, Pintér Sándor, Gvadány János, majd később Mikszáth), a *moldvai csángó* (Gegő Elek, Jerney János), a *jász* (Horvát István) és a *székely* néprajzi csoport (Szabó József, Orbán Balázs, Jókai, Benedek Elek). A táji-történeti és a táji-néprajzi tagoltságnak ez a kései felfedezése és leírása – a székelyek, a jászok és a kunok kivételével, mivel azoknak a származási különbségből fakadó egyedisége, már jóval korábban tudatosult – *több mint meglepő*. Ugyanis szinte kizártnak tarthatjuk, hogy a megelőző századokban a magyarság – és most egy pillanatra tekintsünk is el a társadalmi piramistól, azaz minden korszak résztvevői számára nyilvánvaló gazdasági-társadalmi különbségektől – teljesen egységes lett volna, és ne lettek volna kisebb-nagyobb táji-kulturális különbségek az egyes népcsoportok között.⁶² A kultúra ugyanis nemcsak vertikálisan, azaz a társadalmi hierarchia mentén, *hanem térbeli szempontból is tagolódik minden időben és minden korban*. Különösen annak fényében furcsa ez a kései felismerés, hogy az *egységes* magyar irodalmi és köznyelv, valamint maga a modern nemzet fogalom csak 19. századi fejlemény, bár mindkettőnek voltak előzményei a korábbi egy-két században. Így a különbségeknek – még ha hiszünk is *Galeotto Marzio* tudósításának, nevezetesen, hogy azok nem voltak jelentősek – minden bizonnyal mindenki számára *nyilvánvalónak* kellett lenniük. Ezt a megkésett felfedezést a török megszállás, illetve az ezt követő felszabadító harcok és az

61 Szedes Fábian: A Palócok. *Tudományos Gyűjtemény*, VI. 1819. 26. A reformkori előzményekről lásd Paládi-Kovács Attila tanulmányát (Táj és népismeret a reformkorban. In uő szerk.: *Magyar tája néprajzi felfedezői*. Budapest, 1985, Gondolat, 26.), illetve ugyanitt olvashatók a legfontosabb ekkor keletkezett szövegek.

62 Maga az elnevezésre gyakran vannak korábbi adataink (pl. a csángó elnevezés esetében személynévként már 15–16. században, népnévként pedig a 17–18. században jelent meg), de még ezen ismert esetek leírásai is csak a 19. században történtek meg. Más részüknek még az elnevezése sem sokkal korábbi, mint a leírásuk (pl. barkók). A természetföldrajzi adottságok alapján kialakult termelési-életmódbeli különbségek meglétét a régészeti kutatások is megerősítik. Lásd erről Bálint Csanád: Természeti földrajzi tényezők a honfoglaló magyarok megtelepedésében. *Ethnographia*, 1980. 35–52.

ezzel járó nagyarányú népmozgások is csak részben magyarázzák. Az egyes táji csoportok tudományosnak nevezhető leírása még ennél is későbbi, azaz csak a 20. század elejére tehető (Jankó János, Ecsedi István, Györffy István). Az ő munkálkodásuk nyomán a két világháború között több ilyen jellegű történeti-etnográfiai monográfia született (moldvai magyarság – Domokos Pál Péter, Ormánság – Kiss Géza, Sárrét – Szücs Sándor, csángók – Mikecs László és Lükő Gábor), illetve hosszabb-rövidebb összefoglalások is készültek a magyarság táji-etnográfiai megoszlásáról, mint amilyen Viski Károlyé, Kogutowitz Károlyé, Ortutay Gyuláé, Kádár Lászlóé, Gunda Béláé és Tálasi Istváné.⁶³ Az etnográfusok érdeklődési körének középpontjában – érthető okok miatt – elsősorban a népi-paraszti kultúra állt, és ennek következtében még kevesebbet tudunk a nem paraszti, illetve a fölsőbb társadalmi csoportok esetleges regionális különbségeiről, ez ugyanis nem tartozott sem a néprajz, sem pedig a történettudomány kiemelt kutatási programjai közé.

Kósa László a hetvenes évek elején még úgy látta, hogy a táji különbségek alapján a magyarság csoportjai alapvetően *három nagy kategóriába* sorolhatóak. Egyrészt léteznek *a néprajzi vagy etnikai csoportok*, és ezen belül is azok, amelyek rendelkeznek „mi-tudattal” (székelyek, kunok, jászok, huntyiak, szászmagyarok, hóstátiak, alfalusiak stb.). Másrészt azok, amelyek „mi-tudattal” ugyan nem rendelkeznek, de amelyeket a körülöttük élők valamilyen tényleges vagy szubjektív jegy alapján elkülönítenek, vagy éppenséggel gúnynévvel illetik őket (palócok, barkók, matyók, csángók, berencók, poták stb.). A néprajzi-etnikai csoportok esetében mindig van valamilyen ténylegesen létező ok, amely magyarázza az elkülönítést, legyen ez tudati vagy kulturális: valós vagy vélt származási különbség; saját név; másoktól eltérő jogi, igazgatási múlt; más

63 A folyamatról részletesen lásd Kósa–Filep: *A magyar nép táji-történeti tagolódása...* I. m. 7–39; illetve uő: *Paraszti polgárosulás...* I. m. 11–30; továbbá Paládi-Kovács Attila: Kulturális régiók és etnikai, néprajzi csoportok. In uő szerk.: *Táj, nép, történelem...* I. m. 427–443. A fentiekben hivatkozott művek: Györffy István: *Milyen elemekből áll a magyar nép?* In uő: *Magyar nép – magyar föld.* Budapest, 1942, Turul, 17–24; Domokos Pál Péter: *A moldvai magyarság.* 3. kiad. Kolozsvár, 1941, Glória Nyomda; Kiss Géza: *Az Ormánság.* Budapest, 1937, Sylvester Nyomda; Lükő Gábor: *A moldvai csángók.* Budapest, 1936, Kertész József Nyomdája; Mikecs László: *Csángók.* Budapest, 1941, Bolyai Akadémia; Szücs Sándor: *A régi Sárrét világa.* Budapest, 1941, Bolyai Akadémia; Viski Károly: A magyarság néprajzi képe és történeti alakulása. In *A magyarság néprajza.* 1. köt. Budapest, 1933, Királyi Magyar Egyetemi Nyomda, 26–32; uő: *Etnikai csoportok és vidékek.* Budapest, 1938, MTA; Kogutowitz Károly: *Dunántúl és Kisalföld írásban és képben.* 1–2. köt. Szeged, 1930–1932, Ferenc József Tudományegyetem Földrajzi Intézete; Ortutay Gyula: *Kis magyar néprajz.* Budapest, 1940, Magyar Könyvbarátok; Kádár László: *A magyar nép tájszemlélete és Magyarország tájnevei.* Budapest, 1941, Országos Táj- és Népkutató Intézet; Gunda Béla: A magyarság néprajzi csoportjai. In Bartucz Lajos szerk.: *A magyar nép.* Budapest, 1943, Singer és Wolfner, 93–113.). Tálasi István 1945 után egyetemi előadást tartott a témából. Ennek eredményei azonban csak töredékesen jelentek meg. Tálasi István: *Az Alföld néprajzi kutatásának kérdései és problémái. Az Alföldi Tudományos Intézet Évkönyve,* 1946. 1–35; kül. 32–33. Uő: *A magyar etnikai csoportok.* Budapest, é. n. (kézirat). Lásd még uő: *Kiskunság.* Budapest, 1977, Gondolat.

erkölcsi törvények, szokások; endogámia a közösségen belül; teljes mértékben vagy csak részlegesen eltérő viselet; elütő gazdálkodási vagy házépítési szokások stb. Kósa itt a *néprajzi* és az *etnikai* kifejezéseket egymással felcserélhetőnek tartotta. Barabás Jenő már 1958-as írásában – helyeselően – elkülönítette a kettőt: az elsőt kulturális-néprajzi vizsgálat alapján kialakuló egységnek vélte, míg a második kategóriához hozzárendelte a közös származástudatot, illetve a „vitathatatlan történeti kritérium meglétét” is.⁶⁴ Barabás fogalmait úgy pontosítanám, hogy az elsőt valóban *néprajzinak*, a másodikat viszont *etnikai-néprajzinak* nevezném, hangsúlyozandó, hogy ez utóbbiak esetében (pl. jászok, kunok, székelyek, palócok) az alapnépességtől – valós vagy vélt – eltérő származással számolhatunk, de a kulturális különbség a két kategória között lényegében nem volt több, és főleg nem volt minőségileg más, mint az egyes néprajzi csoportok között. A *Magyar Néprajzi Lexikon* – sajnálatosan – ismét azonos jelentéssel ruházta fel a kettőt. Ebben a könyvben – szemben a néprajzi szóhasználattal – az *etnikum*, *magyar etnikum*, *etnikai kisebbség* kifejezéseket, mint a *nemzet*, *magyar nemzet*, *nemzeti kisebbség* előtti fogalmakat, tágabb értelemben használom, azaz etnikumon olyan emberi közösségeket értek, amelyek közös nyelvvel és/vagy közös származástudattal rendelkeznek. A 19. század előtt a modern értelemben vett *magyar nemzet* helyett és előzményeként a *magyar etnikum* kifejezést fogom leginkább használni, mivel a *magyar nép* zavaróan kettős értelmű. Jelenti ugyan egyrészt a teljes magyar népességet, de másrészt az alsóbb néposztályokat, mindenekelőtt a jobbágyi-paraszti népességet.

Bár a néprajzban ezelőtt és ezután is sokan használták az *etnikai csoport* és a *néprajzi csoport* kifejezéseket szinonimaként (például Visky Károly, Gunda Béla), ezt a könyv további részében – a fentiekben mondottak miatt – igyekszem elkerülni. Mind a mai napig *Tálasi István* 1977-ben adott definícióját és megközelítését tartom a legpontosabbnak és a leghasznosabbnak. „Egy nép vagy egy nemzet kultúrája – írta Tálasi – közös, de nem egységes. A néprajzi csoportok kutatása egy nép kultúrájának analitikus felbontása a tájilag adott, történetileg különböző időben létrejött, a közös műveltséget differenciált fokon és mértékben bíró csoportokon keresztül, melyek azonban maguk is integrálódott kulturális egységek.”⁶⁵

Kósa a táji különbségek második rendszerét *etnokulturálisnak* nevezte, amelyek szerinte nem valóságok, hanem csupán a tudományos kutatás különíti el őket.

64 Részletesen lásd Barabás Jenő: Az etnikai csoport fogalmának kérdéséhez. *Néprajzi Értesítő*, 1958. 19–27.

Ebben a vonatkozásban a hetvenes években sokat vártak a kartografikus módszertől, nevezetesen a *Magyar Néprajzi Atlasz* befejezésétől és kötetei megjelenésétől. Bár az etnokulturális csoportokat Kósa a kutatás által meghatározottnak mondja, mégis tesz egy – fölöttébb ellentmondásosnak tűnő – megjegyzést, nevezetesen hogy „az ilyen csoportok léte tehát valójában akkor tekinthető meggyőzőnek, ha más szempontú, elsősorban történeti aspektusú kutatások is megerősítik azt.”⁶⁶

A harmadik kategória a *táji csoport*, amelynek keretét egy bizonyos földrajzi térség vagy vidék alkotja. Ezek az elnevezések Kósa szerint a fentiekben ismertetett mesterséges természetföldrajzi elnevezésekkel szemben a népi tájszemlélet kifejeződései, és a jelenlétük már a magyarság Kárpát-medencei megtelepedése után – legalábbis amióta írásos forrásaink vannak – folyamatosan kimutatható. Bizonyos földrajzi-nyelvi típusai léteznek, mint például a „folyóköz” vagy „hegyköz” értelműek (Csallóköz, Hegyköz, Muraköz, Rábaköz, Sárköz, Szamosköz, Szigetköz, Taktaköz), továbbá az *-alja*, *-elve*, *-föld*; *-hát*, *-melléke*, *-mente*, *-mező*, *-ország*, *-rét*; *-ság*, *-sarok*, *-szeg*, *-szék*, *-szög*, *-túl*, *-vidéke*, *- völgye*, *-zug* stb. végű földrajzi nevek (Bakonyalja, Hegyalja, Karancsalja, Kemenesalja, Mátraalja, Mecsekalja; Havaselve; Mezőföld, Székelyföld; Cserehát, Erdőhát, Szamoshát, Tiszahát; Balatonmellék, Érmellék, Sármellék; Küküllő mente, Nyárad mente; Lapos mente; Csiglemező, Morvamező, Túrmező, Kenyérmező; Somogyország, Tótország, Zalaország; Sárrét; Barcaság, Hajdúság, Hanság, Kiskunság, Mezőség, Nyírség, Ormánság, Órség, Szepesség, Szerémség, Vajdaság, Zselicség; Viharsarok; Kalotaszeg; Háromszék, Marosszék; Drávaszög; Dunántúl, Tiszántúl; Aljvidék, Délvidék, Erdővidék, Felvidék, Torockó vidéke, Zoborvidék; Fekete-Körös völgye; Bodrogzug, Köröszug, Tiszazug), végül a *megyék* (Baranya, Bereg, Zala), a *hegységek* (Bakony, Bükk, Fátra, Mátra) és a *szigetek* (Csepel-sziget) nevei. Már ebből a felsorolásból is világosan látszik, hogy a *táji csoport* gyűjtőnév alatt rendkívül heterogén fogalmak kerültek egy kalap alá: természetföldrajziak, történeti-földrajziak, történeti-etnikaiak és végül néprajziak. Kétségtelenül óriási előnye volt a Kósa–Filep kötetnek, hogy mintegy lexikonszerűen összegyűjtötte a különböző szempontú táji csoportokat, de ezzel bizonyos fokig össze is kevert

65 Tálasi István: Reflexiók és zárszó. In Paládi-Kovács Attila szerk.: *Előmunkálatok a Magyarság Néprajzához*. 7. köt. *Néprajzi csoportok kutatási módszerei*. Budapest, 1980, MTA Néprajzi Kutatócsoport, 228. Bizonyos beolvadt néprajzi csoportokra (pl. jászok, kunok) természetesen mondható, hogy „eltérő etnikai eredettel bíró néprajzi csoportok” Ott pedig, ahol ez kérdéses vagy nem egyértelműen bizonyítható, a „bizonytalan etnikai eredettel bíró néprajzi csoportok” formula használható.

különböző szempontú minőségeket.⁶⁷ Kósa később, a *Magyar Néprajzi Lexikon* számára írt *táj* címszavában egy logikusabbnak tűnő kategorizálást dolgozott ki. E szerint vannak 1. földrajzi tulajdonságra (Hegyhát, Hanság, Bükkalja, Sóvidék), 2. földrajzi viszonylatra (Mátraalja, Taktaköz, Érmellék), népre vagy etnikumra (Székelyföld, Kiskunság), 4. vallásra (Szentföld), 5. közigazgatási egységre (Szabolcs, Háromszék, Órség) utaló tájneveink, végül 6. léteznek ismeretlen eredetűek (Barcaság).⁶⁸

Kósa a nyolcvanas években írt könyvében azonban *radikálisan szakított* az etnikai-néprajzi csoport fogalmával. „A magyar néprajz önmagának okozott nehézséget – írja Kósa – a *néprajzi* vagy *etnikai* csoport terminus bevezetésével. Mind a fogalom tisztázatlansága, mind a fogalomkör heterogenitása, amely azonban egymástól elválasztható tudományos feladatokból tevődik össze, azt a következtetést sugallja, hogy nincs szükség a néprajzi csoport fogalmára. [...] A magyar tudományszak specialitásának minősíthető elképzelések a nemzetközi kutatásba nehezen illeszthetők be.”⁶⁹ Szerinte ugyanis az *etnikai csoportok* kutatásában négy, egymástól egyértelműen elválasztható és ennek következtében elválasztandó kérdéskör keveredik: 1. a történeti-népi tájnevek, 2. a népnévhez hasonló nevet viselő csoportok, 3. a földrajzi régiók, 4. és végül a kulturális jelenségek térbeli terjedésének a kérdése. Kósa szerint ez a négy szempont egyértelműen összeegyeztethetetlen. Újabb munkájában abban is eltért a hagyományos néprajzi szemlélettől, hogy pontosan kijelölte vizsgálódásának időkeretét, nevezetesen azt csupán a paraszti polgárosulás időszakára (1880–1920) korlátozta. Négy földrajzi-történeti értelemben vett nagytáji bontásban (Alföld és peremvidékei, Dunántúl a Kisalfölddel és Szlavóniával, Felföld, Erdély és Moldva) elemezte az általa kiemeltnek tekintett témákat, nevezetesen az illető terület földrajzi elhelyezkedését, nyelvi-nemzetiségi és vallási viszonyait, továbbá a település- és népességtörténetet, és végül a nagytájak regionális egységeinek körülhatárolását.⁷⁰ Ez utóbbival kapcsolatban fontosnak

67 Ezt később Kósa maga is így látta: „nem azonos felosztási alapúak a kategóriáim, hanem különmemű kérdések egységes keretbe foglalásának sikertelen erőfeszítését tükrözik.” Kósa: *Paraszti polgárosulás...* I. m. 19. Paládi-Kovács Attila a műről írt recenziójában (A magyar nép tagolódása. In uő: Paládi-Kovács Attila szerk.: *Tájak, népek, népcsoportok...* I. m. 7–20.) kritizálja 1. a tárgy lexikonszerű bemutatását (és egy átfogó térkép hiányát), 2. több táj kimaradását, 3. az adott tájak konkrét néprajzi jellegzetességei felsorolásának hiányát, 4. és végül a táji név (Órség) és az ott lakók (órségiek) kultúrája elválasztásának hiányát.

68 *Magyar Néprajzi Lexikon*. 5. köt. Budapest, 1982, Akadémiai, 146.

69 Kósa: *Paraszti polgárosulás...* I. m. 28–29.

70 Hogy egy-egy néprajzi táj körülhatárolása mennyire nem magától értetődő, annak bizonyítására elegendő például az Ormánság vagy tágabban Dél-Baranya példáját felhozni. Lásd erről részletesebben Borsos Balázs: *A magyar népi kultúra regionális struktúrája*. 1. köt. Budapest, 2011, MTA Néprajzi Kutatóintézet, 26–27.

vélte megjegyezni, hogy a kutatás csak akkor lehet termékeny, ha a régiók közötti határokat rugalmasan, és nem mereven kezeli, illetve ennek következtében számol átmeneti régiók létevel is. Kósa megközelítése ezzel a szemléleti váltással némi rokonságot mutatott a fentiekben elemzett Bak Borbála-féle történeti-táji beosztással. A *némi* szó nyomatékkal értendő, hiszen Kósa vizsgálatának középpontjában *csupán a modern iparosítás előtti népi kultúra* táji-kulturális megosztottsága, valamint ennek a tradicionális kultúrának az általános polgárosodáshoz való viszonya állt, míg Bak időbeli határai jóval szélesebbek, ugyanakkor diffúzabbak. Ennek megfelelően Kósa táji kategóriái a hagyományos néprajziaknál sokkal nagyobb – kulturálisan azonos vagy hasonló – területeket vontak össze. Csak néhány példával érzékeltetve ezt a másfajta szemléletű csoportosítást: egy kategóriába került nála a Nagykunság és a Hajdúság, mint a polgárosulásnak induló parasztkultúra konzerválódásának egymáshoz közelálló példái. Külön csoportot jelentett Debrecen, illetve Szeged és környéke, mint nagytáji központok, továbbá a Három Város (Kecskemét, Cegléd, Nagykőrös) és környezetük. Ugyanígy – erdélyi példával élve – egy táji-kulturális osztályt képezett nála Csík, Kászon, Gyergyó, Udvarhelyszék és Marosszék. Teljes szakításról azonban korántsem beszélhetünk, hiszen amikor Kósa megkísérelt pontosan elhatárolni és leírni egy-egy nagyobb tájat, kénytelen volt felhasználni azon etnográfusok munkáit, akik ragaszkodtak a hagyományosabb néprajzi tájszerkezethez és tájleíráshoz, mint ahogy ez például a Dél-Dunántúlon Göcsej, Hetés, Sárköz és Ormánság stb. esetében történt.⁷¹ Ennek ellenére a történeti időhöz (1880–1920) kötött megközelítés, valamint a tradicionális kulturális-néprajzi formák és területek kritikus szemlézése a valósághoz jóval közelebbi képet eredményezett, mint a hagyományos néprajzhoz vonzódó elődök szubjektív, elnagyolt vagy egyenesen időtlenné tágított táji-néprajzi leírásai. Amit nyertünk azonban a réven, elvesztettük a vámon, ugyanis ennek következtében csak rendkívül szűk – mintegy negyven év – időkeretben tűnnek igazaknak Kósa állításai, és homályban maradnak a megelőző évtizedek-évszázadok táji megoszlásai.

Kósa László áttekintése végén arra a lényegi következtetésre jutott, hogy a korábbi elméletek (a „bécsi kapu”, azaz az ezen keresztül beáramló nyugati kulturális hatások; a nyugatról keletre tartó „kulturlejtő” elmélete stb.) csak részben igazolhatók, hiszen a paraszti polgárosulásban előljáró területek a nyugati határszél és a Kisalföld (eddig még igaznak tűnhetnek a régi elméletek),

71 Uo. 218–231.

de a következő előjáró régió már nem az Észak- és Dél-Dunántúl, hanem az Alföld központi területe. Erdély pedig bár határozottan archaikusabb a dunántúli és az alföldi területeknél, ott is van két kiemelt terület (Kolozsvár-Hóstát és Kalotaszeg, illetve Alsó-Háromszék és a Barcaság), amelyek polgárosulásban szigetszerűen előtte járnak a körülöttük lévő vidékeknek.⁷² Nincs azonban mindenre egyértelmű magyarázat, például, hogy miért éppen Mezőkövesden és Kalocsán, illetve ezek tágabb környezetében alakult ki a sajátos és gazdag viseletkultúra és nem másutt? Kósa összegzésében maga is arra a nem éppen acélos – bár ettől még igaz – következtetésre jutott, hogy „sorozatnyi példánk együttesen azt a tételt emeli ki, hogy a népi kultúra táji tagolódása a polgárosodás nagy folyamatán belül különböző síkokon eltérően alakulhatott.”⁷³ Ugyancsak keveset tudunk arról, hogy egy-egy fejlettebb régióban vagy annak közelében miért alakulnak ki sokkal archaikusabb úgynevezett *perem- vagy reliktum-területek*, mint amilyen a Dél-Dunántúlon az Ormánság, a Felvidéken Zoboralja vagy Erdélyben a Fekete-Körös völgye.⁷⁴ Talán sok mindent élesebben látnánk, és jobban meg tudnánk magyarázni a táji eltérések valódi okait, ha ismernénk a 19. századot megelőző hosszabb időszakok pontos táji-néprajzi tagolódását, hiszen ezek magyarázhatják ezen eltérések okait, de egy ilyen irányú mélyebb kutatásra egyelőre még kísérlet sem történt.

Mint azt már fentebb említettük a táji-néprajzi problematika 1945 után is a magyar etnográfusok érdeklődésének egyik kitüntetett témája maradt, különösen Tálasi István *A magyar etnikai csoportok* című egyetemi szemináriuma, illetve az ebből készült kéziratot egyetemi jegyzetének megjelenése után.⁷⁵ Több elvi kérdést tisztázni igyekvő munka készült (Barabás Jenő, Gunda Béla stb.) tollából, illetve kísérletek történtek egy-egy néprajzi csoport pontosabb táji elhelyezésére (Andrásfalvy Bertalan – Sárköz, Kodolányi János – Ormánság, Diószegi Vilmos – palócok, Dankó Imre – hajdúk, Zentai János – Ormánság, uő – Baranya, Kós Károly – Erdély, Paládi-Kovács Attila – barkók, Szentmihályi Imre – Hetés és Lendvavidék stb.), továbbá a Gondolat Kiadónál megjelent egy ismeretterjesztő és népszerűsítő sorozat a témában (Balogh István – Hajdúság, uő – Civisek világa, Bálint Sándor – Szeged, Nyírség, Bellon Tibor –

⁷² Lásd Kósa térképét erről a folyamatról (*Paraszti polgárosulás... I. m.* 356.). Ennek részletes elemzését lásd e munka társadalomról szóló fejezetében.

⁷³ Uo. 355.

⁷⁴ Kósa valamennyire összefüggésbe hozza mindezt a helyi háziipar jelentőségével, az írni-olvasni tudás elterjedtségével, illetve a tágabb környezet városszerkezetével. Uo. 361–366.

⁷⁵ Tálasi: *A magyar etnikai csoportok... I. m.*

Nagykunság, Bíró Friderika – Göcsej, Dömötör Sándor – Őrség, Erdész Sándor – Nyírség, Katona Imre – Sárköz, ifj. Kodolányi János – Ormánság, Manga János – palócok, Novák László – A három város, Szabó László – Jászság, Tálasi István – Kiskunság, Timaffy László – Szigetköz Vajkai Aurél – Bakony, uő – Balatonmellék).

Ezek az erőfeszítések azonban *nem vezettek* különösebb eredményre az egyes területek pontos kijelölése kapcsán, bár itt még érvelhetnénk amellett – ahogy azt a fentiekben Erdély példáján láttuk –, hogy az egyes néprajzi csoportok területi határai időben folyamatosan változtak, így nem lehetséges kijelölni egy kitüntetett időpontot, amikor is valamennyi néprajzi táj jellemzői egy azonos pillanatban rögzíthetőek volnának. Másrészt – mint ahogy erről korábban szintén volt szó – az *etnográfiai-néprajzi csoport* és az *illető kistáj* jelentése nem teljesen fedik egymást, hiszen egy-egy sajátos néprajzi kultúrával rendelkező tájon más társadalmi csoporthoz tartozók is éltek, nemcsak a kulturálisan homogénnek tételezett paraszti népesség. Továbbá ezzel a *feltételezett homogenitással* is gondok adódnak, ugyanis az elhatároláskor a kutatók egy-egy táj *közös jellegzetességeire*, valamint erre a közösségre jellemző *specifikumokra* koncentráltak, így a tájon belüli belső eltérések és különbségek teljességgel homályban maradtak. De ami ennél sokkal-sokkal fontosabb, a specifikumok keresésének hajszolása teljességgel elfedte a magyar és – tágabban – az európai paraszti lét és kultúra lényegi azonosságait.⁷⁶

A 2000-es évek elején a nyolc kötetes *Magyar Néprajz* munkálatai során Paládi-Kovács Attila és Mohay Tamás újra nekirugaszkodtak a feladatnak.⁷⁷ Az elvi kereteket kidolgozó Paládi-Kovács kiindulópontja az volt, hogy visszatér Tálasi István alap gondolatához, nevezetesen, hogy a különböző magyar népcsoportokat lényegében nem országrészek, hanem *népterületek* és ezen belül *néptömbök* szerint különíti el. Ez a gondolat lett tehát az alapja a Paládi-Kovács-féle rendszerezésnek. Így a négy természeti nagytájon (Dunántúl, Alföld, Felföld, Erdély) belül első szinten megkülönböztetett *népterületeket*, második szinten pedig *tömböket*, végül pedig ezeken belül rajzolta meg az egyes néprajzi tájakat. Ez utóbbiakból a szerzőpáros, Paládi-Kovács és Mohay Tamás pontosan 123-at neveznek és írnak le, jórészt arra a hatalmas irodalomra támaszkodva, amely a

⁷⁶ Lásd erről részletesen Hoffmann Tamás *Európai parasztlak* című nagyszabású és méltatlanul háttérbe szorított munkáját (1–2. köt. Budapest, 1998–2001, Osiris). A mű a szerző halála miatt nem fejeződött be, de a következő kötetek egyes részei elkészültek és kéziratban megmaradtak (Osiris Archívum).

⁷⁷ Paládi-Kovács Attila – Mohay Tamás: Kulturális régiók és etnikai, néprajzi csoportok. In Paládi-Kovács Attila szerk.: *Táj, nép, történelem...* I. m. 427–893; 953–1002.

korábbi években keletkezett. Ezeken túlmenően még számba vették a rendszerbe nem illeszkedő magyar diaszpórákat és kirajzásokat is (Bukovina, Havasalföld, Bosznia). Nem minden területen mutatható ki mind a négy szint (például a Felföldön csak egy népterület van és nincsenek tömbök), és – sajnálatosan – a földrajzi nagytájak behozatala még bonyolultabbá tette a rendszert. Példának okáért a „központi népterület” egyes tömbjei a Dunántúlhoz, míg a tiszai tömbjei az Alföldhöz kerültek. Talán nagyban egyszerűsítette volna a rendszert a természetföldrajzi nagytájak és elnevezések (Dunántúl, Alföld, Felföld, Erdély) elhagyása, mert így egy háromszintű (népterületek, tömbök, tájak) rendszer sokkal áttekinthetőbb és sokkal könnyebben kezelhető lett volna. Ennek ellenére ez a munka sokáig a legátfogóbb, a néprajzi különbségeket a legrészletesebben, ugyanakkor azokat a néprajzi hagyományokhoz erősebben kötő kötet marad, így erre a könyv gazdasági és társadalmi fejezeteiben a részletkérdések tárgyalásakor fokozottan támaszkodunk majd.

Fentebb már hivatkoztam Kósa László meglehetősen *szkeptikus* véleményére az etnikai-néprajzi csoport fogalmával kapcsolatban. S valóban, a néprajzban meghonosodott táji és néprajzi csoportelnevezéseket az etnográfusok munkáikban természetesnek és maguktól értetődőnek tekintették, holott ugyancsak ingatag lábakon álltak. A táji elnevezések egy része ugyanis nem volt más, csupán *földrajzi fogalom*, amelyekhez a néprajzosok és a helytörténészek különféle, karakterisztikus, de leginkább csupán annak vélt kulturális jegyeket kapcsoltak, és bár más részük *valós önelnevezés* volt, amelyek minden kétséget kizáróan rendelkeztek valamilyen folklorisztikai, szokásbeli vagy tárgyi néprajzi jellegzetességgel, kulturális kiterjedésük határai meglehetősen bizonytalanok maradtak. Ezen túlmenően számos oka lehetett még a táji elnevezéseknek: a környezetük által rájuk aggatott *gúnynévtől* egészen az ugyancsak vélt vagy valós, a többségi etnikumtól eltérő *etnikai vagy történeti eredetig*. Ezeket az etnográfiai-táji elnevezéseket tehát *a néprajzi szokásjog* rögzítette, anélkül, hogy annak mélyebb tudományos megalapozását – a fentiekben felsorolt néprajzosok kivételével – megkísérelték volna. Volt azonban egy másik út is az etnográfusok és kutatók előtt. Mégpedig egy-egy hagyományos néprajzi részterület (gazdálkodás, építkezés, lakáskultúra, táplálkozás, szokások, viselet, díszítőművészet, népzene, néptánc, szövegfolklor stb.) táji típusainak a rendszerbe foglalása, ahogy ezt *Bartók Béla* és később *Vargyas Lajos* a népzene, *Martin György* a néptáncra, *Szolnoky Lajos* a kenderrost megmunkálására, *Paládi-Kovács Attila* a teherhordó eszközökre, *Kisbán Eszter* a táplálkozásra, *Domanovszky György* a díszítőművészetre, *Barabás Jenő* és

Gilyén Nándor, illetve később Harkai Imre a népi építkezésre, Tátrai Zsuzsanna a kalendáris szokásokra kidolgozta. Ez a megoldás azonban – miközben a dolog logikájából következően pontosan mutatta egy-egy művelődési ág vagy egy-egy eszköz pontos területi elterjedését – csak egymástól kisebb-nagyobb mértékben eltérő kulturális-táji beosztásokat eredményezhetett az összevetés, vagy még pontosabban egy generális táji csoportosítás minimális esélye nélkül.⁷⁸

Ezen a helyzeten változtattak alapvetően Borsos Balázs kutatásai a kétezres években.⁷⁹ Borsos ugyanis egy másik és módszertani szempontból merőben új utat választott: a *Magyar Néprajzi Atlasz* kilenc kötetének 634 térképlapjának klaszteranalízisét végezte el, amelyet utólag kiegészített kulturális hasonlóság-vizsgálattal.⁸⁰ Az összes térképlap csoportelemzése arra az eredményre vezetett, hogy minden kétséget kizárva bebizonyosodott, hogy a magyar népi kultúra a kapitalizálódó korban, tehát a 19 és a 20. század fordulóján néhány úgynevezett kulturális nagyrégió keretében szerveződött, nevezetesen egy *Nyugati* (Dunántúl–Kisalföld–Szlavónia), egy *Északi* (Felföld), egy *Középső* (Alföld) és egy *Keleti* (Erdély–Moldva) tájegység határozott körvonalai rajzolódtak ki. Ezeket egészítette ki – és ez talán újdonság volt a korábbi történeti-etnográfiai megközelítésekhez képest – egy *Átmeneti* nagyrégió a Felső-Tisza és a Körösök

⁷⁸ Bartók Béla: *A magyar népdal*. Budapest, 1990, Zeneműnyomda – Kossuth; Vargyas Lajos: *A magyar népzene dialektusterületei*. In *Magyar néprajz nyolc kötetben*. 6. köt. Budapest, 1990, Akadémiai, 63–94; Martin György: *Magyar tánc típusok és táncdialektusok*. 1–3. köt. Budapest, 1970–1972, Népművelési Propaganda Iroda; Szolnoky Lajos: *Alakuló munkaeszközök. A magyar népi kenderrost-megmunkálás*. Budapest, 1972, Akadémiai; Paládi-Kovács Attila: *Néhány megjegyzés a magyar parasztság teherhordó eszközeiről*. *Ethnographia*, 1973. 511–526; Kisbán Eszter: *Táplálkozási táj*. In *Magyar Néprajzi Lexikon*. 5. köt. 204–205; Domanovszky György: *A magyar nép díszítőművészete*. 1–2. köt. Budapest, 1981, Akadémiai; Barabás Jenő – Gilyén Nándor: *Vezérfonal népi építészettünk kutatásához*. Budapest, 1979, Műszaki; Barabás Jenő – Gilyén Nándor: *Magyar népi építészett*. Budapest, 1987, Műszaki; Harkai Imre: *Házrendszerek és szerepük a magyar népi építészettben*. Budapest, 1995, LaVik; Tátrai Zsuzsanna: *Kalendáris szokásaink táji tagolódása. Néprajzi Látóhatár*, 2002. 317–339. Rendkívül izgalmasak és tanulságosak azok a fejtegetések, amelyekben Borsos összeveti a fenti szerzők állításait és kartográfiai ábrázolásait saját klaszterezésének eredményeivel. Borsos: *A magyar népi kultúra regionális struktúrája... I. m. 1. köt. 168–212.*

⁷⁹ Borsos Balázs: *A magyar népi kultúra regionális struktúrája*. 1–2. köt. Budapest, 2011, MTA Néprajzi Kutatóintézete; illetve *alapvetően ezen a rendszeren alapuló népszerűsítő kiadvány* (Borsos Balázs – Magyar Zoltán: *A magyar népi kultúra régiói*. 1–2. köt. Budapest, 2011, M-érték). Az *alapvetően* szó arra utal, hogy csak a mű első kötete követte ezt a rendszert. A második kötet szerzője, Magyar Zoltán sokkal tradicionálisabb szemléletben tárgyalta az egyes néprajzi tájakat.

⁸⁰ Első lépésben Borsos kiegészítő, úgynevezett virtuális térképeket szerkesztett, szám szerint 99-et a 10., illetve további 34-et a 11. kötetben. Ennek részletes metodikáját és indoklását lásd Borsos Balázs: *Az európai néprajzi atlaszok számítógépes feldolgozásának lehetőségeiről*. *Ethno-Lore*, 23. köt. 2006. 75–109; *A Magyar Néprajzi Atlasz virtuális 10. és 11. kötete*. *Ethno-Lore*, 25. köt. 2008. 194–229; 26. köt. 2009. 265–287. Itt most eltekintünk a klaszteranalízis technikai részleteinek, illetve elvi és gyakorlati problémáinak bemutatásától. Részletesen lásd uő: *A magyar népi kultúra regionális struktúrája... I. m. 1. köt. 51–121; illetve 496–501*. Mint ahogy a *Magyar Néprajzi Atlasz* részletes bemutatásától is eltekintünk, amely mindenekelőtt Barabás Jenő hatalmas erőfeszítéseinek köszönhetően készült el. Lásd Barabás Jenő: *Kartográfiai módszer a néprajzban*. Budapest, 1963, Akadémiai; és uő: *Magyar Néprajzi Atlasz*. In *Magyar Néprajzi Lexikon*. 3. köt. Budapest, 1980. Akadémiai, 491–492.

vidékén (lásd a mellékelt ábrát). Ezeken a kulturális nagyrégiókon belül határozottan kimutatható volt – régióként kettőtől ötig terjedő – úgynevezett középrégió.⁸¹ Az így megállapított öt nagyrégió és tizennyolc középrégió belül Borsosnak még 77 kistrégiót sikerült kimutatnia. Ez utóbbiak közül 12 kulturális szempontból még tovább tagolódott, azaz ezek összesen 28 mikrorégióra bomlottak (lásd a mellékelt ábrát).⁸² A módszer tehát – írja Borsos – „beváltotta a hozzá fűzött reményeket, mert sok vonatkozásban a hagyományos felosztással megegyező képet alkotott, de ugyanakkor néhány új eredményt is felvetett. [...] A számítógép a nyugati és a középső nagyrégiót kulturális értelemben jóval szabdaltabbnak, míg a keletit sokkal homogénebbnek találta. Nagy vonalakban azt is megerősítette a pontosabb elemzés, hogy a Kárpát-medence két legjelentősebb folyója esetében a Duna kifejezetten elválasztó szereppel rendelkezik, míg a Tisza sokkal kevésbé, ami, különösen a Felső- és a Közép-Tisza táján valószínűleg az ártéri természeti környezetnek és az arra jellemző ártéri gazdálkodásnak a 19–20. század fordulóján is még meglévő, a kultúrát befolyásoló hatásáról tanúskodik.”⁸³

Borsos Balázs egy következő lépésben a kulturális-néprajzi tagozódást más szakmák különböző táji rendszereivel (politikai-közigazgatási, települési, nyelvi-nemzetiségi, vallási, mezőgazdasági, földrajzi, nyelvjárási, gazdálkodási stb.) vetette össze, és ebből az egybevetésből néhány figyelemre méltó következtetést vont le. Így például – hogy csak a legfontosabbakat említsem – a vármegyei *közigazgatási* határok közül a legállandóbbak némelyike (nem mindegyik, de például Zala, Somogy, Nógrád és a székely székekből alakult vármegyék), továbbá a volt hódoltsági terület keleti, valamint a történelmi Magyarország szintén keleti határa Moldva felé határozottan *kulturális határként is* funkcionáltak. De ez azt is jelenti, hogy a többi vármegyei határ viszont nem, vagy korántsem egyértelműen! Borsos szerint leginkább a *településdemográfiai* adatok korrelálnak a klaszteranalízis alapján kialakított kulturális régiókkal. A nemzetiségi határok a magyar nyelvterület központi területén (pl. Dunakanyar – szlovákok, Bácska – németek) egyáltalán nem vagy csak nagyon haloványan jelentkeznek. Másutt, azaz a többi nyelvhatár szélén

81 A szám szerint 18 középrégió térképes ábrázolását lásd Borsos: *A magyar népi kultúra regionális struktúrája...* I. m. 2. köt. 340–341. Ezeket Borsos – Moldva kivételével – égtájak szerint nevezi el. Pl. a Középső nagyrégió (Alföld) belül: Nyugati, Északi, Középső, Keleti és Déli középrégiók. A Keleti nagyrégió (Erdély): Nyugati, Keleti és Moldvai középrégió.

82 Ennek kartografikus ábrázolását lásd uo. 342–344; illetve ebben a könyvben a mellékelt térképen.

83 Uo. 88–89.

viszont (Dráva mente – horvátok, Zobor-vidék – szlovákok, Kárpátalja– rutének, Bánság – németek, románok, szerbek stb.) a nemzetiségek közötti kulturális elkülönülés határozottan kimutatható. A felekezeti határok – elsősorban katolikus–protestáns viszonylatban – mindenekelőtt a középrégiók, míg a görög katolikusság esetében a kistrégiók szintjén is megjelenik elválasztó tényezőként. Borsos az általa generált kulturális régiókat összevetette Nagy Mariann mezőgazdasági statisztikai térképeivel is, és arra a következtetésre jutott, hogy a nagy- és középrégiók szintjén a művelési ágak arányának területi megoszlása általában egybevág a kulturális tagolódással.⁸⁴ A földrajzi és a kulturális tagolódás is – az Alföld kivételével – a nagyrégiók szintjén egyértelműen, de a kistrégiók esetében is – igaz, itt jóval kisebb mértékben – határozott összefüggést mutat. A nyelvjárások esetében csupán a nagyrégiók szintjén hozható fedésbe a kettő, de a kistrégiók esetében egyáltalán nem. Továbbá a földművelés és a teljes gazdálkodás klaszterezése Borsos szerint megerősítette az addigi kutatási eredményeket, azaz hogy „a természeti környezet, illetve az ehhez való alkalmazkodás alapvető fontosságú a nagytájak meghatározása során. Számtalan olyan kistájat sikerült azonosítani, amely az összes tényező klaszterezése alapján is kiválik.”⁸⁵

Végül Borsos az összes tagolódás-vizsgálat alapján (beépítve ezek közé a kulturálishasonlóság-vizsgálat eredményeit is) mindhárom szinten (nagyrégió, középrégió, kistrégió) létrehozott úgynevezett *szintetikus kulturális tagolódási térképeket*, és ha ezeket összevetjük a kulturális régiókat ábrázoló térképekkel, akkor a nagyrégiók és a középrégiók szintjén meglepő hasonlóságra figyelhetünk fel, míg a kistrégiók szintjén ez az egyezés már korántsem áll fenn ugyanolyan mértékben.⁸⁶ A kulturális tagolódás *szintetikus térképei* létrehozásának célját és igényét azonban korántsem érezhetjük minden szempontból meggyőzőnek. S nem is elsősorban azért, mert az egyes részterületek időkeretei *nem teljesen* fedik egymást (bár a többség időkerete a 19–20. század fordulója), hanem sokkal inkább komoly kétségeink lehetnek eme

84 Uo. 143–151. Lásd még Nagy Mariann: *A magyar mezőgazdaság regionális szerkezete a 20. század elején*. Budapest, 2003, Gondolat.

85 Borsos: *A magyar népi kultúra regionális struktúrája...* I. m. 1. köt. 184.

86 A módszertanról lásd uo. 496–501. A kis- és mikrorégiók szintjén egyetlen olyan régió akadt (Bukovina), amelyet mind a négy szűrt és mind a 14 tematikus klaszterezés meghatározott (Bukovina), és kettő olyan, ahol csak egy klaszterezés hiányzott (Zoboralja, Szilágyság–Tövishát), tehát mindhárom esetben szörványhelyzetű kistájrról van szó. A regionális struktúra szintézis-jellegű képéről, illetve az egyes területek szöveges földrajzi elhelyezkedéséről és határkijelöléseiről részletesen lásd uo. 512–529. Ebben az összesítésben 5 nagyrégió, 18 középrégió és 103 kistrégió (ezen belül 31 mikrorégió) szerepel.

szintetikus térképek *használhatóságát* illetően. Bár a kulturális nagy-, közép- és kistrégiók klaszteranalízis alapján történő kijelölése egyértelműen *komoly és megkérdőjelezhetetlen tudományos eredmény*, hiszen egy majd' kétszáz éves kísérletezést, próbálkozást, vitát zárt le megnyugtató és egyértelmű eredménnyel (lásd a mellékelt kulturális régiók térképeit), ugyanakkor a tudományos és közérdeklődés alapvetően és leggyakrabban mégiscsak egy-egy részterület pontos tagozódására kíváncsi, legyen az a népzene, a néptánc vagy a népi építkezés.⁸⁷ Ha ez így van a kulturális-néprajzi részterületek esetében is, akkor még nagyobb gondot okoz, amikor egymástól *világosan elkülönülő* nagy kulturális szférákról van szó, mint például a nyelvjárások, a településdemográfia, a közigazgatás, a mezőgazdasági és a nemzetiségi viszonyok vagy a felekezeti kérdés. A szintetikus térképek létrehozását *mégsem mondhatjuk hiábavalónak*, hiszen egyrészt megerősítette, ugyanakkor sokkal pontosabban kijelölte a korábban is feltételezett nagyrégiók határait (Dunántúl a Kisalfölddel, Alföld, Felvidék, Erdély). Másrészt ezek a szintetikus térképek megerősítették azt is, hogy nemcsak kulturális szempontból, hanem több tényezőt figyelembe véve is ténylegesen létezik egy *átmeneti nagyrégió*, amely az Alföld és Erdély között húzódik, s amely a Felső-Tisza vidékétől egészen a Körösökig tart.⁸⁸

Összegzően azt mondhatjuk tehát, hogy Borsos vizsgálatai egyértelműen bizonyították, hogy a magyar népi kultúra alapvetően néhány nagy területi egység keretében szerveződik. A *Magyar Néprajzi Atlasz* adatainak klaszterezése egyértelműen megerősítette a népi kulturális nagyrégiók létét (Nyugati, Északi, Középső, Átmeneti, Keleti nagyrégiók), továbbá ezeken a nagyrégiókon belül kijelölt bizonyos számú, egymástól eltérő népi kultúrájú középrégiót. A kistrégiók szintjén az esetek többségében megerősítette, de egyben pontosította is a korábbi tájbeosztásokat és határkijelöléseket. Ezek a kistrégiók, amelyek korábban vagy *émikusan*, azaz maguknak az ott lakóknak az önelnevezéseként és másoktól való megkülönböztetésként történetileg alakultak ki, és amelyek általában rendelkeznek „mi-tudattal” (Kalotaszeg, Udvarhelyszék, Szilágyság, Érmellék, Hajdúság, Nagykunság, Jászság, Mezőföld stb.), vagy *étikusan*, azaz külső, leginkább tudományos szempontok alapján jelölték ki őket, és ennek megfelelően kaptak leggyakrabban földrajzi elnevezéseket (Avas, Szeged vonzáskörzete, Közép-Erdély, Szeret jobb part

⁸⁷ Ellenérvként megfontolandó, hogy a tudományos életet és a közvéleményt továbbra is érdeklik a tájegységek, illetve az erről szóló monográfiák.

⁸⁸ Lásd Borsos szintetikus nagyrégiós térképét: *A magyar népi kultúra regionális struktúrája...* I. m. 2. köt. 345.

stb.). Így a klaszteranalízis eredményeként létrejött kistrégiók egy része megerősítette a korábbi történeti-néprajzi elhatárolásokat (Hajdúság, Nagykunság, Jászság stb.), más része felbontotta a korábban kulturálisan egységesnek tételezett területeket (Észak-Zobor-vidék és Dél-Zobor-vidék; Észak-Nyírség és Dél-Nyírség stb.), továbbá összevont olyan vidékeket, amelyeket addig vagy az ott lakók vagy a kutatók önálló, külön kulturális egységként kezeltek (Felső-Őrség és Hetés; Kemenes–Rába-vidék; Közép-Somogy és Zselic; Sárköz és Északnyugat-Bácska; Szamosköz, Ecsedi-láp és Beregi Tiszahát; Barcaság, Hétfalu, Háromszék és Kászon; Gyergyó és Csík stb.). A klaszterezés során, azaz tudományos úton létrejött nagy-, közép- és kistrégiók így kétségkívül sokkal pontosabb és egzaktabb tájbeosztást eredményeztek az etnográfiaiban és ennek következtében az új-és legújabb kor történeti irodalmában.⁸⁹ De a legfontosabb problémát a történészek számára az okozza, hogy ezt a táji differenciálódást kétségkívül a *polgárosodás folyamata* segítette elő és gyorsította fel, már csak az egyes tájak megnyíló, ugyanakkor egymástól eltérő gazdasági-piaci lehetőségei miatt is. A népi kultúrának ezt a fajta differenciálódását azonban – az alapvető történeti forráshiány miatt – legfeljebb a 19. század elejéig-közepéig tudjuk visszavezetni. Másfelől a népi kultúra felbomlása, amely az első világháború során és közvetlenül azután hihetetlen mértékben felgyorsult, majd az 1945–1948 után bekövetkezett társadalmi transzformáció miatt majdnem teljességgel befejeződött. Továbbá ebből a finoman kimunkált etnográfiai-táji differenciálódási modellből – értelem szerint – egyrészt kimaradtak a nem paraszti rétegek, tehát ez a táji tagozódás csak egy, bár akkor még jelentékeny számú és fontosságú társadalmi rétegre, azaz a parasztságra, másrészt – és talán ez a fontosabb – viszonylag rövid, alig 60–80 éves periódusra érvényes. Ennek visszavetítése a távolabbi múltba, illetve a későbbi, szocializmusnak nevezett korszakra és a mai helyzetre való kivetítése – ilyen jellegű, a közelebbi múltat és a jelenlegi állapotokat felmérő komolyabb vizsgálatok nélkül – teljességgel *ahistorikus eljárás* és *anakronizmus*. Ennek tudományos értéke szinte a nullával egyenlő, hiszen maga az egységesülés ténye mindenki számára nyilvánvaló és aligha megkérdőjelezhető, még ha ennek mértékét és kiterjedését ma még nem ismerjük pontosan. Ugyanakkor az sem állítható, hogy ennek a kapitalizmus korában megerősödött táji-néprajzi differenciálódásnak *ne lettek volna* előzményei a korábbi korszakokban, de ezek rétegeit és kiterjedési határait ma még nem ismerjük.

89 Az egyes régiók rövid jellemzését lásd uo. 1. köt. 213–493.

Mindezek alapján – mint ahogy az a fenti fejtegetésekből egyértelműen kiderülhetett – kételkedem minden egységes, időtől és társadalmi hierarchiától, bizonyos jól körülhatárolható részterületektől független általános rendszerre való törekvésben. Pontosan ellenkezőleg, a természetföldrajzi tájak, a történelmileg kialakult tájegységek és tájnevek, a – korlátozott időre, legfeljebb 80–100 évre vonatkozó – etnográfiai régiók, továbbá a nyelvjárások és tájnyelvi csoportosítás lehetőség szerinti *minél tisztább elkülönítését és használatát* tartom célravezetőnek. Ennek következtében a különböző szempontú *vegyes* csoportosításokat ebben a könyvben igyekszem elkerülni. Pontosan ellenkezőleg, ezeket a természetföldrajzi, történeti, népi kulturális, dialektológiai stb. struktúrákat külön rendszerekként kezelem, bár tökéletesen tisztában vagyok azzal a problémával, hogy nem állítható minden (táj)fogalom mellé közlekedési rendőr, azaz nem lehet minden egyes előfordulásukkor hosszú magyarázatot fűzni hozzájuk, utalva az éppen akkor aktuális kiterjedésükre, illetve az akkori társadalmi-gazdasági körülményekre.

A magyar településszerkezet változásai

Mendöl Tibor klasszikus megfogalmazása szerint a település „*egy embercsoport lakó- és munkahelyének térbeli egysége*”. Ez a definíció az emberi történelem korai időszakának hosszú évezredeire-évszázadaira igaznak bizonyult, de a kapitalizmus kialakulásától a két szféra, azaz a lakó- és munkahelynek – a rendszer logikájából fakadó – elkülönülése miatt ma már aligha tartható.⁹⁰ Ezt a képletet még bonyolultabbá tette a város és vidéke, a város és agglomerációja szerves összetartozásának jelensége, illetve a modern korban az egyes területek fejlettségi különbségei miatt létrejött életvitelszerű *ingázás*. *Kőszegfalvi György* és *Tóth József* újabb meghatározása szerint a település „a társadalmi-gazdasági tér sűrűsödési pontja, társadalmi-gazdasági, infrastrukturális és természeti szférák kölcsönhatáson alapuló, együttműködő rendszere.”⁹¹ *Beluszky Pál* ezt a meghatározást annyiban pontosította és egészítette ki, hogy a települést lakó- és munkahely *funkcionális* egységeként definiálta, továbbá e két funkció mellé harmadikként hozzátette a *szabadidő-eltöltést*, hiszen a települések szabadidős-

90 Mendöl Tibor: *Általános településföldrajz*. Budapest, 1963, Akadémiai, 11. Sokáig úgy tűnhetett, hogy a modernitás mind kapitalista, mind pedig szocialista formájában ezt a szétválasztást visszafordíthatatlanná tette. A digitalizáció forradalma és ennek nyomán a távmunka lehetősége azonban újra visszahozta az egykor elvesztett egység – legalábbis részleges – megvalósulását.

91 Kőszegfalvi György – Tóth József: *Általános településföldrajz* In Tóth József – Vuics Tibor szerk.: *Általános társadalomföldrajz*. 1. köt. Budapest–Pécs, 1998, Dialóg Campus, 392. Lásd még Tóth József *Településföldrajz*. In uő szerk: *Világföldrajz*. Budapest, 2010, Akadémiai, 323–357.

rekreációs szerepe a modern korban a korábbihoz képest soha nem látott mértékben fölerősödött, bár ilyen funkciója a településeknek korlátozott mértékben mindig is volt. *Tóth József* újabban ezzel kapcsolatban tetraédermodellről beszélt, nevezetesen, hogy minden település társadalmi, gazdasági, infrastrukturális és természeti szférák *kölcsönhatásaként* fogható fel.⁹² A történelemben e négy összetevő hatása és belső arányai folyamatosan változtak, hiszen a régebbi korokban a természeti viszonyok befolyása sokkal meghatározóbb volt, mint a 20. században, elég, ha itt csak az Alföld ármentesítés előtti helyzetére vagy Arad, Brassó, Eperjes, Fehérvár, Kassa, Kolozsvár, Pest-Buda, Nagyszombat, Nagyvárad, Pozsony vagy Sopron kedvező, számtalan előnyt biztosító fekvésére utalunk. Ez utóbbiak ugyanis úgynevezett *kapu- és hídvárosok*, fontos kereskedelmi utak metszéspontjában fekvő *vásárvárosok*, nagyobb *bortermelő és borkereskedő* központok, jelentős folyami *átkelőhelyek* vagy különböző adottságú régiók *összekötő* pontjai voltak. Korántsem véletlen tehát, hogy ezek a városok emelkedtek ki a többi közül, ugyanis ezek esetében – Mendöl Tibor szóhasználatával – a topográfiai fekvés és a helyzeti energiák (vízközelség, úthálózat, építőanyagok és nyersanyagok elérhetősége, vásárvonalak közelsége, majd később a vasúti hálózat csomópontjai) mennyisége és minősége kedvezőbb volt, mint másutt.⁹³

A fent mondottakból következően a település fogalma nem függ az ott lakók számától, hiszen a néhány fős *magános helység* vagy *szórvány* ugyanúgy település, mint az akár több milliós lélekszámú *csoportos* gócpont, azaz a modern nagyváros.⁹⁴ Nálunk is – mint ahogy a legtöbb európai országban – a csoportos településforma két legfontosabb típusa terjedt el, nevezetesen *a falu és a város*. A falu és a város fogalmának elhatárolása egymástól korántsem magától értetődő, ugyanis ez szintén nem csak nagyság és népességszám kérdése.⁹⁵ Ennél sokkal fontosabb szempont a *funkció* kérdése, azaz a város a falunál nagyobb számú és magasabb szintű funkciókat lát el (középiskola,

92 Tóth József Településföldrajz. In uő szerk.: *Világföldrajz...* I. m. 326–327.

93 Lásd erről részletesen Mendöl: *Általános településföldrajz...* I.m. 439–476.

94 A csoportos településen belül a településföldrajz megkülönböztet *osztatlan* és *osztott* településeket. A szakirodalom az elsőn komplex, tehát egységes lakó- és munkahely funkciójú telephelyet, míg a másodikon a különböző funkciók egymástól térbelileg elkülönülő rendszerét érti. Az osztott település – ahogy azt az alábbiakban majd elemezzük – Magyarországon a 17 és a 19 század között volt elterjedt települési forma.

95 A város fogalmáról európai kitekintéssel lásd Gerhard Dilcher: A városfogalom jelentéstartalma a történeti városkutatás számára. *Urbs. Magyar Várostörténeti Évkönyv*, 2006. 37–50; illetve a városfogalom különböző megközelítései különbségeiről (jogállás, lélekszám, funkcionális, gazdasági, kultúrantropológiai stb.): Beluszky Pál – Győri Róbert: „A város a ház, nyugalanság, a munka és a fejlődés”. Magyarországi városhálózata a 20. század elején. *Korall*, 2003. 11–12. sz. 200–209.

kórház, közigazgatási intézmények, specializált boltok stb.), míg a falvaknál ezek a funkciók vagy egyáltalán nincsenek meg vagy csak csökevényesen léteznek. De hogy *pontosan* hol is húzódik ez a határ a kettő között, nos, azt a funkciók száma és szintje ugyanúgy nem tudja objektív módon meghatározni, mint ahogy a népességszám sem. Hogy tovább bonyolítsuk a dolgot, ehhez a két szemponthoz járul még egy harmadik is, nevezetesen a jogi-közigazgatási, azaz melyik falu kapott városi rangot, és melyik maradt meg községi státuszban. Míg *településföldrajzi* szempontból a *város-falu* különbség egyértelműen, tehát objektív kritériumok alapján *nem* határozható meg, bár a funkciók száma és sokfélesége valamennyire eligazíthat bennünket ebben a kérdésben, addig a *közigazgatási* szempontból a város–község elhatárolása egyértelmű, ugyanis az egy jogi aktushoz kötődik. Definíciója azonban hasonlatos egy saját farkába harapó kígyóhoz: *város az, amelyet várossá nyilvánítottak*. Ezt a két települési alapformát egészítette ki a törökkor után a nagyszámban elterjedt sajátos alföldi – de Európában és a világon egyáltalán nem kuriózumnak számító – magános településtípus: a *tanya*.⁹⁶

Nincs arra általános magyarázat vagy képlet, hogy Európa egyes területein – és így Magyarországon is – miért a *magános szórvány* vagy a *csoportos* településforma terjedt el, ugyanis ezt a természeti környezeten túl, mint közetminőség, domborzati és vízrajzi viszonyok, több tényező is befolyásolhatja. Például a szántóföld birtoklásának módja, a szántóföld művelésének mikéntje, az agrártechnika adott szintje, de a struktúrára hatással lehetnek a sajátos jogi-történeti körülmények is, mint ahogy ez a magyar tanya kialakulásakor – nevezetesen a 150 éves török uralom alatt, az ország középső vidékeinek elnéptelenedése miatt – történt. Az európai és a magyar településtörténeti irodalom nem jelentéktelen része a településmorfológiai különbségeket *népi* – vagy egyenesen *faji*, mint ahogy azt például a német August Meitzennél láthatjuk – alapokra kísérelte meg visszavezetni.⁹⁷ A régebbi időkben a kutatók többsége a települések „*ősiségét*” kereste. Ennek szele még olyan eredeti és komoly életművel rendelkező kutatókat is elérte, mint amilyen a néprajzos Györffy István vagy a szociográfus-szociológus Erdei Ferenc voltak. Ennek a terjedelmes irodalomnak az áttekintésével és értékelésével – néhány

96 A fogalommagyarázatokhoz lásd Bárány János: *Szállások, falvak, városok. A magyarság települési hagyományai*. Kalocsa, 1996, Kalocsai Múzeumbarátok Köre, 5–6. Uő: Települések. In Balassa Iván szerk.: *Magyar néprajz*. IV. köt. *Életmód*. Budapest, 1997, Akadémiai, 7–88.

97 Meitzen falutípológiája ugyanakkor mind a mai napig megkerülhetetlen (*Siedelung und Agrarwesen der Westgermanen, Ostgermanen, der Kelten, Römer, Finnen und Slawen*. 1–3. Berlin, 1895, Hertz). Meitzen elméletéről lásd Maksay Ferenc: *A magyar falu középkori településrendje*. Budapest, 1971, Akadémiai, 7–9.

kósa utalást kivéve – azonban itt most nem foglalkozom, mivel az összehasonlító európai településmorfológiai kutatás, valamint ennek kartografikus ábrázolása *egyértelműen* bebizonyította, hogy az egyes településtípusok *nem etnikai-népi mintázatokat követnek*.

Fontos jellegzetességük még a településeknek, hogy egyrészt nem *ad hoc* módon, hanem a természeti, ökológiai, jogi, gazdasági és társadalmi körülmények által meghatározva *lassú* történeti fejlődés eredményeként jöttek létre. Ez a folyamat azonban sohasem zajlott teljes mértékben spontán módon, hiszen az *adott uralmi jogi-rendszer*, valamint a *településpolitika* valamilyen mértékben minden korszakban jelen volt, elég, ha csak Szent István templomépítést szorgalmazó törvényére vagy Kollonich Lipót kalocsai érseknek az ország újratelepítését szabályozó *Einrichtungswerk des Königreichs Hungarn* című tervezetére utalunk.⁹⁸ Néha a településpolitika egészen extrém módon képes befolyásolni az ország településszerkezetét, ilyen volt például Sztálinváros építése a 20. század ötvenes éveiben vagy az erdélyi falurombolási terv a nyolcvanas években. Ezek az esetek azonban inkább *kivételek* a településtörténetben, mintsem szabályok. A településállomány egységei továbbá minden történeti korszakban horizontális kapcsolatban is álltak egymással, azaz sohasem önmagukban értelmezhetők, hanem sokkal inkább szerves részei egy ország, egy régió vagy egy kisebb vidék településhálózatának, településrendszerének. Az újabb földrajzi irodalom ezért nem is önálló egységekként kezeli a településeket, hanem egy-egy ország, régió *térszerkezeti* struktúráját kívánja megrajzolni. A *város*, a *falu* és a *tanya* problematikája több szinten és több tudományág felől közelíthető meg. A településhálózatot itt most csak három szinten, *település-földrajzi*, *történeti* és *közigazgatási* megközelítésből vizsgáljuk, későbbi fejezetekre hagyva a településrendszer – sokkal izgalmasabbnak tűnő – etnikai, politikai és társadalmi vetületeinek elemzését.

A falvak

A köznyelvvvel ellentétben, amely vagy túlságosan szűken értelmezi a szót, vagy – megtévesztően – a hagyományos paraszti népesség lakóhelyével azonosítja, a *településföldrajz és a településnéprajz definíciója* szerint a falu „városi joggal nem rendelkező település egészét jelenti a jórészt lakóhely szerepű belterülettel,

⁹⁸ A szövegét lásd János Kalmár – János J. Varga Hrsg.: *Einrichtungswerk des Königreichs Hungarn (1688–1690)*. Stuttgart, 2010, Franz Steiner Verlag.

a munkahely szerepű külterülettel és a települést éltető helyi közösséggel.”⁹⁹ A falu tehát ebben a tág értelemben egyfelől *településföldrajzi* fogalom, másfelől *gazdasági-társadalmi* egység, amely ennek megfelelően magában foglalja a településen található lakótelkeket és épületeket, ezen túl a közterületeket, az utakat, a kerteket és a szőlőket, továbbá a legelőket, a réteket, szántókat és a faluhoz tartozó erdőket, és végül az ott élő emberi közösséget.¹⁰⁰ A falu kisebb méretéből, lakosságának szoros szomszédsági viszonyából, ennek következtében a városinál átláthatóbb és ellenőrizhetőbb szociális szerkezetéből fakadt, hogy az itt élők mindig is – azaz nem csupán a 19–20. századi *rendtartó* paraszti falvakban – erősebb közösségi kötöttségek, évszázadok alatt rögzült, lassan változó tradíciók uralma alatt éltek, mint városi sorstársaik. A falvak tehát nemcsak méretük és népességük nagysága, de társadalmi kötöttségük miatt is közbülső helyet foglalnak el a *városok* és a *magános szórványtelepülések* (tanyák) között.

A mai településföldrajz *törpefalunak* nevezi a száz fő alatti, *aprófalunak* a száz és ötszáz, *kisfalunak* az ötszáz és ezer, *középfalunak* az ezer és kétezer, *nagyfalunak* a kétezer és ötezer, végül *óriásfalunak* az ötezer fő fölötti népességgel rendelkező azon településeket, amelyek a történeti múltban városi joggal nem rendelkeztek, illetve a modern korban városi rangot és besorolást nem kaptak.¹⁰¹ Bár a falvak lakosságának számát a modern népességstatisztika koráig csupán megbecsülni tudjuk, de azt meglehetősen biztonsággal állíthatjuk, hogy a honfoglalás utáni magyar történelem első századaiban a települések vagy szórványok voltak, vagy döntő többségükben a falvak első két kategóriájába estek, és csak a 18. század közepétől-végétől szaporodtak el tömegesen az ennél

99 Bárh: *Szállások, falvak, városok...* I. m. 121. Talán mondanom sem kell, hogy ebben a fejezetben a falvak, városok és tanyák kapcsán csupán ezek településföldrajzi és településnéprajzi vonatkozásait elemzem. E településeken lakó népesség más metszetű, azaz gazdasági, társadalmi és etnikai viszonyairól a következő fejezetekben lesz szó.

100 A nyelvtörténet és az etimológia ebben a vonatkozásban sajnálatosan csak kevés tanulsággal szolgál. Bár a településsel kapcsolatos szavak nagy része finnugor–ugor eredetű (falu, had, határ, ház, küszöb, köz, lak, mező, szeg, szer, szállás, táj, telek, tér, zug stb.), és kisebb része szláv (megye, puszta, tanya, udvar, utca), iráni (város), perzsa (vásár), ótörök (árok, kapu, kapu, szérű), vagy éppenséggel ismeretlen, illetve vitatott eredetű (gyepű, hely, sor, vidék), ez a tény azonban nem sokat jelent, hiszen maguk a szavak a századok alatt nem csekély jelentésváltozáson mentek keresztül, így emiatt pl. a *szeg* vagy a *szer* szó finnugor eredete önmagában nem sokat mond a településtörténésnek.

101 Egyszerűbb rendszert dolgozott ki, azaz kevesebb kategóriát használ Lettrich Edit (tanyák, aprófalvak, kisfalvak, középfalvak, nagyfalvak, óriásfalvak). Lásd részletesen népességszámokkal: Faluhálózatunk fő vonása. In Vágvolgyi András: *A falu a mai magyar társadalomban*. Budapest, 1982, Akadémiai, 43. Egyik táblázata pontosan mutatja az eltolódást a nagyobb falvak irányába. Míg 1784-ben a magyarországi népesség 67,6 százaléka élt tanyákon és kisebb falvakban (az első három kategóriában), addig 1970-ben már a magyarok közel ötven százaléka 10 ezer fölötti falvakban lakott. Uo. 44.

nagyobb népességszámú falvak. Nem is beszélve a két világháború közötti „legnagyobb magyar falu”, Orosháza 25 ezret megközelítő, vagy a szocialista korszak Érdjének 30 ezren felüli, végül a mai kor Budapest környéki falvainak (Csömör, Diósd, Erdőkertes, Mogyoród, Nagykovácsi, Páty, Solymár, Tárnok, Üröm stb.) tízez főt megközelítő vagy azt is meghaladó népességéről.¹⁰²

A szakirodalom a 10–11. századi teljes népességet (honfoglalók és utódaik, itt talált szláv, bolgár és egyéb népesség, valamint az újonnan betelepülők) kb. 500 ezer és 1 millió közé teszi, és ha ezt a számot elosztjuk a Kárpát-medence gyepűn belüli területével (200–220 ezer km²), akkor arra az eredményre jutunk, hogy ezen a szállásterületen a népsűrűség négyzetkilométerenként 2,5–5 fő lehetett. Egy *átlagos* falu népessége így 20 és 200 fő között ingadozhatott, ha elfogadjuk azt a becslést miszerint ekkor körülbelül három–négyezer település állhatott. Ezeket a számokat azonban érdemes a maguk helyén kezelni, nem többek ugyanis, mint tág határok között mozgó, *erősen szubjektív és nagy valószínűséggel túlzó becslések*, ugyanis sem a honfoglalók, sem az itt talált – főleg szláv – lakosság pontos számát nem ismerjük.¹⁰³ Mint ahogy az első századok népességének növekedését is csak becsülni tudjuk. *Révész László* a Keleti-Kárpátoktól a Duna–Ipoly folyók vonaláig átvizsgálva a honfoglalás kori temetőket arra a következtetésre jutott, hogy a honfoglaló magyarság még a rendelkezésére álló területet sem tudta teljesen kitölteni (pl. Bácska, Bánság, Maros–Körös-köz, Szerémség, a Drávától délre és a Zala folyótól nyugatra fekvő területek, valamint a folyóvölgyek felső részei és az erdős területek).¹⁰⁴ Egyrészt tehát a magyarok által lakott szállásterület a fentiekben mondottak, másrészt az akkori vízjárta, nem lakható területek nagysága miatt jelentősen, akár negyedével-felével kisebb lehetett, mint a szakirodalomban elterjedt 200–220 ezer négyzetkilométer.¹⁰⁵ Továbbá csupán az ellenállás erőtlenségéből, valamint abból a tényből következtethetünk a magyarok és az itt találtak arányára (2:1?, 3:1?), hogy a honfoglaló magyarok esetében nem történt

102 Orosháza, 1946-ban, míg Érd 1979-ben kapott városi rangot.

103 Takács Miklós rendkívül szemléletes ábrán mutatja be az akkori népességre vonatkozó négy elméletet (Hóman, Kristó, Györffy, László Gyula), amelyek jelentősen eltérnek egymástól. Lásd Takács: A honfoglalás kor és a településrégészet. In Sudár Balázs et alii szerk.: *Magyar őstörténet. Tudomány és hagyományörzés*. Budapest, 2014, MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont, 137–139.

104 Révész László: A dinamikus 10. század a régészeti leletek tükrében a Kárpát-medencében. *Magyar Tudomány*, 2021, különszám, 155–165; uő: *A 10–11. századi temetők regionális jellemzői a Keleti–Kárpátoktól a Dunáig*. Budapest–Szeged, 2020, Martin Opitz; valamint uő: *A magyar honfoglalás kora*. Budapest, 2014, Magyar Nemzeti Múzeum.

105 A különböző népességbecslésekről lásd részletesebben e könyv 4. fejezetét (*A közösség*).

nyelvcserre, illetve őseink nagyon gyorsan és szinte ellenállás nélkül vették birtokukba a Kárpát-medencét.¹⁰⁶ Györffy György a honfoglalók számát 400 ezerre, és az itt talált egyéb népelemek számát 200 ezerre tette. Szabó István ezt csak felső határszámnak fogadta el, így ő az egy évszázaddal későbbi, azaz a 10–11. századi teljes népességet félmillió és egymillió közé becsülte.¹⁰⁷ Ez a népességszám településenként alsó szinten néhány főt jelenthetett, gyakrabban azonban húsz–harminc család együttélését valószínűsíti.¹⁰⁸ Szerinte tehát a középkori magyar falu csak ritkán érte el a 400–500 fős nagyságot, sokkal inkább gyakori volt a száz körüli, vagy még inkább a néhány tucatnyi népesség.¹⁰⁹ Elemzéseinek végén Szabó arra a meglepőnek tűnő következtetésre jutott, hogy a magyar történelem első századaiban egy-egy falu átlagos népességszáma, nemhogy növekedett volna, *hanem pontosan ellenkezőleg, jelentősen csökkent* – miközben a teljes magyarországi népességszám lényegesen emelkedett. A *törpefalvak*, azaz az 1–15 háztartást számláló települések aránya Szabó számításai szerint ugyanis a 11. századi 44 százalékról a 15. században több mint 56 százalékra nőtt, a falvak átlagos lakosságszáma pedig ugyanezen időszak alatt 179-ről 86 főre csökkent. Ennek a meglepőnek tűnő jelenségnek az okai rendkívül sokrétűek. Először is a népességszám megemelkedésével, amely a 13. század végére megközelíthette vagy akár meg is haladhatta a 2 milliót, együtt járt a falvak számának jelentős növekedése (a kezdeti 3–4 ezerről 18–20 ezerre). Tehát a népességnövekmény

106 Sudár Balázs az érvelés magától értetődő volta mellé nagy-nagy kérdőjeleket tett, a nélkül azonban, hogy határozottan valamiféle új modellt javasolt volna. Óvatos megfogalmazással bár („nem gondolom kizárhatónak”), de Sudár mégis a szakaszokban lezajlott betelepüléssel számol. (A magyar nyelv honfoglalása. In Klima László – Türk Attila szerk.: *Párhuzamos történetek*. Budapest, 2021, Pázmány Péter Katolikus Egyetem Régészettudományi Intézet – Martin Opitz – Bölcsészettudományi Kutatóközpont Magyar Őstörténeti Kutatócsoport, 111–119.).

107 A népességszámra vonatkozó másfajta – egymástól gyökeresen eltérő – megközelítéseket lásd Révész László: Kristó Gyula könyvéről. *Századok*, 1997. 1. sz. 228–229; illetve Takács Miklós tanulmányában (A honfoglalás kor és a településrégészet. In Sudár et alii szerk.: *Magyar őstörténet...* I. m. 137–139.). Takács összesítése jól mutatja a becslések már-már abszurditásba hajló szélsőségeit: a honfoglalók száma 14 375-től 400 ezerig, az összlakossághoz viszonyított aránya pedig az 1 százaléktól 80 százalékig terjed. Lásd különösen Takács szemléletes ábráját. Uo. 138.

108 Lásd erről Bollók Ádám: Magángondolatok temető, település és településtörténet viszonyáról a 10–11. századi Kárpát-medencében. In Kádár Zsófia – Lakatos Bálint – Zarnóczki Áron szerk.: *Archivarium historicorumque magistra. Történeti tanulmányok Bak Borbála tanárnő 70. születésnapjára*. Budapest, 2013, Magyar Levéltárosok Egyesülete, 25–70.

109 Szabó István: *A középkori magyar falu*. Budapest, 1969, Akadémiai, 72. Másutt Szabó arról beszél, hogy nálunk ritka volt a 100–150 háztartást számláló nagyfalú, sokkal inkább gyakori volt az egy-egy faluban élő 15–30, illetve az ennél kevesebb számú (1–15) család. Erről részletesen lásd még Szabó másik alapvető könyvét (*A falurendszer kialakulása Magyarországon. X–XV. század*. Budapest, 1966, Akadémiai, 68–79. és 189–203.). Ez utóbbi munkában Szabó a 10–16. századi falutelepülések háznépátlagát 179 és 86 fő közé tette. Egy átlagos háztartás nagyságát is meghatározott (5 fő). Lásd különösen Szabó két sokat mondó táblázatát uo. 191.

jórészt új településeken, illetve a több százra becsülhető mezővárosokban jelentkezett.¹¹⁰ Emellett más okokat is fel lehet sorolni: bizonyos népességszám fölött a nagyra nőtt falvak osztódása, a településhálózat sűrűsödése, az addig lakatlan hegyvidékeken alapított eleve kisméretű falvak elszaporodása a 14–15. században, a délvidéki megyékben megjelenő és a népességszámot apasztó török portyák az 1526 előtti másfél évszázadban, a növekvő számú kismemesi falvak eleve kisebb népessége stb.

A királyi városok, mezővárosok és falvak száma tehát a 16. századra jelentősen megnőtt, ugyanis ekkorra közel 20 ezres településszám bizonyítható, amelyek döntő többsége falu, illetve faluszerű telep volt.¹¹¹ Magának a magyar falurendszernek a kialakulása három–négy évszázadot vett igénybe, és az eredeti szállásterületek elfoglalása után a falvak láncolatai a Kárpát-medence újabb és újabb, addig jórészt lakatlan vagy gyéren lakott területein jelentek meg (11. század: Somogy, Vas és Zala vármegyék erdős részei, a Garam, a Hernád és a Körösök mente; 12. század: Felső-Tisza-vidék, a Krassó, a Maros, az Olt és a Temes folyók magasabban fekvő völgyei; 13. század: szamosháti és ugocsai erdők vidéke; 14. század: Turóc, Liptó, Máramaros vármegyék, Erdély Kárpátokhoz közeli részei).¹¹² Az új területek igénybe vétele, a nehezebben feltörhető talajok művelésbe vonása, az erdős részek irtása nyilvánvalóan összefüggött a folyamatosan gyarapodó népesség növekvő gabonaigényével, de ezek az új telepítésű falvak továbbra is jobbra a törpe- és aprófalvak voltak.

Fényes Elek 19. század közepi statisztikai munkáinak köszönhetően erre a korszakra vonatkozóan már pontosabb ismereteink lehetnek egy-egy falu lakosainak számáról. Bár az első három kategória továbbra is uralkodó maradt, ekkorra már jelentősen megnőtt a középfalunak és nagyfalunak nevezett települések száma is.¹¹³ Ugyancsak Fényestől tudjuk, hogy a néhány tucat óriásfaluk közül ekkor a Békés vármegyei Csaba volt a legnagyobb 22 223 lakossal, de ez a falutípus ekkor még inkább kivételesnek volt tekinthető,

110 A szakirodalomban közhelyszerűen visszatérő szám Csánki Dezső nyomán: 800. A tényleges, ennél jóval alacsonyabb számra nézve lásd Fügedi Erik: Középkori mezővárosaink. In Hofer Tamás – Kisbán Eszter – Kaposvári Gyula szerk.: *Paraszti társadalom és műveltség a 18–20. században*. II. köt. *Mezőváros*. Szolnok, 1974, Damjanich János Múzeum, 25–33; illetve uő: Mezővárosaink kialakulása a XIV. században. *Történelmi Szemle*, 1972. 3–4. sz. 321–342.

111 Szabó István Csánki Dezső történeti földrajzának adatai alapján jutott erre a következtetésre. Lásd Szabó: *A falurendszer kialakulása...* I. m. 70. A nemzetségi birtokok falvakat gyarapító osztódásait, a családok szétköltözéseit Szabó a Gömör megyei Hanva és Hangony nemzetség példáján rendkívül szemléletesen mutatja be. Uo. 90–91. A szervezett falutelepítésekről, az úgynevezett soltészfalvakról, valamint a falukettőződésekről uo. 99–126.

112 Maksay: *A magyar falu középkori településrendje...* I. m. 35–39.

mintsem általánosnak. A két világháború közötti időszakban – Erdei Ferenc szerint – tíz olyan óriásfalv volt, amelynek népessége meghaladta a tízezer főt (Berettyóújfalu, Dunaföldvár, Heves, Mezőkövesd, Mór, Nagykáta, Nyírbátor, Paks, Sarkad és Tiszafüred), és ezek között Mezőkövesd volt a legnagyobb, a maga húsz ezret meghaladó népességével.¹¹⁴ Az igazi váltást azonban, azaz egy-egy falu népességszámának megugrását – mint ahogy arra fentebb már utaltam – csupán a modernitás legutóbbi 50–70 éve hozta el, és akkor is leginkább a gazdasági szempontból előnyös helyzetben lévő területeken jelentkezett, mindenekelőtt a főváros, illetve nagyobb városok vonzáskörzetében.

A magyar falurendszer kialakulása és alapvető szerkezeti megszilárdulása egyrészt sokkal korábbra tehető, mint ahogy azt a magyar korai történet kutatói és a Kárpát-medencében is továbbélő *nomadizálás* lázában égő őstörténészek régebben gondolták.¹¹⁵ Így ma is érvényesek Szabó István megállapításai, amelyeket a múlt század hatvanas éveiben fogalmazott meg. „Végül is arra az eredményre kell jutnunk – írja Szabó –, hogy a honfoglalás után a magyarok állandó szilárd falvak lerakásával – párhuzamosan a földművelés előrehaladásával – igen hamar házépítők és házlakók lettek. A nagy múltú pusztai sátor talán már a 10. században sem volt egyedüli, még csak nem is fő lakásuk, hanem a házépítmények mellett csak járulékos kiegészítő szerepére szállt le, és hamarosan ez a szerepe is teljesen megszűnt.¹¹⁶ A 11. században, törvényekben és oklevelekben helyenként rendszeresen említik a *házat (domus)* vagy *házacskát (mansiuuncula, domuncula)* lakóhelyként, de ugyanott nem esik

113 Fényes Elek: *Magyar országnak, s a hozzá kapcsolt tartományoknak mostani állapotja statistikai és geographiai tekintetben*. 1–6. köt. Pest, 1836–1840, Trattner–Károlyi; uő: *Magyarország leírása*. 1–2. köt. Pest, 1847, Beimel.

114 Lásd erről részletesen Erdei Ferenc: *Magyar falu*. Budapest, 1974, Akadémiai (eredetileg: 1940, Athenaeum), 101–115. Erdei – sajátos és szubjektív módon – kihagyja a felsorolásból azokat az óriásfalvakat, amelyek bár valójában közigazgatási szempontból falvak, de amelyeket ő társadalmi szempontból városnak nyilvánít, illetve szintén nem sorolja ide – és ez talán érthető is – a nagyobb lélekszámú tanyásfalvakat. Erdei falucsoportosításában vegyülnek a településföldrajzi és a szociológiai szempontok, de ez érthető is, ugyanis Erdeit nem a településmorfológia érdekelte elsősorban, hanem a falu politikai-szociális helyzete és kiváltképp jövője. Erdei a következő kategóriákat állította fel: szabályos parasztfalvak (ezen belül jobbágyfalvak, telepesfalvak, szabados falvak, polgárosodó falvak, „romlott” falvak), apró parasztfalvak, óriásfalvak, uradalmi falvak, polgári falvak (lakófalvak, ipari falvak, bányászfalvak és üdülőfalvak és lakófalvak).

115 Voltak komoly történészek is, akik ezt az elméletet vallották, így például Kristó Gyula (1939–2004) élete végén jutott erre a következtetésre. Kristó érveit Takács Miklóssal és Révész Lászlóval folytatott polémiaja kapcsán fejtette ki: A honfoglalók régészeti hagyatékának keltezéséről. (Rendhagyó válasz bírálóimnak). *Századok*, 1997. 1. sz. 234–275; kül. 270–272.

116 A szakirodalomban a sátorok és a veremházak egyidejű meglétére általában a Békés megyei doboz–sámsonvári ásatásokat szokták idézni, ahol is a falut elválasztó ér egyik oldalán találhatóak a félig földbe ástott lakóházak, és a másik oldalon viszont időszakos ott lakásra (sátorhelyek?) utaló tűzhelyeket és cserépbogrács töredékeket találtak. Lásd például Györffy György: *István király és műve*. Budapest, 1977, Gondolat, 406–407.

szó a sátorról vagy a sátoralja népről.”¹¹⁷ Történelmi léptékben tehát *meglepő gyorsasággal, többé-kevésbé egy évszázad alatt* történhetett meg az átállás a nomadizálásról, egészen pontosan egyfajta vegyes rendszerről, „kétarcú” gazdálkodási formáról (nagyállattartás–földművelés, nyári szállás – téli lakóhely) a letelepedett életmódra. Ugyancsak ebben az időben alakulhattak át – régészeti szempontból ma még nem teljesen feltártan – a téli szállások falvakká, hiszen a 11. századi történelmi források már kizárólag falvakról (*villa, villula, parva villa, locus, terra, praedium, possessio*) beszélnek, és szállásokról (*descensus*) hallgatnak.¹¹⁸ Ezt a folyamatot – ahogy azt alább látni fogjuk – a legújabb és nagyszámú régészeti feltárás is megerősíteni látszik. A szállásokról csak két évszázad múlva a kunok és a jászok tatárjárás utáni letelepedésekor esik majd szó. De még ezek a később jövő etnikai csoportok is a 14. század közepétől–végétől fokozatosan tértek át a szilárd, azaz a falusi településformára.¹¹⁹

Ma már azt is világosan látjuk, hogy magának a település helyének a kiválasztása *sokkal racionálisabban és tudatosabban* történhetett, mint ahogy azt korábban feltételezték. A döntésnél három szempont mindig elsőbbséget élvezett. Először is fontos volt az emberek és az állatok számára könnyen és viszonylag korlátlanul elérhető *ivóvíz*. Másodsor, nem szabad elfeledkezni a természet veszedelmeivel szembeni védekezés igényéről, és ez a honfoglalás helyéül szolgáló Kárpát-medence esetében mindenekelőtt az *árvizek* elleni védelmet jelentette, bár a vizek menti középkori falvak számára az árvizek nem jelentettek olyan sorscsapást, mint az árvízmentesítés utáni modern korszakban.¹²⁰ Ennek ellenére a falvak szinte kivétel nélkül kisebb lösz és homokhátságokra, domboldalakra, domborulatokra és szárazulatokra, illetve a nagyobb folyók környékén az árterek, tölgyerdők peremére épültek. S ha nem oda épültek, akkor az évenként visszatérő árvizek gyorsan megtanították az

117 Szabó: *A középkori magyar falu...* I.m. 27–28. Uő: *A falurendszer kialakulása...* I.m. 36–54. A falu-elnevezésekben ebben az időben gyakori a földje, falva, laka, ülése, háza stb. összetételű formula.

118 A szakirodalomban elterjedt *félnomadizmus* eléggé szerencsétlen terminus, de eddig még nem találtak rá jobb szót, és csupán körülírással próbálták meg elkerülni a problémát. A téli szállás állandó faluvá történő átalakulásáról lásd részletesen Szabó: *A falurendszer kialakulása...* I. m. 14–35. A baskír – óvatosan kezelendő – analógia uo. 14–25. A történelmi források (Ibn Ruszta, Gardizi, Dzsajháni stb.) erre vonatkozó elemzése és értelmezése uo. 26–29.

119 A folyamatról lásd Maksay: *A magyar falu középkori településrendje...* I. m. 57–59.

120 A túlélési technikákról lásd Bárh: *Szállások, falvak, városok...* I. m. 123; valamint Andrásfalvy Bertalan alapvető munkáját (*A Duna mente népének ártéri gazdálkodása. Ártéri gazdálkodás Tolna és Baranya megyében az ármentesítési munkák befejezése előtt*. 2. kieg. és átd. kiad. Budapest, 2007, Ekvilibrium). Ez utóbbiról lásd részletesen *A főküzdálkodás* című keretes részt.

embereket a folyóvizek veszélyeire, illetve azok kivédésének módozataira. Az egyenletes letelepülést segítette, hogy az ország nagyobb részén az alföldek és az alacsony dombvidékek uralkodnak. Legalacsonyabb pontja a tengerszint felett 79 méter, míg a legmagasabb 1015 méter. A falvak elhelyezkedése még egy szemponthoz igazodott, nevezetesen a hadi-, zarándok- és kereskedelmi utak mentét, valamint a folyami átkelőket a letelepülők mindig is előnyben részesítették.¹²¹ Kimaradtak azonban a letelepülés első köréből a *gyepün kívül* eső, egybefüggő bükk- és fenyőerdőkkel borított Kárpátok erdőségei.

Harmadszor, lényeges volt *a társadalom romboló erőivel* – legyenek azok külsők vagy belsők – szembeni védelem. Ez utóbbi szempont pontosan tanulmányozható a gyepük tudatos kiépítésének (lásd erről *A gyepü és a gyepüelve* című keretes részt), illetve – a későbbi, azaz a törökkorban – az alföldi településrendszer átalakulásának, a hatalmas határral rendelkező mezővárosok kialakulása példáján. A mai tájállapotok alapján – ahogy ezt Major Jenő egyik alapvető tanulmányában megjegyezte – nehéz megmondani, hogy egykor e fenti három szempont közül melyik volt a meghatározó, de az bizonyos, hogy a települések elhelyezkedése a terület geológiai-geográfiai struktúrájához (vízrajz, domborzat, folyóteraszok, „szegek”, „zugok” és délies lejtők elsőbbsége stb.) egyértelműen igazodott.¹²²

Szabó István monográfiájában azt is vizsgálta, hogy 1526 előtt milyen arányban néptelenedtek el, *pusztásodtak* a falvak. A három általa elemzett vármegyében (Ugocsa, Bihar, Szatmár,) ez az arány viszonylag magas volt, hiszen minden ötödik-hatodik falu lett az idők folyamán pusztasággá.¹²³ A pusztásodásnak lehettek természeti (a földek kimerülése, elemi csapások, áradások, tűzvészek, pestis, éhínségek), társadalmi (birtokviszályok, fegyveres támadások, magánháborúk, kifosztások vagy csak egyszerűen a földesúri és egyházi terhek növekedése), valamint történelmi (tatárjárás, török portyázások) okai. A törökkorban, illetve különösen az azt követő felszabadítási küzdelmekben a megszállt területeken, különösen az Alföldön ez a pusztásodási folyamat – mint ahogy azt a tanya rendszer kialakulása kapcsán majd látni fogjuk – egészen *irreális mértékűvé* vált.

121 A 13–14. századi hadi- és kereskedelmi utak térképét lásd Simonyi Erika tanulmányában (Árpád-kori falvak és tanyaszerű települések. In Ritoók Ágnes – Simonyi Erika szerk.: *Árpádok országa. Tanulmányok és katalógus*, Budapest, 2022, Magyar Nemzeti Múzeum – MTA, 374.).

122 Major Jenő: A magyar falu a tájban. *Magyar Építőművészet*, 1954. 7–9. sz. 180–185.

123 Szabó: *A falurendszer kialakulása...* I. m. 139–148. A pusztásodás okairól uo. 148–153. Erről a folyamatról lásd még Maksay: *A magyar falu középkori településrendje...* I. m. 78–88. A törökkor előtti falvak pusztulásának nagyságrendjéről pontos képet ad az a Szatmár vármegyei térkép, amelyet Maksay állított össze. Uo. 86.

Egészen a legutóbbi időkig a falvakat *alapvetően* agrártevékenységet folytató jobbágy-paraszti népesség lakta, azaz hosszú évszázadokon keresztül ezek életét, mindennapjait a *földművelés* és az *állattartás* követelményei és kihívásai határozták meg. A földművelés és az állattartás arányait mindig is a természeti adottságok, a történelmi hagyományok, a gazdasági-megélhetési és – ebben a korban még csak részlegesen – a piaci viszonyok adott állapota határozta meg. A természeti környezet lehetőségei egyfelől, másfelől a *legtöbbször* (de nem mindig) *racionálisan megválasztott* és az adottságoknak megfelelő termelési szerkezet egyértelműen visszahatott magára a települési formára is. Így azt elsősorban nem a történelmi minták, és még kevésbé valamilyen etnikai-faji sajátosságok határozták meg. A honfoglalás utáni korai századokban voltak olyan speciális falvak is, amelyek lakossága vagy pontosabban lakosságának egy része nem közvetlenül az agrártevékenységből élt, hanem udvari, várispánsági, magán birtokosi vagy egyházi szolgálónépek (*ministeriales conditionarii*) voltak.¹²⁴ Olyan falunévek emlékeztetnek erre, mint amilyen például Ács, Bocsár ('pohárnok'), Csatár, Csitár ('pajzskészítő'), Daróc ('vadfogó'), Fazekas, Födemes ('kaptáros', 'méhész'), Gerencsér ('fazekas'), Halász, Hőgyész ('menyétvadász'), Igric, Konyár ('lovász'), Kovács, Lovász, Madarász, Mecsér ('kardverő'), Ötvös, Regős, Solymár, Szekeres, Szöllős, Szűcs, Takács, Tárkány ('vasverő'), Tímár, Udvarnok, Vasas, Vasverő stb. A foglalkozásnévből képzett helyneveken túl azonban nem tudjuk pontosan, és minden bizonnyal soha nem is fogjuk megtudni, hogy milyen arányban voltak jelen ezek a szolgálónépek az illető faluban. Az ugyanis fölöttebb valószínűtlen, hogy a falu meghatározott számú agrárnépesség nélkül maradt volna. Sőt, még az is bizonyításra szorul, hogy a falunév valóban a szolgálónépi rendszerre utal, továbbá hogy ezek a szolgálónépek voltak egyáltalán az illető falu első lakói, végül hogy ezekben a falvakban csak egyfajta tevékenységet folytató szolgálónépek laktak és ők az ott lakó népesség többségét alkották-e. Azt a lehetőséget sem lehet azonban *teljesen kizárni*, hogy ezek a szolgáló falvak csupán néhány házból álltak, és a településen semmiféle nagyobb szabású agrártevékenység nem folyt. Kivételes helyzetű, specializált tevékenységet folytató, azaz alapvetően *nem* az agráriumból élő falvak a fellendülő kapitalizmus korában is léteztek, mint például a *vasúti csomópontoknál* elhelyezkedő, ebből a helyzeti előnyből profitáló falvak, vagy mint az *iparos- és bányászfalvak*, illetve a 20–21. században népszerűvé váló téli és nyári *üdülőhelyek*, továbbá a nagyobbfajta

124 A szolgálónépek kérdéséhez lásd Györffy György: Az Árpád-kori szolgálónépek kérdéséhez. *Történelmi Szemle*, 1972. 3–4. sz. 261–320. A korábbi erre vonatkozó irodalom, illetve Györffy vitája Solymosi László nézeteivel uo. passim.

városok környékén egyre inkább elszaporodó *alvótelepülések*. A szocializmus utolsó időszaka – köszönhetően egy-egy sikeres termelőszövetkezet melléküzemágának – létrehozott bizonyos típusú „*ipari*” *falvakat* is, de ilyen különleges helyzetű települések számát gyarapították – a mához közelítve – az úgynevezett *lomizó* falvak is (Devecser, Mikosszéplak, Ozora).

Ahogy Európában, úgy a Kárpát-medencében sincs tehát a falutípusok, faluformák elterjedtségének különösebb *etnikai vonzata*, azaz ezek a kialakult típusok – szemben a korábbi feltételezésekkel – nem köthetők bizonyos etnikumokhoz-népekhez.¹²⁵ Az alább jellemzett *alaptípusok* tehát *nem a szerint formálódtak*, hogy lakosaik melyik etnikumhoz-nemzetiséghez tartoztak, mi volt a jogi státuszuk, tehát hogy kismemesek voltak-e vagy jobbágyok, továbbá az illető falu mennyire volt tehető. A falvak telkeinek elhelyezkedését és utcáinak vonalait elsősorban nem ezek, hanem sokkal inkább egyrészt az illető falu földrajzi fekvése és terjeszkedési lehetőségei, másrészt az általuk folytatott gazdálkodási mód (azaz hogy földművelők voltak-e vagy nagyállattartók), harmadrészt bizonyos speciális történelmi hagyományok és jogi-földbirtoklási körülmények határozták meg és formálták.¹²⁶ A Barabás Jenő által szerkesztett *Magyar Néprajzi Atlasz* településszerkezeti térképe, amely az 1900-as évek állapotát rögzítette, világosan mutatja, hogy a különböző településtípusok elterjedése között a Kárpát-medencében nincsenek éles határvonalak, de *bizonyos* területi különbségek azért egyértelműen kiolvashatók ebből a térképből. A *zárt település*, a *portákon döntően egy lakóépülettel* típus az egész országban fellelhető, de Kelet-Magyarországon és Erdélyben ez az uralkodó forma. A *zárt település*, de a *portákon jelentősen több lakóépülettel* típus Észak-Magyarországra jellemző, de a Dunántúlon is gyakori. A *tanyás települések* az egész Alföldön elterjedtek (zárt maggal vagy a nélkül), míg a *szeres települések* csak az Őrségben, Göcsejben és Erdélyben figyelhetők meg.¹²⁷ A településtipológia esetében a felfokozott érdeklődést, azaz az igazi felhajtóerőt

125 Ezt a tényt a különböző országokban készült néprajzi térképek világosan mutatják. A faluformák európai térképét lásd Hoffmann: *Európai parasztok...* 1. köt. I. m. 378. A térképről világosan kiderül, hogy éppen a Kárpát-medencében keveredtek leginkább ezek a formák. A Kárpát-medencétől északra és nyugatra a településformák sokkal nagyobb foltjai rajzolódnak ki.

126 A formákra nézve – időrendi sorrendben – lásd Prinz Gyula (*Magyarország településformái*. Budapest, 1922, Hornyánszky Viktor); Korompay György (A magyar falu településtörténete és településfajtái. *Magyar Építőművészet*, 1954. 7–9. sz. 186–195.); Perényi Imre (Település. In Károlyi Antal et al. szerk.: *A magyar falu építészete*. Budapest, 1955, Műszaki, 9–20.), Mendöl Tibor (*Általános településföldrajz*. Budapest, 1963, Akadémiai, 180–273.); Bárh János (*Szállások, falvak, városok...* I. m. 124–132.). A formák topográfiai elterjedtségét a mai Magyarország területére nézve lásd Korompay térképén. I. m. 195.

127 Barabás Jenő szerk.: *Magyar Néprajzi Atlasz*. 1. köt. 1–76. térkép. Budapest, 1987, Akadémiai, 1. sz. térkép.

azonban mind a falutípusoknál, mint pedig a tanyák kérdésénél az illető formák eredetisége, „ősisége”, lehetőség szerint a honfoglalóktól való eredeztetése okozta. Ez azonban egyik esetben sem igazolódott, annak ellenére sem, hogy hosszú időn keresztül ez a szemlélet uralta a magyar településtörténetet, a legtöbb tinta ugyanis erre folyt el, így maga a probléma ma már egyrészt pusztán településtipológiai, településrendszerezési kérdéssé egyszerűsödött, természetesen nem kérdőjelezve meg, hogy a fentiekben bemutatott formák elterjedésének meghatározott történelmi okai *is* voltak. Másrészt a modernitás – a falunagyság növekedése miatt – jórészt megszüntette ezeket a „tisztá” formákat, és legtöbbször a *halmazosodás* irányába vitte el.

Mindenekelőtt abból a településtörténeti és településföldrajzi tézisből, vagy még inkább tapasztalati megfigyelésből kellene kiindulni, hogy egy-egy helység és térség településmorfológiai képe *meglepően nagy állandóságot* mutat. *Hajnal István* pontos megfogalmazásában: „a településnek a természetes környezetre rávésett formája a társadalomstruktúrák egyik legszilárdabb, legtartósabb hordozója.”¹²⁸ Ennek következtében a településszerkezet – a dolog természetéből fakadóan – csak nagyon lassan változik, és ha át is alakul, akkor sem tud – néhány valóban kivételes természeti csapástól és történelmi pillanattól eltekintve – gyökeresen és gyorsan megváltozni, hiszen egy-egy házát át lehet építeni, egy-egy gazdasági épületet át lehet helyezni az illető telken, azonban egy egész falut vagy utcák sorát aligha, de akár csak egy utca nyomvonalát sem olyan egyszerű megváltoztatni.¹²⁹ Ennek ellenére sokszor előfordult történelmünkben, de különösen az első századokban, hogy a falusi népesség a hely alkalmatlansága vagy természeti és történelmi veszélyeztetettsége miatt elhagyta a települést és másutt kezdett új életet. A településtörténész *Maksay Ferencnek* tehát alapvetően igaza van, amikor arról értekezik, hogy bár Magyarország településállományát a másfélszázados török hódoltság alatt nagy pusztítás érte, a falvak és városok tekintélyes része ennek ellenére épségben vészelt át ezt a korszakot.¹³⁰ Azokon az országrészekon ugyanis, ahol település kontinuitással

128 Hajnal István: Történelem és szociológia. In Lakatos László szerk.: *Hajnal István*. Budapest, 2001, Új Mandátum, 167.

129 De hogy egy ilyen településforma változás „békeidőben”, a gazdasági-társadalmi struktúra változásával párhuzamosan sem lehetetlen, nos, arra jó példa az 1845 és 1860 közötti tagosítás a Dél-Dunántúlon (pl. Hedrehely, Kadarkút, Simonfa, Szenna, Zselickisfalud). Itt ugyanis volt olyan falu, ahol egyetlen épület sem maradt a helyén. Lásd erről Hofer Tamás: Dél-Dunántúl településformáinak történetéhez. *Ethnographia*, 1955. 125–186.

130 Maksay: *A magyar falu középkori településrendje...* I. m. 10. és 91–93. Lásd különösen az ott szereplő térképet.

számolhatunk, azaz az ország nyugati, északnyugati és északkeleti vármegyéiben, a településkép alapszerkezete a 14–16. és a 18. század között alig változott, és ezek többségében a házak – természetesen alkalmazkodva a természeti környezethez – soros elrendezésű utcában vagy utcákban (*ordo, linea, platea, contrata*) helyezkedtek el. A települések másik típusát a halmazfalvak jelentették. Azonban éppen ez a korszak (beleértve a törökkor végi felszabadító harcokat is) a példa arra is, hogy a viharos történelem egy-egy meghatározott földrajzi területen – jelesen az Alföld középső és déli részén – *jelentős* településmorfológiai változásokat képes előidézni, ahogy ezt majd alább a tanyaképződés kapcsán látni fogjuk. De a településszerkezetre hosszú távon a társadalmi-jogi váltások is rányomják a bélyegüket, elég, ha itt csak a *jogilag egységes jobbágyság* kialakulására vagy a *telepített* falvak esetére utalunk.

A magyar településtörténet és településföldrajz egyik legfontosabb alaptípusa tehát a *halmazfalu* (*sugaras halmaz*, mint például Jászapáti vagy Hajdúböszörmény, *rostos halmaz*, mint például Zenta vagy Békéscsaba, illetve az erdélyi *kusza halmaz*, mint például Magyarszákos), amelyre mind az utcák, mind a telekformák, mind pedig a házak elrendezettsége esetében a *szabálytalanság*, azaz a változatos telekformák, a házak rendezetlen elhelyezkedése és összevisszasága, valamint az utcák zezzugossága jellemző. A fenti felsorolásból is látszik, hogy ez a típus leginkább az ország keleti részén terjedt el, és ritkábban találkozunk ezzel a formával a Dunántúlon. Ez a falutípus többféle módon jöhetett létre, eredetét nem lehet csupán egyetlen okra visszavezetni. Kialakulhatott a bonyolult terepviszonyok miatt, továbbá az eredeti szórványtelepülés fokozatos benépesülése folytán, vagy – mint a hajdú falvak esetében – eleve ilyen rendszertelenséggel alakították ki ezeket az utcákat és telkeket. Sőt, az is előfordult, hogy az eredetileg szabályos szalagtelkes-utcás falvak terebélyesedtek az idők folyamán halmazossá. A régebbi magyar településtörténeti és településnéprajzi irodalom egyrészt azt feltételezte, hogy ez a településformáció volt az uralkodó a magyar történelem korai századaiban, másrészt hogy ez a településtípus őrizte meg leginkább az „ősi”, a „nomád” nyári és téli szállás egységét. Azonban mindkét feltételezés *alaptalannak* bizonyult. Az Alföldön a törökkor alatt és után kialakult óriási méretű úgynevezett *kébtelkes, szálláskertes* települései ugyanis csupán az európai

halmazfalvak különleges regionális változatainak tekinthetők, amelyek kialakulásának speciális történelmi okai voltak.¹³¹

Ezzel szemben az újabb településtörténeti irodalom egyöntetű megállapítása szerint, a magyarországi települések döntő többsége a 12–13. századtól kezdve úgynevezett *szalagtelkes* falu volt, amelyben a hosszú, szalagra emlékeztető telkek hosszanti oldalukkal kapcsolódtak egymáshoz. A házak általában a telkek elején az utcára néznek, valamint a gazdasági épületek (csűrök, istállók, ólak) és a kertek a telkek hátsó részében kaptak helyet. A szalagtelkes falvaknak több típusát is megkülönbözteti a településnéprajz, azaz az *úti falut* (két soros szalagtelkek a közepén futó út mentén), az *orsós falut* (a falu központi utcája térszerűen kiszélesedik, és legtöbbször ezt a területet foglalja el a templom), a *keresztutas falut* (a házak és a telkek két egymásra merőleges út mentén sorakoznak), továbbá a *patak menti falut* (a helyi patak egyik vagy mindkét oldalán sorakozó szalagtelkek), és végül a *sorfalut* (a szántók, a legelők vagy az erdők a szalag formájú beltelkek folytatásában helyezkednek el).¹³² A szalagtelkes falvakban a lakóházakat többnyire a telkek elejére építették, a beépítés lehetett *fűrészfogas* (leginkább a Nyugat-Dunántúlon), illetve a ház kerülhetett közvetlenül az utcafrontra vagy valamennyire hátrébb úgynevezett *előkertes* megoldással. Ezeket a beépítési formációkat általában a terepviszonyok és a hagyományok alakították ki, de legkésőbb a 18. századtól már hatósági szabályozással is számolnunk kell. A Debrecen–Nagyvárad vonaltól keletre terjedt el ennek megfordított verziója, az úgynevezett *kettős-vagy láncudvar*, amelyben a lakóépület a telk hátsó felében fekszenek, míg az elején találhatóak a gazdasági és a baromfiudvarok.¹³³ Nem volt ekkora különbség a házak *tájolása* terén, ugyanis Magyarországon rendkívül ritka az északi, ezzel szemben a leggyakoribb a déli, illetve a délnyugati és délkeleti

131 A szálláskertes (más elnevezésekkel: ólaskertes, csűröskertes, kétbeltelkes) településformáról lásd részletesen Bárh: *Szállások, falvak, városok...* I. m. 60–85; illetve Tálasi István: Adatok és szempontok a szálláskertes települések kutatásához. In uő: *Néprajzi tanulmányok, írások*. 1. köt. Budapest, 1979–1980, ELTE BTK Tárgyi Néprajzi Tanszéke, 411–414. A szálláskertes településformát Györffy István fedezte fel a múlt század húszas éveiben. Györffy először azokat az erődített helyek huszárvaraival, majd a korábbi nomád településformával kapcsolta össze. Ezeket a tanulmányokat lásd uő: *Magyar falu, magyar ház*. Budapest, 1943, Turul, 34–97.

132 A szalagtelkes falvak Magyarország teljes területén megtalálhatók. Lásd erről részletesen Bárh: *Szállások, falvak, városok...* I. m. 128–131. A történeti vonatkozásairól Maksay: *A magyar falu középkori településrendje...* I. m. 10. és 93–95. Maksay a szamosháti Bot Palád, Kis Palád és Nagy Palád példáján rendkívül érzékletesen mutatja be ezt a típust. Uo. 95.

133 Barabás Jenő – Gilyén Nándor: *Magyar népi építészet...* I. m. 50. Lásd még a Barabás Jenő szerkesztette *Magyar Néprajzi Atlasz* 2. számú térképét (I. m. 1. köt.), amely inkább laza foltokat, és nem világosan elkülönülő területi különbségeket mutat.

tájolású ház, és ez nem volt másképp a régmúltban sem. A halmaz- és szalagtelkes falvak mellett meg kell még említeni elsősorban a déli területeken a törökkor után a telepített falvakban, tehát Bácskában és a Bánságban elterjedt típust, a tervezett *sakktábla alaprajzú* formát.¹³⁴ Ez a mérnöki *sakktáblás alakzat* azonban nemcsak a 18. században dívott, hanem a modernitás korának is jellemzője maradt, ahogy azt a szocializmus idején vagy a rendszerváltás után a hagyományos halmazos vagy utcás falvakhoz illesztett *új telepek* világosan mutatják a falutérképeken (lásd például Felsőörs, Budakeszi, Mecseknádasd, Nagykarácsony vagy Várgesztes példáját).¹³⁵ Az Európában megfigyelhető egyéb szerkezetű falvak (körfalu, füzérfalu, piacutcás, piacteres, erdőtelkes, láptelkes, láncfalú stb.) Magyarországon nem, vagy nem igen terjedtek el.¹³⁶

A *zárt* vagy *csoportos* településeinknek van még egy speciális esete, mint ahogy erre a fentiekben már utaltam, a *megosztott*, úgynevezett *kétfaltelkes* (ólaskertes, szállaskertes, pajtáskertes) formáció, amelynek lényege, hogy a lakóház nem azon a telken található, ahol a gazdasági épületek (istállók, pajták, csűrök, ólak) kaptak helyet. A külső kertek – a dolog logikájából következően – általában nagyobbak voltak, mint a beltelkek, és vagy szabályosan körbevették őket, vagy – ez volt a gyakoribb eset – a terepviszonyoknak megfelelően a falu egy-egy meghatározott részét foglalták el.

A fenti *zárt* vagy *csoportos* településformációk mellett léteznek *nyílt*, *szórványtípusú* települések is, és ezek közül Magyarországon kettő volt jelentős. Egyrészt az öt-husz házból álló *szeres* (*szeges*) települések, amelyek főleg Délnyugat-Dunántúlon az Őrségben és Göcsejben terjedtek el, mint az osztrák, szlovén és horvát szeres zóna keleti nyúlványai, de előfordultak az ország másik végén is, tehát az Erdélyi Érchegeységben és Székelyföldön is, de az utóbbi

134 Barabás Jenő és Gilyén Nándor Bárh Jánostól eltérően csoportosítják a falvakat (*Vezérfonal népi építészetünk kutatásához...* I. m. 24–27.), megkülönböztetve egymástól a halmazfalut (tömör, szabályozott, laza és sugaras halmaz), úti falut (ennek egyik alfaja a leágazó úti falu), az orsós falut, a völgyi falut, a több utcás falut és végül a tervezett falut. Két ilyen utcás falu erdélyi változatainak kialakulásáról és részletes formájáról lásd Szabó T. Attila munkáit (*Nireş-Szásznyíres település-, népiség-, népesedés és helytörténeti viszonyai a XIII–XX. században*. Kolozsvár, 1937, Minerva; illetve *Bábony története és települése*. Kolozsvár, 1939, Minerva, kül. a közölt térkép a 17. lapon).

135 Nagykarácsony példáját lásd Tamáska Máté könyvében: *A vidéki tér emlékezete. Az építészeti formaképződéstől a kulturális örökségalkotásig*. Budapest, 2011, Martin Opitz, kül. a 158. oldalon lévő falualaprajzot.

136 Ezek főleg Németországban és környékén terjedtek el. A formájukra nézve lásd Hoffmann könyvének 276. számú ábráját (*Európai parasztlak...* 1. köt. I. m. 376). A közép-európai formákra lásd Schröder, Karl Heinz – Schwarz, Gabriele: *Die ländliche Siedlungsformen in Mitteleuropa. Grundzüge und Probleme ihrer Entwicklung*. Bad Godesberg, 1969, Bundesforschungsanstalt für Landeskunde.

területen elterjedésük nem volt kapcsolatban a székelyek betelepítésével.¹³⁷ A keleti végeken minden bizonnyal másfajta természeti-történeti okok miatt alakultak ki. S éppen a göcseji példa mutatja azt, hogy óvatosan kell eljárni a szerves település „ösiségével” és kontinuitásával kapcsolatban, ugyanis a göcseji régészeti terepbejárások egyértelműen bizonyították, hogy az Árpád-korban a falutelepülések ezen a területen sem voltak ismeretlenek.¹³⁸ Végül e szórványtelepülések egyik egészen *speciális válfaját* jelentik a magyar *tanyák*, amelyekről – jelentőségüknek megfelelően – az alábbiakban még külön is lesz szó.

A falvak fentiekben bemutatott rendszerezése mellett létezik egy ennél kevésbé használt tipológia is, amely a falvakat eredetük, illetve specializált gazdasági és társadalmi szerkezetük szerint kísérli meg csoportosítani, megkülönböztetve egymástól a *gyepűfalut* (például Strázsa a Sajó völgyében, Órhalom az Ipoly völgyében, Órmező a Laborc völgyében stb.), a *várközséget* (Kisvárda, Szigliget, Csáktornya stb.), az *egyházashelyet* (Apáca, Monostor, Püspöki, Szentdemeter stb.), az *irtványfalut* (Erdőfalva, Körispatak, Vágás stb.), a *bor-, só- és bányafalvakat*, továbbá a *nemesi* (curiális) és *jobbágyfalvakat*, illetve különböző *nemzetiségi falvakat*.¹³⁹ Ezeknek a típusoknak azonban, bár gazdaság- és társadalomtörténeti jelentőségük aligha kérdőjelezhető meg, alig volt hatásuk a kialakult és a fentiekben felsorolt településmorfológiai formákra, azok ugyanis alapvetően nem a szociális vagy az etnikai- nemzetiségi elvnek megfelelően alakultak.

A településtörténet és településnéprajz mellett a *magyar régészeket* is foglalkoztatta – bár nem első helyen, hiszen kutatásaik középpontjában döntően a házformák és a temetők álltak – a magyar településszerkezet régmúltja.¹⁴⁰

137 Kialakulásukról lásd Botár István: *Havasok keblében rejtőző szép Csík. A Csíki-medence középkori településtörténete*. Budapest, 2019, Martin Opitz, kül. 83–102.

138 Lásd erről részletesen Laszlovszky József: Tanyaszerű települések az Árpád-korban. In Novák László – Selmeczi László szerk.: *Falvak, mezővárosok az Alföldön*. Nagykovács, 1986, Arany János Múzeum, 131–151.

139 Ilyen típusú rendszerezést lásd például Eperjessy Kálmán: *A magyar falu településtörténete*. Budapest, 1940, Magyar Szemle Társaság.

140 A településrégészet fogalmáról és módszertanáról lásd Takács Miklós könyvének bevezetését (*Partes Inferiores. Tanulmányok a Kárpát-medence déli részének középkori településrégészetéről*). Budapest, 2021, Pázmány Péter Katolikus Egyetem Régészettudományi Intézet – Martin Opitz, 13–14.), illetve vonatkozó tanulmányát (A honfoglalás kor és a településrégészet. In Sudár et alii szerk.: *Magyar őstörténet...* I. m. 137–150.). A sarvalyi ásatás, amely Sabján Tibor szerint sokáig az egyetlen teljes falufeltárás volt, késő középkori jellegzetes soros-úti falu képét mutatja. Sabján: Késő középkori lakóházak rekonstrukciói (sarvalyi példák). In Cseri Miklós – Tárnoki Judit szerk.: *Népi építészet a Kárpát-medencében a honfoglalástól a 18. századig*. Szentendre–Szolnok, 2001, Damjanich János Múzeum, 391–420. Lásd különösen a falu rekonstruált távlati képét. Uo. 415.

Mivel azonban az akkori falusi épületek szerves anyagból készültek (fa, nád, a paticsfalhoz használt vesszők stb.), a földbe süllyesztett verem- vagy gödörházak csak kevés nyomot hagytak, az esetleges földfelszíni épületekből pedig alkalmasint még ennyi sem maradt.¹⁴¹ Másrészt – a dolog természetéből fakadóan – döntően csak az egykor elhagyott és ma már mezőgazdasági művelés alá vont területek falvainak teljes rekonstrukciójáról lehetett, lehet csak szó. Harmadrészt a terepfeltárások korábban általában csak kisebb területre, azaz néhány száz négyzetméterre korlátozódtak, mindezek miatt az Árpád-kori és késő középkori régészetből csak részleges ismeretekre tehetünk szert a teljes településszerkezetre vonatkozóan. Paradoxonként hangozhat, de ettől még igaz, hogy bár ezektől az archeológiai kutatásoktól a fenti okok miatt teljes országos vagy akár csak regionális településrekonstrukciót a korai és a középkori századokra aligha várhatunk, ennek ellenére valódi újdonságot a magyar településtörténet első századairól sehonnan máshonnan már nem remélhetünk. Jól példázza ezt az egészen kivételes helyzetet a 20. század végén megindult magyarországi autópálya-építések, itt ugyanis – legalábbis a kiépülő utak nyomvonalán – lehetőség teremtődött a korábbiaknál jóval nagyobb területek, esetenként akár több tízezer négyzetméter régészeti feltárására.¹⁴²

A régészek is *egyértelműen* megerősíteni látszanak, hogy egyrészt a honfoglalók és közvetlen utódaik esetében legfeljebb *félnomád* életmódról beszélhetünk, azaz a letelepülés, a téli szállások megléte, ennek következtében a földművelés és a növénytermesztés már *kétségtől jelentős* szerepet kapott a 10–11. században is.¹⁴³ Másrészt a régészeti és történeti kutatások azt is világosan tisztázták, hogy a Kárpát-medence természeti-földrajzi viszonyai és adottságai

141 A veremházak rekonstrukciós rajzait lásd Rác Tibor Ákos könyvében (*A pesti-síkság falvai a magyar honfoglalástól a 14. századig. Kerámiaművesség, lakóépítmények, települési formák*. Budapest, 2019, Pázmány Péter Katolikus Egyetem Régészettudományi Intézet, 128–132.).

142 Lásd például Rác Tibor Ákos: *A pesti-síkság falvai...* I. m. Rác táblázataiból jól látható, hogy ezeken a területeken több ezer négyzetméteres feltárásokról van szó. Igaz, a felső humuszréteg gépi eltávolítását több régész nehezményezte. Az ásításokról lásd még Takács Miklós: *Árpád-kori falusias települések kutatása Magyarországon 1990 és 2005 között*. In Benkő Elek – Kovács Gyöngyi szerk.: *A középkor és a kora újkor régészete Magyarországon*. 1. köt. Budapest, 2010, MTA Régészeti Intézete, 1–68.

143 A régészeti településtörténetre lásd Laszlovszky József: *Település*. In Kőszeghy Péter szerk.: *Magyar művelődéstörténeti lexikon*. XI. köt. Budapest, 2011, Balassi, 418. Lásd még uő: *Árpád-kori falvainak építészete, illetve Falvaink a későközépkorban*. In Deák Zoltán szerk.: *Pannon enciklopédia. A magyar építészet története*. Budapest, 2009, Urbis, 28–29. és 74–75. Uő: *Földművelés a késő középkori Magyarországon*. In Kubinyi András – Laszlovszky József – Szabó Péter szerk.: *Gazdaság és gazdálkodás a középkori Magyarországon. Gazdaságtörténet, anyagi kultúra, régészet*. Budapest, 2008, Martin Opitz, 49–82. A kötet újabb és részben felújított angol nyelvű kiadása: József Laszlovszky et alii eds: *The Economy of Medieval Hungary*. Leiden–Boston, 2018, Brill, 81–112. Erre vonatkozóan lásd még azt a vitát, amely a *Századok* hasábjain folyt Takács Miklós, Révész László, illetve Kristó Gyula között (*Századok*, 1997. 1. sz. 168–275.).

nem tették lehetővé – a korábbi állításokkal és megközelítésekkel ellentétben – a nagyobb szabású, hatalmas területekre kiterjedő *nomadizálást*, azaz minden ilyen irányú kísérlet az *ábrándozások* világába tartozik. Ebből következően egyfelől a földművelés és az állandó téli szállások, másfelől a *behatárolt* és *korlátozott* területen folytatott állattenyésztés és a nyári szállások valamilyen vegyüléke alakulhatott ki a honfoglalás utáni első századokban. De ezek arányára valamiféle állandó országos képletet lehetetlen lenne megadni, hiszen az adott terület természeti környezete akár jelentősen is befolyásolhatta e két tevékenység, illetve kétfajta településmód arányát.

Ugyanakkor a régészeti kutatások azt is megerősítették, hogy ezek a korai települések a 13. század közepéig még meglehetősen *mobilmek és képlékenyek* voltak, és ennek két komoly oka is volt. Egyrészt a viszonylagos földbőség és ebből következően a kezdetleges talajváltó földművelés gyakorlata, másrészt a könnyen pótolható, nem túlzottan nagy munkaráfordítással felépíthető 9–10 négyzetméteres veremházak vagy más hasonló, egyszerű metódussal elkészíthető lakhelyek – bár ezekre rendkívül kevés régészeti adatunk van –, mint például a földfelszíni kerek kunyhók, a faházak, a boronafalú házak, a süllyesztett padlójú falas házak és – ritkábban – a kővel vagy téglával alapozott egyszerű házak.¹⁴⁴ A 12. század közepéig fennálló jurta- (?), sátor- (?) használatról nem is beszélve, ahogy arról Ottó, freisingi püspök pontosan be is számolt krónikájának Magyarországra vonatkozó fejezetében.¹⁴⁵ A veremházak mellett nagy számban előkerült épületek és gazdasági objektumok (karámok, ólak, külső kemencék, tároló- és gabonavermek stb.), valamint a cserépbográcsok – bár ezekre inkább csak az Árpád-kor közepétől vannak régészeti bizonyítékaink – is minden bizonnyal arról tanúskodnak, hogy a veremházakat időszakosan, alkalmasint csak a téli időszakban lakták. A letelepülés helyének kiválasztására pedig még ma is érvényesek *Méri István* 1964-ben leírt gondolatai, miszerint „a falvak többnyire ma is meglévő, vagy hajdani élővizek, folyók, patakok, továbbá tavak partjára, vagy az árterületek szegélyére, nem egyszer az árterületből szigetszerűen kiemelkedő partosabb

144 A korai faházakról, illetve a kőalapú épületekről lásd Wolf Mária: *A borsodi földvár. Egy államalapítás kori megyeszékhelyünk kutatása*. Budapest–Miskolc–Szeged, 2019, Martin Opitz – Herman Ottó Múzeum – Szegedi Tudományegyetem Régészeti Tanszék, 113–115.

145 Gombos F. Albin szerk.: *Freisingi Ottó Krónikája*. Budapest, 1912, Athenaeum; valamint uő szerk.: *I. Frigyes császár tettei*. Budapest, 1913, Athenaeum, I. 32. A vonatkozó passzus: „Mivel a falvakban és helységekben igen silány, azaz csak nádból, ritkán fából és még ritkábban kőből való lakásaik vannak, ezért az egész nyári és őszi idő alatt sátrakban laknak.” Uo. 108. Meg kell jegyezni azonban, hogy „Freisingi sátrai” nem biztos, hogy jurtákra utalnak, hiszen a Kárpát-medence éghajlata nem azonos a sztyeppeivel.

részekre települtek.”¹⁴⁶ Ezt a település-kiválasztást a józan ész és az évezredek tapasztalat diktálta, és ezt a racionális döntést a régebbi és az újabb régészeti feltárások is egyértelműen megerősítették.

Ezek a korai települések, településkezdemények méretük alapján majdnem kizárólag az első két csoportba, tehát a *törpefalvak* és az *aprófalvak* kategóriájába estek. A régészeti feltárások azt is egyértelműsítették, hogy ezek között a korai települések között jelentékeny számban voltak egyrészt *magános* jellegűek, esetenként *szeres* típusú települések is, azaz *rendszerint* az egysejtű, kisméretű (2–3 x 3–4 méteres), félig vagy teljesen a talajba süllyesztett, földbe ásott oszlopokon nyugvó nyeregtetős, paticsfalú, kőből vagy agyagból épített kemencékkel ellátott kémény nélküli *veremházak* egymástól viszonylag kisebb-nagyobb távolságra, rendszertelenül helyezkedtek el.¹⁴⁷ A korai falvak tehát általában nagy kiterjedésűek voltak, és a házak ezen a területen belül *rendszerint* és *halmazszerűen* helyezkedtek el, azaz néhol összetömörültek, másutt hézagosan helyezkedtek el.¹⁴⁸ Másrészt a borsodi földvárban feltárt falu azt bizonyította, hogy már a 10. században is voltak olyan települések, ahol a

146 Méri István: *Árpád-kori népi építkezésünk feltárt emlékei Orosháza határában*. Budapest, 1964, Magyar Nemzeti Múzeum. Lásd még Méri István: *Egy Árpád-kori magyar falu leletmentő ásatása. Tiszalök-Rázom, 1950–53*. Budapest, 2000, Magyar Nemzeti Múzeum. Méri két beszámolót is írt a Tiszalök–rázompusztai és a Túrkeve–mórici ásatásokról (*Archeológiai Értesítő*, 1952. 1. sz. 49–67; és uo. 1954. 2. sz. 138–154.). Bálint Marianna a Duna–Tisza köze déli részén is azt találta, hogy a régészeti lelőhelyek 18 százaléka „laza szerkezetű falutelepülés”, 52 százaléka pedig kis kiterjedésű, egy objektumra vagy objektumcsoportra utaló lelőhely. (Bálint Marianna: Az Árpád-kori településhálózat rekonstrukciója a Duna–Tisza köze déli részén. In Benkő Elek – Bondár Mária – Kolláth Ágnes szerk.: *Magyarország régészeti topográfiája. Múlt, jelen jövő*. Budapest, 2017, MTA Régészeti Intézet, 27–44.)

147 Laszlovszky József „tanyaszerű településeknek” nevezte ezeket. Laszlovszky József: Tanyaszerű települések az Árpád-korban. In Novák – Selmeczi szerk.: *Falvak, mezővárosok az Alföldön...* I. m. 131–151. A Laszlovszky-féle elnevezés nem a legszerencsésebb a későbbi keltezésű tanyákkal való keveredés miatt (erre egyébként ő is utal), talán a *magános* vagy *szórvány* (lásd a német Einzelhofsiedlung) elnevezés erre a típusra pontosabb lenne. Az M0-ás autópálya körüli ásatások egyértelműen azt bizonyították, hogy ezek a magános települések – legalábbis a Pesti-síkságon – tipikus települési formációk voltak egészen a falvak megjelenéséig. Lásd még erről a problémáról Rácz Tibor Ákos: *A pesti-síkság falvai...* I. m. 136; Cseri–Tárnoki szerk.: *Népi építészet...* I. m; illetve Sabján Tibor: Népi építészet. In Kőszeghy Péter szerk.: *Magyar művelődéstörténeti lexikon*. VIII. köt. Budapest, 2008, Balassi, 203–210. A Cseri–Tárnoki kötetben Takács Miklós historiográfiai összefoglalót is ad, bemutatva Méri István, Kovalovszki Júlia, Fodor István, Bálint Csanád stb. ilyen irányú munkásságát. Takács részletes bibliográfiát is közöl nemcsak a magyar, hanem a szlovák, szerb, ukrán és román – egymástól ugyancsak eltérő – régészeti álláspontokról is (uo. 40–51.). A Cseri–Tárnoki-féle kötet azt is bizonyítja, hogy nem volt egységes falu-modell, az alföldi falvak jelentősen eltérhettek a dunántúliaktól. Erre vonatkozóan lásd a kötetben Kovalovszki Júlia és Gróf Péter tanulmányait.

148 Horváth M. Attila – Kelényi Borbála: Beszámoló a Csepel, északi szigetcsúcson előkerült késő népvándorlás, kora Árpád-kori településrészlet feltárásáról. In Révész László – Wolf Mária szerk.: *A honfoglalás kor kutatásának legújabb eredményei. Tanulmányok Kovács László 70. születésnapjára*. Szeged, 2013, Szegedi Tudományegyetem Régészeti Tanszék, 355.

házak – még ha néhány is – sorba rendeződve, tehát kvázi utcászerűen helyezkedtek el, és ennek a korai soros településformának a meglétét több későbbi régészeti kutatás is megerősítette.¹⁴⁹ S ez nem véletlen, hiszen a természeti környezet (például egy patakpart vagy egy völgy) erőteljesen befolyásolta a lehetséges beépítési módokat, ez a forma következőképpen *létrejöhett* a klasszikus jobbágyfal kialakulása előtt is.¹⁵⁰

A 13. század közepétől–végétől kezdve *jelentősen megnőtt* az ilyen rendezett szalagtelkes jobbágyi falvak száma. Ezeknek az utcás-szalagtelkes településeknek a rendszerét és állandóságát ugyanis egyrészt a két- vagy háromnyomásos gazdálkodás elterjedése, másrészt a plébániatemplomok felépítése és ennek közösségmegtartó hatása, harmadrészt a korábnál nehezebben felhúzható háromosztatú (szoba, konyha, kamra) lakóházak és egyéb bonyolultabb gazdasági épületek még tovább szilárdították, hiszen így jelentősen megnehezült – bár véglegesen soha meg nem szűnt – az új helyre költözés. Mindenekelőtt azonban az egységes jobbágyság 13. század végi, 14. század eleji kialakulása és a rendezett szalagtelkes falvak elterjedése között *nyilvánvaló* a kapcsolat. A társadalomtörténet és a településtörténet ugyanis ebben az esetben *kéz a kézben járt*. Ez a forma továbbá egyértelműen összefüggött az *adózás* kialakuló új rendjével is, annak alapegységéül ugyanis egyértelműen a jobbágytelek szolgált, ez pedig feltételezte a rendezettebb jobbágyfalvak létrejöttét. Maga a *telek* szó eredetileg olyan trágyázott földterületet jelentett, ahol a jószág huzamosabb ideig tartózkodott, amelyek így később ideális területnek bizonyult a földművelés számára. A 14. században viszont a telek szó már kizárólag jobbágytelket vagy földesúri kezelésben lévő mezőgazdasági földterületet jelentett. Magyarázatra tehát inkább a nagyon korai, azaz a 10–11. századi soros-utcás, szalagtelkes falvak megléte szorulna, de erre a dilemmára még nem született érvényes és megnyugtató válasz a fentiekben már említett speciális természeti körülményeken kívül.

A régészeti ásatások alapján *Pálóczi Horváth András* kísérelt meg egyfajta faluforma-tipológiát adni.¹⁵¹ Ez a rendszerezés valamennyire eltér a néprajzosok által elfogadottaktól. Pálóczi ugyanis a középkori régészeti feltárások alapján a

149 Lásd Wolf Mária: *A borsodi földvár...* I. m. 116–119.

150 A természeti környezet hatásáról lásd Bálint Csanád tanulmányát (Természeti földrajzi tényezők a honfoglaló magyarok megtelepedésében. *Ethnographia*, 1991. 1. sz. 35–52.).

151 Lásd Pálóczi Horváth András: Az elpusztult késő középkori falvak morfológiai variációi. *Arrabona*, 2006. 1. sz. 357–390.

következő településformákat különböztette meg: 1. alföldi utcás falu, állattartó-földműves település, kunsági típus (nagy kiterjedésű, laza szerkezetű falu); 2. alföldi soros jobbágyfalu nemesi udvarházzal; 3. Duna-parti útmenti hospesfaluk; 4. közép-dunántúli kishemesi utcás-soros falu; 5. nyugat-dunántúli erdőtelkes falu; 6. alföldi mezővárosi típus (olyan mezővárosok – például az elpusztult Muhi –, amelyek mezővárosként is megtartották eredeti falusi szerkezetüket).

A honfoglalás után kialakult laza, képlékeny településszerkezet tehát a 13. század közepétől a 15. század végéig jelentősen átalakult, azaz a korábnál szabályosabb, rendezettebb és maradandóbb, alapvetően soros-utcás, szalagtelkes falusi településszerkezet jött létre, miközben megmaradt a halmazos típus, illetve az ország néhány helyén szórányosan továbbra is fennmaradt a *magános* vagy *szeres* településforma egészen a 20. századig. A tartósan török megszállás alá került területeken azonban, és kiváltképp az Alföldön, ez a *viszonylag egységes*, ekkor még az Alföldre is kiterjedő középkori falurendszer a 16–17. században megszűnt létezni, és – ahogy erről a tanya kapcsán az alábbiakban még lesz szó – egy egészen más struktúrának adta át a helyét.

A legújabb időszakra, azaz a szocializmus korára és a rendszerváltás utáni időszakra *Beluszky Pál* és *Sikos T. Tamás* faktor- és klaszteranalízis segítségével kísérelték meg feltárni a 20. század legvégének, illetve a 21. század legelejének falutípusait.¹⁵² Ezen túlmenően olyan általuk „falutájnak” nevezett téregységeket határoztak meg, amelyek mintegy keretétül szolgálnak a területükön lévő falvaknak. S minden egyes „falutájából” kiválasztottak egy jellegzetesnek vélt példát. Fontos megállapítása volt a kutatásnak, hogy 1945 után immár harmadszor változtak meg, mégpedig *alapvetően* a falvak differenciálódásának, az egyes típusok kialakulásának az okai. Míg az 1950-es és 60-as években gazdasági szerepkör, a foglalkozási szerkezet, valamint az ingázás mértéke, addig az 1970-es és 80-as években alapvetően a falvak mérete, a dinamikusabb városi központokhoz való közelsége, valamint ellátottsági színvonala határozta meg az illető falu helyzetét. A kilencvenes években már más szempontok szabták meg egy-egy falu lehetőségeit, nevezetesen a munkaerő piaci helyzete, a vállalkozások gyakorisága az illető településen, és ezzel összefüggésben a lakosság vagyoni helyzete. A vizsgálat hét típust különített el (zárójelben az

¹⁵² Beluszky Pál – Sikos T. Tamás: *Magyarország falutípusai*. Budapest, 1982, MTA Földrajztudományi Kutatóközpont; *Változó falvaink. Magyarország falutípusai az ezredfordulón*. Budapest, 2007, MTA TKK; *Változó falvaink. Tizenkét falurajz Kercaszomortól Nyírkalászig*. Budapest, 2011, Akadémiai. Az utolsó vizsgálatnál a falvak tipizálásához a szerzők 27 mutatót használtak (természeti erőforrások, településszerkezeti hely, gazdasági szerep, alapellátottság, demográfiai és társadalmi helyzet stb.).

illető településszám): 1. az agglomerációk belső övezetének községei (102), 2. az agglomerációk külső övezetébe tartozó községek (218), 3. csekélyebb népességű, stagnáló vagy mérsékelten csökkenő lélekszámú lakó- és vegyes funkciójú falvak (482), 4. idegenforgalmi szerepkörű falvak, fürdőhelyek (38), 5. kedvezőtlen piaci helyzetű, közepes méretű falvak, jelentős agrárszerepkörrel és külterületi lakossal (449), 6. jó piaci helyzetű, stabil társadalmú kistalvák, lakó és idegenforgalmi szerepkörrel (675), 7. rossz piaci helyzetű, fogyó népességű, hátrányos helyzetű, torzult demográfiai szerkezetű kistalvák (911).¹⁵³

Ezután következett a második lépés, azaz a megadott szempontok alapján kirajzolódó „falutájak” meghatározása. Bár ebből a metódusból egyértelműen következik, hogy a szerzők által kialakított „falutájak” nem homogének, hiszen egy-egy falutájban több típus is megtalálható, mégis a főntebb felsorolt falutípusok meglehetősen szorosan kötődnek bizonyos területi egységekhez, falukörzetekhez. Mindezek alapján kétezres évek elejének Magyarországon kilenc körzet, „falutáj” volt kirajzolható. Ezek a következők: I. *Nyugat-Magyarország* (822 község, apró- és kistalvák, átlagos vagy annál jobb helyzet, kedvező munkaerő és piaci helyzet), II. *A Duna mente és a Mezőföld* (227 falu, kedvező földrajzi helyzet, jó agrár- és piaci adottságok, a szocializmus alatt kiemelten fejlesztett ipari térség, jelentékeny számú alvó település, átlagosnál nagyobb községméretek), III. *Somogy és Baranya megye* (494 falu, jellemzően kistalvas térség, gazdaságilag az I. régiónál hátrányosabb helyzet), IV. *Tolna-Bácska* (175 falu, gyenge kohéziójú falutáj, átlagos faluméret, kedvező agráradottságok, rurális vidék kevés iparral), V. *Budapest környéke* (143 falu, kistalvas községméret, növekvő lakosságszám, jó munkaerő-piaci helyzet, magas jövedelmek), VI. *Dél-Alföld* (197 falu, a Duna-Tisza közén jellemzően tanyaközségek magas külterületi népességszámmal, 2300 főt meghaladó átlagos falunagyság, míg a Duna-Tisza köze falvai agrárjellegűek, addig a régióhoz tartozó Dél-Tiszántúl települései már elvesztették mezőgazdasági jellegüket), VII. *Észak-Tiszántúl* (379 falu, rossz munkaerő-piaci helyzet, stagnáló népesség, jelentős számú hátrányos helyzetű aprófalu, gazdasági szempontból rendkívül kedvezőtlen helyzetű régió), VIII. *Borsod-Abaúj-Zemplén megye és Nógrád megye északi része* (295 falu, apró- és kistalvas falutáj, kedvezőtlen mezőgazdasági adottságok, a szocialista bányászat és ipar bedőlése miatt a munkaalkalmak drasztikus csökkenése, itt található az ország legszegényebb kistérségei, „gettósodó” falvak és mikrotérségek), IX. *Északi-középhegység déli*

¹⁵³ Beluszky-Sikos: *Változó falvaink. Tizenkét falurajz...* I. m. 24–25. A zárójelben az illető kategóriába eső falvak száma szerepel.

hegylába (204 falu, kedvezőtlen agráradottságok, történetileg ez volt a summásvidék, 1990 után erős agglomerációs folyamat indult meg). Kellő óvatossággal és a metodológiai különbségek fokozott figyelembevételével érdemes összevetni az alább mellékelt Beluszky–Sikos-féle falutáj térképet, illetve a szintén klaszteranalízissel készült, a középrégiókat ábrázoló, az 1900-as állapotokat tükröző Borsos-féle kulturális tagolódási térképpel.¹⁵⁴ Száz év elmúltával vannak ugyanis bizonyos gyökeres változások (Trianon és következményei, a budapesti régió önállósodása stb.), de vannak meglepő állandóságok: a Duna–Tisza közének és a Dél-Tiszántúl különállósága, az Alföld északkeleti részén az úgynevezett átmeneti nagyrégió fennmaradása, Dél- és Észak-Dunántúl különbségei stb.

A városok

A településföldrajznak – ahogy azt fentebb láthattuk – már a *falu* meghatározásával is nehézségei adódtak, ezek a gondok a *város* esetében csak fokozódnak.¹⁵⁵ Nehéz ugyanis olyan objektív kritériumot találni, amely egyértelműen meghatározná, hogy miben különbözik a város a többi településtípustól, illetve miben hasonlítanak és miben térnek el egymástól az emberi történelem különböző időszakaiban kialakult egyes várostípusok, például az ókori Athén és Róma a 21. századi megapoliszoktól, vagy a századfordulós Budapest a középkori Bizánctól vagy Párizstól.¹⁵⁶ Ennek következtében a településföldrajzosok vagy azon az úton indultak el, hogy felsorolták azokat az ismérveket és jellegzetességeket, amelyekkel *nagy vonalakban körülírható* a város fogalma (nagyobb számú népesség lakó- és munkahelye, autonóm földrajzi-társadalmi egység, gazdasági és kulturális centrum, közigazgatási és jogi szolgáltató hely önmaga és környéke számára stb.). Voltak olyan földrajzosok is, akik *funkcionális alapon* kísérelték meghatározni és

154 Borsos: *A magyar népi kultúra regionális struktúrája...* 2. köt. I. m. 346.

155 Bácskai Vera helyesen jegyezte meg, hogy „a város, a városfejlődés sokkal bonyolultabb, komplexebb jelenség annál, hogy minden aspektusa összefoglalható legyen egy rövid műben.” (*Városok Magyarországon az iparosodás előtt*. Budapest, 2002, Osiris, 9.). Ebben a fejezetben csak a városok általános történeti kereteiről és földrajzi-morfológiai sajátosságairól lesz szó. A városról, mint gazdasági, társadalmi és politikai tényezőről a következő fejezetek szólnak majd.

156 A város három történeti típusáról (antik, középkori és modern) lásd Makkai László: *A magyar városfejlődés történetének vázlata*. In Borsos József szerk.: *Vidéki városaink*. Budapest, 1961, Közgazdasági és Jogi, 25–27. Lásd még Paul Bairoch: *Cities and Economic Development. From Dawn of History to the Present*. Chicago, 1988, Chicago UP; Aidan Southall: *The City in Time and Space*. Cambridge, 1988, Cambridge UP; Lewis Mumford: *A város a történelemben*. Budapest, 1994, Gondolat; Michael Pacione: *The City. Critical Concepts in the Social Sciences*. New York, 2001, Routledge. Ezekben a művekben az egyetemes várostörténetre vonatkozóan további – könyvtárnyi – irodalom található, amelyek részletes felsorolásától itt most eltekintek.

szétválasztani a különböző várostípusokat (kormányzati-politikai központ, vallási-kulturális centrum, piacközpont, ipari gócpont, bánya- vagy iskolaváros, tengeri-folyami kikötő, gyógy-, vagy üdülőhely, alvó- kert- vagy előváros). Tiszta várostípusok azonban rendkívül ritkák a történelemben, egy város ugyanis csak a legritkább esetben *egyfunkciós*, leggyakrabban több különböző szerepkört egyesít magában. Funkcionális alapon Magyarországon például külön *típust* képviselnek azok a városok, amelyek uradalmi központként egy jelentősebb vár, illetve arisztokrata kastély körül alakultak ki, mint például Csurgó, Kaposvár, Keszthely, Magyaróvár, Sárvár, Tata vagy Nagykároly. Mások *kétkedtek* az egyértelmű kritériumok megtalálásában, szerintük ugyanis nem ilyen sem a népességszám, sem a funkció, sem pedig a települések történelmi múltja. A várost – szerintük – egy *formális jogi aktus* teremti meg, e szerint város az, amelyet valaki, valamikor, valamiért *azzá nyilvánított*. Ezen túlmenően mindenfajta kritérium felállítása szükségszerűen erős szubjektivitással jár. A városnak ez a formális jogi definíciója emlékeztet a nagy német várostörténész, *Erich Keyser* megállapítására, nevezetesen: ”város az, amely magát annak nevezi”.¹⁵⁷ Ez utóbbi még inkább szubjektívvé tette a fogalmat, mert míg az első a várossá nyilvánításhoz legalább egy jogi aktust megkövetelt, az utóbbinál már csak az ott lakók egyéni önképéről van szó. Ha nem akarunk végképp elveszni a szubjektív megközelítésekben, márpedig nem akarunk, akkor *munkadefinícióként* talán elfogadhatjuk *Mendöl Tibor* város meghatározását, azaz „a város a területi munkamegosztás jellegzetes településformája, még pedig a területi munkamegosztásban a központi – tehát vagy a területet intenzívebben kihasználó, vagy pedig a kevésbé mindennapi szükségleteket ellátó – tevékenységekre specializálódott település.”¹⁵⁸ *Mendöl* városdefiníciója még egyfajta *városhierarchiát* is involvál, nevezetesen minél többfajta tevékenység tömörül egy városban, másfelől minél magasabb fokúak és összetettebbek ezek a tevékenységek, annál magasabb rangú városról van szó. Ezek az „összetett tevékenységek” lehetnek adminisztratívák, politikaiak, védelmi, kultikusak, kulturálisak, karitatívák, közlekedésiek, de mindenekelőtt gazdaságiak, azaz ipariak és kereskedelmi. A várost várossá

157 Keyser Kubinyi András idézi (Városhálózat a késő középkori Kárpát-medencében. *Történelmi Szemle*, 2004. 1–2. sz. 6–7.). Bárh János rendkívül szellemesen oldja fel a problémát: azt nevezi városnak, amelynek városi funkciói vannak, és amelyet várossá nyilvánítottak. Lásd Bárh: *Szállások, falvak, városok...* I. m. 132.

158 *Mendöl: Általános településföldrajz...* I. m. 28. A városok meghatározásának problémáiról lásd részletesen Bácskai: *Városok Magyarországon...* I. m. 12–17. Bácskai Vera is a funkcionális megközelítéseket tartotta kiindulópontként célravezetőnek. Léteznek még politikaelméleti („a szabadság színtere”) és kultúrantropológiai (a város mint lelkiállapot és viselkedésforma) megközelítések is, de ezek még ingatagabbak, mint a településföldrajziak.

tehát összetettebb funkciói, valamint az ország település hierarchiájában elfoglalt magasabb pozíciója teszi.¹⁵⁹

Mindenesetre a város és a falu között van egy formálisnak tekinthető, de mégis *alapvető különbség*, nevezetesen míg a falvakat szerkezetük alapján *morfológiai* csoportokba tudjuk rendezni, addig a városok esetében nehéz lenne ezen az alapon különböző típusokat kijelölni. A városok ugyanis mind alapszerkezetükben, mind pedig utcahálózatukat, telekbeosztásaikat tekintve rendkívül változatosak, szinte lehetetlen ezeket olyan típusokba rendezni, mint a falvak esetében, azon az általánosságon kívül természetesen, hogy vannak *tervezett* (sakktáblaszerű vagy gyűrűs sugaras) és történelmileg kialakult szabálytalan *halmazos* városok. De ezzel a csoportosítással sem jutunk messzire, ugyanis a városok döntő többsége a második kategóriába esik, továbbá sok halmazos városnak – így például Budapestnek is – van sakktáblaszerű kerületrésze. A magyar településföldrajzi és településnéprajzi irodalomban kiemelt szerepet kapott az a speciális, szálláskertesnek nevezett településforma, amely leginkább az Alföld mezővárosait jellemezte (Hajdúnánás, Hajdúszoboszló, Hajdúszoboszló, Jászberény, Karcag, Kiskunhalas, Nagykőrös stb.). Ennek lényege, hogy elkülönült egymástól a bonyolult utcahálózattal, kacsakaringós utakkal és zsákutcákkal jellemezhető belső mag, és ezt vette körül általában koncentrikusan egy ennél rendezettebb rész, amely a kerteket, gazdasági épületeket, istállókat és szérűket foglalta magában. Erről a típusról a tanyákkal kapcsolatban az alábbiakban még lesz szó.

Településföldrajzi szempontból azonban lehetséges a városokat csoportosítani azon az alapon is, hogy hol helyezkednek el, mi a topográfiai helyük és milyen helyzeti energiákkal rendelkeznek.¹⁶⁰ Így beszélhetünk kisebb-nagyobb folyók *völgykijárat*i pontjainál található városokról, mint Eger (az Eger pataknál), Arad (Maros), Miskolc (Sajó), Munkács (Latorca), Nagyvárad (Sebes-Körös), Nyitra (Nyitra), Pozsony (Duna) esetében. Külön típust képviselnek a kiemelt *kereskedelmi pontokon, nevezetesen vásárvonalakon* (Brassó, Bártfa, Debrecen, Eger, Eperjes, Gyöngyös, Győr, Kassa, Kecskemét, Komárom, Késmárk, Lőcse,

159 Beluszky Pál: Pellet (avagy a városok súlya a 20. század elején). *Történelmi Földrajzi Közlemények*, 2018. 1. sz. 120–138. Történelmi vonatkozásban a városhierarchia megállapításakor a kutatók más és más szempontokat vettek figyelembe: a kuldulőrendek (Fügedi Erik), a külföldi egyetemeken tanulók (Kubinyi András), valamint a városi intézmények számát (Gyimesi Sándor), vagy a városok vonzáskörzetének nagyságát (Bácskai Vera – Nagy Lajos).

160 A helyi (topográfiai) és helyzeti (forgalmi) energiák fogalmáról lásd Mendöl: *Általános településföldrajz...* I. m. 439–442.

Lubló, Nagyszombat, Pozsony, Sopron, Szeged, Szatmárnémeti, Temesvár, Trencsén), vagy *folyami átkelőknél* (Pest, Buda, Baja, Győr, Komárom, Szolnok) és *folyótorkolatoknál* (Szeged – Maros-Tisza) fekvő városok. Ezen túl beszélhetünk még szorosoknál vagy hágók mellett kiépült úgynevezett *kapuvárosokról* (Dévényi-kapu – Pozsony, Királyhágó – Kolozsvár, Visegrádi-szoros – Vác). Az Alföldön lényeges szempont volt az is, hogy az illető város az *árvízmentes térfelszín ártérre néző peremén* helyezkedjen el.¹⁶¹ Ebbe a kategóriába tartozott Békéscsaba, Cegléd, Csongrád, Gyula, Hajdúböszörmény, Hajdúszoboszló, Hódmezővásárhely, Karcag, Kiskunfélegyháza, Kiskunhalas, Kisújszállás, Makó, Mezőtúr, Szarvas, Szeged Szentés vagy Túrkeve.¹⁶² De a Duna mellett is fontos szerepet játszottak ezek az árvízmentes területek (Baja, Esztergom, Győr, Kalocsa, Komárom, Mosonmagyaróvár, Szentendre, Vác).¹⁶³

Bár a falvak alapstruktúrája, utcabeosztása is – ahogy azt fentebb láttuk – csak rendkívül lassan változik, a városok topográfiai szerkezete, a városi épületállomány, különösen ami a városmagot, azaz a belső kerületeket illeti, még a falvaknál is stabilabb és hosszabb életű. S ezt a maradandóságot még a város esetleges funkcióváltása vagy nemzetiségi összetételének gyökeres átalakulása sem tudja alapvetően megváltoztatni. Még a természeti-társadalmi katasztrófák, például tűzvészek vagy háborús események sem igen módosítanak az eredeti struktúrán, ahogy ez például néhány középkori város leégése vagy Budapest második világháborús szétbombázása után történt. Az utak, utcák nyomvonala ugyanis még ilyenkor is nagyrészt megmarad.¹⁶⁴ Az természetesen gyakran előfordult, hogy nagyobb természeti katasztrófák, tűzvészek után egy-egy zezzugos utcát fől számolnak, egy-egy girbegurba utcát kiegyenesítenek, a nélkül azonban, hogy a település *egészét* például mérnöki, sakktáblás alakzattá alakítanák át. Budapest azonban arra is példa, hogy bizonyos kivételes

161 Az ezeken a területeken kialakult réti gazdálkodás módját Frisnyák Sándor „réti transzhumációnak” nevezi. Modellszerű ábráját lásd könyvében (*Magyarország történeti földrajza*. Budapest, 1990, Tankönyvkiadó, 15.).

162 Lásd Mendöl megvilágító erejű ábráját (Általános *településföldrajz*... I. m. 444.). A funkciók szerint lehetséges egy másfajta tipológia is, úgymint agrárváros, ipari város, vásárváros, kereskedelmi város, átkelőhely, közigazgatási központ, határváros, zarándokhely, fürdőváros, garnizonváros, iskolaváros stb. Ez a csoportosítás tágabb régióban, tehát európai vagy világ viszonylatban működik, Magyarország esetében azonban kevésbé. Ezekről a típusokról lásd Tóth József: *Településföldrajz*. In uő szerk.: *Világföldrajz*... I. m. 345–348. Beluszky Pál a századfordulós országokra nézve 6 funkcionális típust állapított meg: agrárvárosok, ipari városok, garnizonvárosok, központi szerepkörű városok, speciális funkciójú városok és kevert funkciójú városok (*Magyarország településföldrajza. Általános rész*. Budapest, 1999, Dialóg Campus, 173–178.). Ezt a rendszert Beluszky még tovább finomította, pl. városi társadalmú, jelentős városi tradíciókkal rendelkező, urbánus megjelenésű nagy- és középvárosok stb. Lásd uo. 178–185.

163 Lásd erről Major Jenő fejtegetéseit (A magyar városhálózatról. *Településtudományi Közlemények*, 1964. 32–65; kül. 36–40.). Nagy hiányossága azonban Major úttörő tanulmányának, hogy csak a trianoni országrészt vette figyelembe.

történelmi pillanatokban – és eltökélt városirányítás esetén – lehetséges a város egy bizonyos részének alapszövetét átszabni, mint ahogy ez a századfordulón a Belváros egyes részein és az Andrássy út környékén történt. A megszilárdult tulajdonviszonyok, illetve a megnövekedett érdeksérelmek azonban általában útját állják az ilyen jellegű radikális város átalakításnak.

Alkalmasint egy-egy városon *belül* is megfigyelhető bizonyos funkcionális morfológiai elkülönülés. Ezt a szempontot is *Mendöl Tibor* vetette fel, a nélkül azonban, hogy részletesen ki is dolgozta volna az ezzel kapcsolatos tipológiát.¹⁶⁵ Ennek alapján a városokban *övszerűen* vagy valamennyire *egymástól elkülönülő városrészek* szerint megkülönböztethetjük a közigazgatási intézményeknek, nagyobb üzleteknek, irodaépületeknek helyet adó *városközpontot (city)*, a *lakóövezetet*, illetve a *kereskedelmi* vagy *ipari negyedet*. Ebből a szempontból jelentős változást hozott Magyarországon a 20. század legvégén és a 21. század legelején a nagy *bevásárlóközpontok* építése, amelyek az illető város külsőbb kerületeiben (Budapest több pontján, Balatonfüred, Keszthely, Sopron, Szeged, Székesfehérvár, Veszprém stb.), illetve a város külső határán vagy azon túl (Budakalász, Budakeszi, Győr, Kőszeg, Miskolc, Törökbálint stb.) történtek.¹⁶⁶ Ezek az építkezések ugyanis majdnem kivétel nélkül elkerülték a városközpontokat, így *alapvetően változtatták meg* egy-egy város több évszázados gazdasági és kereskedelmi alapstruktúráját, annak minden hosszú távú közlekedési és társadalmi következményeivel együtt.

A településtörténeti irodalom a magyarországi városok *két alapformáját* ismeri: a *szabad királyi városokat (civitas libera regia, civitas)*, illetve a *mezővárosokat (oppidum, oppidium)*.¹⁶⁷ A két típus *jogi* szempontból történő elkülönülése egészen a 19. század közepéig megmaradt, gazdasági-társadalmi különbségeik – bár egyre csökkenő mértékben – azonban még ezen az időpontra is valamelyest megőrződtek, alkalmasint egészen máig.¹⁶⁸ Maga a két elnevezés, tehát a *civitas* és az *oppidum* szabad királyi város, illetve mezőváros értelemben

164 Lásd erről részletesen Mendöl: *Általános településföldrajz...* I. m. 273–371. Ebben a vonatkozásban Mendöl is csak egymástól eltérő *egyedi* alaprajzokat mutat be: Budapest (Belváros, Várnegyed, Viziváros, Krisztinaváros, Erzsébetváros, Lipótváros), Esztergom, Szeged stb. Külföldi példákat hozva megpróbálkozik ugyan bizonyos csoportosítással (egyutcás, bordás, létrás, piacutcás, kétfőutcás, meridián, útkeresztes, csatornás, sakkasztás stb.), de ezek csupán alig létező ideáltípusok, és csak a városok korai történetére igazak, hiszen azok viharos gyorsasággal halmazosodtak. Uo. 335–358.

165 Erre vonatkozó vázlatos fejtegetéseit lásd Mendöl: *Általános településföldrajz...* I. m. 423–427.

166 A bevásárlóközpontok típusairól és hatásairól lásd részletesen Sikos T. Tamás: A bevásárlóközpontok hatása a hazai kiskereskedelemre. In Györi Róbert – Hajdú Zoltán szerk.: *Kárpát-medence: települések, tájak, régiók, térstruktúrák*. Pécs–Budapest, 2006, MTA Regionális Kutatások Központja– Dialóg Campus, 348–364; illetve uő: A bevásárlóközpontok fogalma, típusai. *Marketing & Menedzsment*, 2019. 12.01. 30–38.

az 1370-es évektől kezdett elterjedni, párhuzamosan és hasonlóan ahhoz, ahogy a német nyelvterületen a *Stadt* és a *Markt* elnevezések meghonosodtak. A két várostípus közötti jogi különbség egészen az 1870-es, 80-as évekig, a köztörvényhatóságok újabb rendezéséig megmaradt, mely törvények két városkategóriát hoztak létre, nevezetesen a törvényhatósági joggal felruházott (röviden: törvényhatósági jogú) várost, illetve a rendezett tanácsú várost. A törvényhatósági jogú városok jogai és szervezete megegyezett a vármegyékével, illetve a fővároséval, például ezek élén is főispán állt, de e városok első tisztviselője a polgármester volt, szemben a vármegyék alispánjával.¹⁶⁹ Ez a rendszer egészen az 1950-es évekig fennállt, s ekkorra e két típusú városok száma alig volt több, mint ötven. A városok számának drasztikus emelkedése 1950 után indult meg, hiszen a 2023. január 1-jei állapot szerint

167 Lásd ehhez Mályusz Elemér: A magyarság és a városi élet a középkorban. Századok, 1944. 36–62; valamint Ladányi Erzsébet: Libera villa, civitas, oppidum. Terminológiai kérdések a magyar városfejlődésben. *Történelmi Szemle*, 1980. 450–477. A szabad királyi városok terminustág értelemben használom. Kubinyi András ezekre a királyi szabad város kifejezést használta, mivel szerinte a szabad királyi városnak csak a tárnoki városok számítottak. Lásd erről *Városfejlődés és városhálózat a középkori Alföldön és az Alföld szélén* (Szeged, 2000, Csongrád Megyei Levéltár) című munkáját és a „Szabad királyi város” – „királyi szabad város” (*Urbs. Magyar Várostörténeti Évkönyv*, 2006. 51–58.) című tanulmányát. Az egyszerűség kedvéért ebben a munkában nem követem Kubinyi logikus besorolását. Továbbá ide számítom – szintén az egyszerűség kedvéért – az érseki és a püspöki székhelyeket is (Kalocsa, Eger, Nyitra, Rozsnyó, Szepesvár, Szombathely, Vác, Veszprém), amelyek bár jogilag *oppidumok* voltak, mégis kánonjogi okokból magukat *civitasnak* nevezték.

168 A magyar városok oppidumokra és civitasokra osztása bizonyos leegyszerűsítés. Bárándy János 1843-as városstatisztikája 5 kategóriát különböztetett meg (szabad királyi városok, püspöki polgár városok, földesúri jobbágyos polgár városok, bérlős mező városok, úrbéres mező városok). Lásd részletesen, valamint ez utóbbi csoportosítás részleges kritikáját Pálmány Béla: Szempontok a magyarországi mező városok típusaihoz az úrbérendezéstől a jobbágyfelszabadítás befejezéséig (1767–1870). In Mikó Zsuzsa szerk.: *Mező város – Kisváros*. Debrecen, 1995, Csokonai, 24–33. A két kategória bonyolult összefüggésrendszerét, kivételeit lásd Kubinyi: *Városhálózat...* 16–19.

169 Az 1870. évi XLII. törvénycikk a 46 korábbi szabad királyi város mellett a következő városokat is törvényhatósággá nyilvánította: Abrudbánya, Bereck, Csíkszereda, Fogaras, Gölnicbánya, Hátszeg, Illyefalva, Kecskemét, Kézdivásárhely, Kolozs, Nagyvárád, Sepsiszentgyörgy, Szászrégen, Szék, Székelyudvarhely, Oláhfalva, Vajdahunyad, Versec, Vízakna és Zilah. 1873-ban ezekhez csatlakozott: Baja, Hódmezővásárhely, Pancsova, Fehértemplom és Karánsebes. A következő nagy változást az 1876. XX. törvénycikk hozott, amely az eredeti 46 szabad királyi városok közül 28-tól, a fentiekben felsorolt 25 város közül pedig 19-től vette el a törvényhatósági város jogot. Bár ezek a városok a korábbi szabad királyi város címüket is viselhették tovább, de ennek immár nem volt jogi érvénye. A trianoni békeszerződésig így 25 törvényhatósági jogú város maradt (Arad, Baja, Bélabánya, Debrecen, Győr, Hódmezővásárhely, Kassa, Kecskemét, Kolozsvár, Komárom, Marosvásárhely, Nagyvárád, Pancsova, Pécs, Pozsony, Selmecbánya, Sopron, Szabadka, Szatmárnémeti, Szeged, Székesfehérvár, Temesvár, Újvidék, Versec, Zombor – 1907-ben csatlakozott hozzájuk a 26. Miskolc). A két világháború között Baja, Debrecen, Győr, Hódmezővásárhely, Kaposvár, Kecskemét, Miskolc, Pécs, Sopron, Szeged, Székesfehérvár és Szombathely tartotta meg ezt a jogát. 1948-ban ezekhez még Békéscsaba társult, de az 1950-es nagy közigazgatási átszervezéssel megszűnt a törvényhatósági jogú város kategória. Rendezett tanácsú város száma Trianon előtt 120 körüli volt, a két világháború között ez a szám 45-re olvadt le. (A listát lásd Bárh: *Szállások, falvak, városok...* I. m. 135.). A részletes törvényes szabályozást lásd Pomogyi László: *Magyar alkotmány- és jogtörténeti kézikönyvtár*. Budapest, 2008, M-érték, 1004; 1040–1042; 1139–1140; illetve Pölöskei Ferenc: *Városok jogállása a kiegyezés után*. In Angi János – ifj. Barta János szerk.: *Emlékkönyv Orosz István 70. születésnapjára*. Debrecen, 2005, Multiplex Média – Debreceni Egyetem Történelmi Intézet, 209–216.

Magyarországon van 348 város (6 738 721 lakossal) és 2807 község (2 861 023 lakossal).¹⁷⁰ A városi népesség aránya 1945 után hagyományosan Hajdú-Bihar, Békés és Csongrád-Csanád vármegyékben legmagasabb (80, 77, 75 százalék – 2020. január 1.), valamint Nógrád és Heves vármegyékben a legalacsonyabb (41, 47 százalék).

A *szabad királyi városok* nem tartoztak vármegyei vagy földesúri joghatóság alá. A király által szentesített jogi kiváltságaikhoz tartozott, hogy városukat fallal vehették körül, a beköltözőknek polgárjogot adhattak, papjaikat és bíráikat maguk választhatták, a város földjét tulajdonként birtokolhatták, a városra vonatkozóan törvényeket hozhattak és képviselőik – korlátozott számban – az országgyűlésen is részt vehettek, azaz megillette őket a *kollektív* nemesi előjog, emellett nagyfokú, a vármegyéktől független autonómiával és bizonyos mértékű gazdasági önállósággal is rendelkeztek (árumegállító jog, vásártartási jog, úrbéri birtokok szerzése), végül – és talán ez volt a legfontosabb – a királynak egy összegben fizetett adón, valamint a hadiadón és a kötelező katonabeszállásoláson kívül más terhet nem viseltek. A fentiekben felsorolt jogok azonban *nem általában és nem egységesen* jellemezték a királyi városokat, hanem a maguk *egyediségében és egymástól kissé eltérő* összetételben. A szabad királyi városok előzményét a 11–12. századi püspöki, illetve királyi (megyei) várak, erődítmények jelentették (Esztergom, Győr, Veszprém, Pécs, Eger, Vác, Kalocsa, Csanád, illetve Komárom, Nógrád, Hont, Moson, Sopron, Vasvár, Zalavár, Kolon, Somogyvár, Tolna, Fehérvár, Heves, Abaújvár, Borsod, Szabolcs, Békés, Csongrád, Szolnok), amelyek területi igazgatási központokként funkcionáltak, így ebben a vonatkozásban a 13–14. században felgyorsult városiasodás előzményeiként is felfoghatók.¹⁷¹ Ezek közül azok voltak a legnagyobbak és a legfontosabbak, amelyek mindkét szerepet (királyi, valamint érseki vagy püspöki székhely) betöltötték, tehát Esztergom, (Székes) Fehérvár, Győr, Veszprém és Csanád, de ezek közül is a korai időkben csupán Esztergom

170 Az adatok a KSH honlapján (ksh.hu) 2024. január 23-án. Lásd még Beluszky Pál – Sikos T. Tamás: *Városi szerepkör, városi rang*. Budapest, 2020, Dialóg Campus, 9. Az 1945 utáni évenkénti városszám növekedését jól mutatják a következő számok: 1945 – 52 város, 1960 – 63, 1970 – 76, 1984 – 109, 1995 – 194, 1999 – 206 város. Az utolsó várossá nyilvánítás 2021-ben történt, ekkor lett város Kiskunlacháza és Nyírbogát. Hajdú Zoltán méltán nevezte ezeknek az új városoknak egy részét „ceremoniális városnak”, amelyek nagy ünnepeket rendeztek várossá nyilvánításuk alkalmával, anélkül azonban, hogy tényleges városi funkcióik lennének. A hetvenes évek után várossá nyilvánított települések listáját lásd Beluszky–Sikos: *Városi szerepkör...* I. m. 92. és 122. Ennek következtében ma Magyarországon 7 millió ember, azaz a népesség több mint 70 százaléka „városokban” él. A legújabb településrangsorról lásd *A jövő települései Magyarországon* című kiadványt (Budapest, 2024, Egyensúly Intézet).

171 Makkai: *A magyar városfejlődés történetének vázlata...* I. m. 27. E városok „nemzetiségi” összetételéről, a hospesek szerepéről, valamint az első városi szabadalmakról uo. 31–35.

és Fehérvár nevezhető európai mértékkel mérve is városnak, azaz ezek rendelkeztek valamelyes iparos és kereskedői réteggel is.¹⁷²

A *szabad királyi városok* két legfontosabb típusát jelentik az úgynevezett *személynöki* (Esztergom, Kísszeben, Lőcse, Óbuda, Szokolca és Székesfehérvár) és *tárnoki városok* (Bártfa, Buda, Eperjes, Kassa, Nagyszombat, Pest, Pozsony és Sopron), amelyek – ha vitás esetekben fellebbezésre került sor – a királyi személynök, illetve a tárnoki városok esetében a budai jogot alkalmazó és a tárnokmester vezette tárnoki szék bírászkodása alá tartoztak. A szabad királyi városokhoz tartoztak még a *koronavárosok* (Hosszúmező, Huszt, Máramarossziget, Técső és Visk), valamint a királyi *bányavárosok* is (Bakabánya, Bélabánya, Besztercebánya, Breznóbánya, Korpona, Körmöcbánya, Libetbánya, Selmecebánya, Újbánya és Nagybánya), illetve az *erdélyi szász városok* (Beszterce, Brassó, Medgyes, Nagyszeben, Segesvár, Szászsebes, Szászváros), valamint *Kolozsvár*.¹⁷³ Később, a 17. század végén és a 18–19. században különböző okokból *szabad királyi város státuszt* kaptak még Arad, Bazin, Debrecen, Erzsébetváros, Felsőbánya, Győr, Gyulafehérvár, Károlyváros, Késmárk, Kismarton, Kolozsvár, Komárom, Körös, Kőszeg, Marosvásárhely, Modor, Nagybánya, Pécs, Pozsega, Ruszt, Szabadka, Szamosújvár, Szatmárnémeti, Szeged, Szentgyörgy, Temesvár, Trencsén, Újvidék, Varasd, Zágráb, Zengg, Zólyom és Zombor.¹⁷⁴ Ez a privilégium nem függött össze az ott lakó népesség nagyságával, hiszen a 19. század közepén voltak olyan szabad királyi városok, amelyekben csupán egy-két ezer fő lakott, míg egy-egy mezőváros alkalmasint több tízezres lakossággal is rendelkezett, sokkal inkább az adott város földrajzi helyzetével, ipari vagy még inkább közigazgatási-kereskedelmi szerepével.

172 A szabad királyi városok hálózatának kialakulásáról és változásairól lásd Bácskai: *Városok Magyarországon...* I. m. 26–32.

173 A királyi (kamarai) bányavárosok mellett nagyszámban voltak úgynevezett bányamezővárosok is (Diósgyőr, Dobsina, Gölnic, Hámor, Hradek, Királybóca, Németlipcse, Sóvár, Szentiványbóca, Szilnic, Szlovinka, Szomolnok, Tarnóc, Zavadka stb.). Ezekről lásd Pálmány: *Szemponatok...* I. m. 34–40. Az erdélyi városok térbeli alakulásáról lásd Vofkori László: *Erdély társadalom- és gazdaságföldrajza*. Nyíregyháza, 1994, Stúdium, 75–91.

174 A szabad királyi városokról lásd Wenzel Gusztáv: *Magyarország városai és városjogai a múltban és jelenben*. Budapest, 1877, MTA; Holub József: *A magyar alkotmánytörténelem vázlatja*. 1. köt. *A legrégebb időktől a mohácsi vészig*. Pécs, 1944, Dunántúl; Eckhart Ferenc: *Magyar alkotmány- és jogtörténet*. Budapest, 2000, Osiris; Bónis György: *Hűbériség és rendiség a középkori jogban*. Budapest, 2003, Osiris; H. Németh István: *Szabad királyi városok. A polgári önkormányzat kezdetei Magyarországon*. *Rubicon*, 2018. 3–4. sz. 100–111. Németh közli e városok latin, német és mai nevét is. Uo. 108. Az 1833. egyházi *Schematizmuson* alapuló királyi városlistát az akkori lakosság számmal együtt lásd Bárh: *Szállások, fálvak, városok...* I. m. 133.

A magyarországi *mezővárosok* (*oppidum*) nem csupán eltérő jogi kategóriát jelentettek, mivel ezek az *alapvetően agrárjellegű* települések speciális településföldrajzi és morfológiai sajátosságokkal is rendelkeztek (falusias földszintes házak, nagyméretű beltelkek, gyümölcsös- és zöldségeskertek), így ebben a vonatkozásban is eltértek a szabad királyi városoktól.¹⁷⁵ A két típus társadalomszerkezeti és gazdálkodási szempontból is *gyökeresen* eltért egymástól, hiszen a mezővárosok *agrárlakossága* a királyi városokénál sokkal nagyobb arányú volt, és meghatározó szerepet játszott ezekben a városokban. Ezért is nevezi a szociológiai-néprajzi irodalom ezeket a városokat *paraszt-, gazda- vagy agrárvárosoknak*. A mezővárosok tehát olyan települések, amelyeknek nem volt joguk városfalat építeni (csak palánkot vagy földsáncot), továbbá amelyeknek *volt földesuruk*. Ez lehetett a király, egy-egy világi nagybirtokos, az egyház, sőt szélsőséges esetben egy-egy szabad királyi vagy másik mezőváros is. Bár a mezővárosok lakói jogilag jobbágyok voltak, mégis a város kollektíve bizonyos *egyedileg megállapított* és egymástól is nagymértékben *eltérő kiváltságokhoz* jutott (vásártartási jog, saját pecséthasználat, közös földesúri adózás, szabad költözés, statutum alkotási jog, bizonyos fokú autonómia a belső ügyek vonatkozásában).¹⁷⁶ Természetesen a mezővárosok is rendelkeztek azokkal a jogokkal, amelyekkel a községek is bírtak, azaz voltak választott bírái és elöljárói, továbbá keresztény papjaik és templomaik.¹⁷⁷ Ennek megfelelően a mezővárosok jogi szempontból a szabad királyi városok és a jobbágyfalvak között álltak, de a határok mindkét irányban *rendkívül elmosódottak* voltak.¹⁷⁸ Bár *jogi szempontból* a mezővárosok eltértek mind a községektől, mind pedig a szabad királyi városoktól, *funkcionális szempontból* viszont ugyanazt a szerepet töltötték be, mint az utóbbiak, azaz egy-egy földrajzi régió kereskedelmi központjává váltak. Jól mutatják ezt az átfedést, illetve központi szerepet *Bácskai Vera* és *Nagy Lajos* vizsgálatai, akik

175 Erdei Ferenc a mezővárosokat nem jogi, hanem településtörténeti, településnéprajzi és településszociológiai szempontok szerint definiálta. Ennek megfelelően mezővárosnak tartotta, azokat a településeket, amelyek eredetileg szálláskertes belterületű városok voltak külső tanyákkal, és amelyeknek népessége nagyrészt mezőgazdasággal foglalkozott. Lásd erről részletesen Erdei Ferenc: *Magyar város*. Budapest, 1939, Athenaeum; valamint uő: *Magyar tanyák*. Budapest, 1942, Athenaeum.

176 A mezővárosok önkormányzati testületeiről, tisztségviselőiről, valamint működési rendjükről lásd részletesen Lakatos Bálint: *Mezővárosi oklevelek. Települési önkormányzat és írásbeliség a késő középkori Magyarországon, 1301–1526*. Budapest, 2017, Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézet.

177 Az mezővárosok, a községek és a puszták közötti jogi különbségekről lásd Pálmány: *Szemponatok...* I. m. 5–47.

178 Lásd erről Szakály Ferenc: *Mezőváros és reformáció. Tanulmányok a korai magyar polgárosodás kérdéséhez*. Budapest, 1995, Balassi, 13–32. A falu, város és mezőváros korai elkülönítéséről lásd még Ladányi Erzsébet: *Libera villa...* I. m.

azt találták, hogy a 19. század elején 743 piachely közül 138 volt központi szerepet játszó, tiszta, azaz nem megosztott körzetű (34 szabad királyi város, 8 püspöki civitas, 96 mezőváros). A 144 piaci *alközpont* között pedig csupán két szabad királyi város akadt (Bakabánya, Bazin), a többi *mind* mezőváros volt.¹⁷⁹

A középkorban sokan csupán a *civitasokat*, tehát a fallal körülvett, úgynevezett „kerített” vagy „kulcsos” településeket tartották városoknak, így például Werbőczy *Hármaskönyve* is csupán a „szükséges falakkal és védművekkel körülövezett” helyeket tartotta városnak.¹⁸⁰ Kivételek azonban e városfal építési kötelezettség alól a szabad királyi városok között is voltak, mint például Szeged vagy Zenta, amelyek nem rendelkeztek ilyen védművekkel.¹⁸¹ Társadalmi-társadalomtörténeti szempontból persze nagyon is volt értelme a mezővárosok kirekesztésének a városok közül, hiszen lakói valóban *nem polgárok* voltak, hanem csupán *jobbágyi jogállapotú személyek*, még ha ennek a mindennapi élet szempontjából általában nem is volt különösebb jelentősége. A 14–15. században a mezővárosok száma jelentősen megnövekedett, köszönhetően egyrészt a volt királyi városok mezővárosokká süllyedésének, de leginkább annak a ténynek, hogy az illető település földesurának is ez volt az elsődleges – anyagi – érdeke.¹⁸²

Az egyik legkiválóbb várostörténészünk, *Kubinyi András* is szembesült a fentiekben felsorolt történeti problémákkal, de kiváltképp egy furcsa területi eloszlással. Arról van szó nevezetesen, hogy a déli országrészen, amely Mohács előtt az egyik legsűrűbben lakott és minden bizonnyal az egyik legfejlettebb régiónk lehetett, Szegedet kivéve nincs *egyetlen* Werbőczy által városnak, azaz szabad királyi városnak tekintett településünk sem. S ez várostörténeti szempontból nyilvánvaló képtelenségnek tűnik. Mindezek alapján Kubinyi elhagyta a formális jogi státuszt vagy a népességszámot figyelembe vevő várostipológiákat, és kidolgozott – a német Walter Christaller és Major Jenő munkásságára is támaszkodva – egy alapvetően *funkcionális* jellegű rendszert,

179Bácskai Vera – Nagy Lajos: *Piackörzetek, piacközpontok és városok Magyarországon 1828-ban*. Budapest, 1984, Akadémiai, passim. Gyimesi Sándor számításai szerint Magyarországon – Horvát-Szlavonország, Erdély, Partium és a katonai őrvidék nélkül – 1787-ben 548, 1846-ban pedig 741 mezőváros volt. Lásd Gyimesi: *A városok a feudalizmusból a kapitalizmusba való átmenet időszakában*. Budapest, 1975, Akadémiai, 147.

180 A városok kerítéseiről, palánkjairól, árkairól és kapuiról lásd részletesen Bárh: *Szállások, falvak, városok...* I. m. 140–149.

181 Lakatos: *Mezővárosi oklevelek...* I.m. 11–12.

182 A folyamatról részletesen Makkai: *A magyar városfejlődés történetének vázlata...* I. m. 44–46. Az ekkori mezővárosok – nem teljes – felsorolása ugyanitt: 45.

amelynek centrális fogalma a *központi hely*. A központi helyeknél tehát nem az a lényeg, hogy mi az illető települések megnevezése vagy korabeli státusza, mekkora a népessége, hanem ezzel szemben az, hogy az illető város milyen *központi* funkciókat lát el.¹⁸³ Kubinyi tíz úgynevezett centralitási ismérvet vett figyelembe: 1. uradalmi központ, főúri, királyi rezidencia; 2. bíraskodási központ, hiteles hely; 3. pénzügyigazgatási központ; 4. egyházi igazgatás; 5. egyházi intézmények; 6. külföldi egyetemekre beiratkozottak száma; 7. kézműves- és kereskedőcéhek száma; 8. úthálózati csomópont; 9. vásártartás 10. a település jogi helyzete. Ennek alapján kidolgozott egy bonyolult pontrendszert, amelyen maximum 60 pontot lehetett elérni, és az elért pontszámok alapján felállított egy városhierarchiát. Ezek szerint a 14. és a 17. század között voltak Magyarországon (a zárójelben szereplő számok az elért pontszámot jelentik) *1. Elsőrendű városok: Buda (55), Pozsony (49), Kolozsvár (45), Kassa (43), Székesfehérvár (43), Szeged (42), Pest (41), Sopron (41), Várad (41); 2. Másodrendű városok: Pécs (39), Esztergom (38), Eger (33), Győr (33), Bártfa (33), Eperjes (32), Temesvár (32); 3. Kisebbségi városok és jelentős városfunkciójú mezővárosok: Bács (30), Asszonypataka (Nagybánya 29), Lippa (28), Debrecen (28), Veszprém (28), Gyula (27), Csanád (27), Szatmár és Németi (27), Szombathely (27), Vasvár (25), Dés (24), Gyöngyös (24), Rimaszombat (24), Tata (24), Karánsebes (24), Óbuda (23), Miskolc (22), Kismarton (22), Kapornak (22), Gönc (21), Szikszó (18), Beregszász (21), Munkács (21), Kalocs (21), Ungvár (21), Sárospatak (21); valamint 4. Közepes városfunkciót ellátó mezővárosok: Arad (20), Torda (20), Pápa (20), Varannó (20), Sajószentpéter (19), Gyulafehérvár (19), Csetnek (19), Nyírbátor (19), Kisvárda (19), Nagykároly (19), Kőszeg (19), Simánd (19), Nagymihály (19), Szond (18), Békés (18), Komárom (18), Nagykálló (18), Ozora (18), Körmend (18), Gálszécs (18), Titel (17), Gömör (17), Rimaszécs (17), Rozsnyó (17), Pásztó (17), Nagytúr (17), Nezsider (17), Visegrád (17), Segesd (17), Csepreg (17), Simontornya (17), Tolnavár (17), Nagyszőlős (17), Kanizsa (17), Tapolca (17), Zalavár (17), Jenő (17), Pécsvárad (16), Siklós (16), Hatvan (16), Heves (16), Szentmárton (16), Huszt (16), Magyaróvár (16), Cegléd (16), Kecskemét (16), **Kisszeben** (16), Kapos (16), Apácavásárhely (16), Szentgrót (16), Homonna (16), Sátoraljaújhely (16).*¹⁸⁴ Néhány következtetés a magyar városok középkori hierarchiájára és területi szerkezetére már ebből is levonható, és még inkább

¹⁸³ Részletesen lásd Kubinyi: *Városfejlődés és városhálózat...* I. m. Ezt a kutatást Kubinyi később más területekre is kiterjesztette (Pécs, Székesfehérvár, Abaúj, Borsod, Heves, Torna és Zala vármegyék), illetve Rűsz-Fogarasi Enikő (Erdély) és Kollmann Örs László (Gömör és Kishont vármegyék) folytatták ezt a munkát. Ezek részletes bibliográfiai adatait lásd Kubinyi: *Városhálózat...* I. m. 9–10.

levonható lesz, ha azokat az országrészeket is feldolgozza valaki, amelyeket Kubinyi már nem tudott. Egyrészt levonható az a következtetés, hogy a Magyar Királyság sokkal városiasabb volt, mint azt korábban, a csak a szabad királyi városokat figyelembe vevő kutatók feltételezték. Ennek megfelelően nemcsak a szabad királyi városok, hanem a jobbágyok lakta földesúri városok és mezővárosok is szerves részei voltak ennek a városstruktúrának, különösen a 2. (5 földesúri város), valamint a 3. (7 földesúri és 17 mezőváros) és a 4. kategóriában (4 földesúri és 47 mezőváros) jelentős a számuk. Másrészt a korabeli Magyarországon a városoknak létezett egy jól strukturált hierarchikus térbeli rendje, például az első és a másodrendű városok között megközelítőleg azonos távolságok húzódnak. Végül ez a struktúra – nem meglepő módon – mélyen összefüggött az ország kiépült gazdasági súlypontjaival és piackörzeteivel.

A 15. század legvégén és a 16. század elején egyfelől jelentős gazdasági-társadalmi, másfelől jelentős, Magyarország sorsát alapvetően és hosszú évszázadokra meghatározó politikai-hatalmi átrendeződés történt Európában, s mindkettő *döntő hatást* gyakorolt városfejlődésünkre is. Bár már Mohács előtt is volt különbség az alföldi és a dunántúli, felvidéki gazdálkodási mód és településszerkezet között (alacsonyabb népsűrűség, külterjes „rideg” állattartás, nagyobb függetlenség a földesuraktól, a kunok és jászok sajátos jogállása, jelentős agrárnépességgel rendelkező mezővárosok stb.), a török kor még jobban felerősítette ezeket a speciális „alföldi” gazdasági és társadalmi folyamatokat, de erről alább, a magyar tanyafejlődés kapcsán még részletesen szólunk.¹⁸⁵ A török elleni védekezés azonban – túl a kedvezőtlen gazdasági hatásokon – nem hagyta változatlan formában a dunántúli és felvidéki városokat sem, különösen a két nagyhatalom ütközőzónájában, hiszen egy sor mezőváros végvárrá és katonavárossá alakult, mint például Kanizsa, Körmend, Miskolc, Pápa, Sárvár, Szentgotthárd, Szécsény, Patak, Tata, Tokaj, Vasvár). S ez az elsődlegessé váló védelemre irányuló funkció részben megváltoztatta e városok

184 Kubinyi: Városhálózat... I. m. 23–27. A felsorolásban követtem Kubinyi jelölését: királyi szabad városok – félkövr, földesúri szabad városok – kurzív, mezővárosok – normál betűtípus. Fontos megjegyezni, hogy a kutatás csak az ország kb. kétharmadát fedte le, kimaradtak az erdélyi szász és székely városok, Szlavónia, a mai Nyugat-Szlovákia, valamint a déli Szerém, Valkó és Pozsega megyék. Fontos lenne a fennmaradó egyharmad vizsgálata is, hiszen a 30 királyi szabad városból a többség (17) ott feküdt. A szabad királyi városok és a királyi szabad városok Kubinyi-féle megkülönböztetéséről lásd a 154. lábjegyzetemet. A négy városfunkciójú település után a Kubinyi-féle összesítésben következnek: 5. *Részleges városfunkciójú mezővárosok* (11–15 pont); 6. *Átlagos mezővárosok és mezőváros jellegű falvak* (6–10 pont); és végül 7. *Jelentéktelen mezővárosok, központi funkciót ellátó falvak* (1–5 pont).

185 Lásd erről részletesebben Beluszky–Sikos: *Városi szerepkör...* I. m. 39–43.

településszerkezetét és utcahálózatát is. Ezen túlmenően az ütközőzónán túli felvidéki városok megragadtak – Nyugat-Európaéhoz, illetve a Habsburg Birodalom nyugati feléhez képest – egyfajta „kettős periféria” állapotában, ennek megfelelően népességük nem növekedett és társadalmi szerkezetük megőrizte középkorias-céhes jellegét. Komolyabb számbeli növekedés a mezővárosokat illetően csak a törökkor után a 18. és a 19. században történt. 1720-ban még csak 495 mezőváros volt, míg 1875-ben már 888.¹⁸⁶ Területi eloszlásuk azonban nem volt egyenletes, míg a Dunántúlon 211, a Felföldön 273, az Alföldön 267, addig Erdélyben csupán 59, Horvátországban és Szlavóniában is csak 78 mezővárost találunk ekkor.

A II. József-féle népszámlálásból a három településtípus arányát, valamint az azokban lakók számát is pontosan megtudhatjuk. Volt tehát Magyarországon 61 szabad királyi város (összesen 484 659 fővel), 431 mezőváros (945 983 fővel), valamint 10 410 község (5 045 961 fővel).¹⁸⁷ Ebből könnyen kiszámítható, hogy a szabad királyi városok átlagos lakosság száma 8000 fő volt, szemben a mezővárosok 2200-as, illetve a falvak 500-as átlagos számával. Ennél korábbi időre vonatkoztatva egészen pontos számokkal nem, csak megközelítőekkel rendelkezünk, így a 15–16. században Budának körül-belül 12 ezer, míg Pestnek 10 ezer, Debrecennek 9 ezer, Szegednek 7 ezer, Pozsonynak, Kassának, Nagyszebennek és Kolozsvárnak mintegy 4–5 ezer, illetve Bártfának, Besztercének, Nagyszombatnak, Selmecebányának és Sopronnak 3–4 ezer lakosa lehetett.¹⁸⁸ Ugyanebben az időben – és ez pontosan mutatja akkori jelentőségüket – az erdélyi szász városok is 3 ezer körüli lakossal rendelkezettek, Brassó kivételével, amelynek lakossága akár a 6 ezret is megközelíthette. A 18. századot megelőző időkben tehát néhány kivételtől eltekintve a magyar városok lényegében *néhányezer fős kisvárosok* voltak. Makkai László ebből vonta le azt a következtetést, hogy a magyar városfejlődés későn indult, és már Mohács előtt megtorpant, továbbá a török és a Habsburg-uralom ezt még jobban visszavetette.¹⁸⁹ Ezt a kijelentést az elmúlt évtizedek várostörténeti kutatásai részben cáfolták, részben pontosították és finomították, mégpedig felfelé, azaz

186 A részletes adatokat lásd Pálmány: Szempontok... I. m. 9. Pálmány Deák Ernő számításait vette alapul.

187 A pontos, nem kerekített adatokat lásd Dányi Dezső – Dávid Zoltán szerk.: *Az első magyarországi népszámlálás (1784–1787)*. Budapest, 1960, KSH; illetve Dányi Dezső et alii szerk.: *Pótlás az első magyarországi népszámláláshoz, 1786–87*. Budapest, 1975, KSH – Magyar Országos Levéltár.

188 Makkai: A magyar városfejlődés történetének vázlata... I. m. 51; illetve kissé eltérő számokkal Beluszky–Sikos: *Városi szerepkör...* I. m. 28.

189 Uo. 51.

pozitív irányban. Például Bácskai Vera szerint a 18. század végén és a 19. század elején a magyarországi városállomány népessége – beleértve ebbe a mezővárosokat is – 15 százalék körül mozgott. Ez az arány az angolhoz (1801 – 30%), a franciához (1801 – 20%), a poroszhoz (1815 – 25%) képest szerénynek mondható, de a közép- és észak-európai összehasonlításban egyáltalán nem tűnik alacsonynak (Ausztria 1851 – 19%, Svédország 1800 – 9,8%).¹⁹⁰

Bácskai Vera vizsgálta azt a kérdést, hogy hogyan változott meg a *városhierarchia* három időmetszetben (1787–1827–1846). Az általa összeállított táblázatból világosan látszik, hogy Pest a maga százezerre duzzadó létszámával az élre ugrott, és már ebben az időszakban nagyvárossá vált.¹⁹¹ Továbbá a 18. század végének tíz legnagyobb városa közül a 19. század közepére csupán három szorult ki az első tízből: Selmecebánya, Eger és Győr. Helyettük Hódmezővásárhely, Miskolc és Zombor került az első tíz város közé. Jól mutatja egy-egy speciális térség népességnövelő hatását, ha az illető területen megtalálják a *helyi adottságokat kihasználó* termelési-kereskedelmi formákat. Az élőállat-, a gabona- és gyapjú-kereskedelem mellett a korszakban ilyen termék volt a *bor*. A 17. század végén, a 18. század elején ugyanis a nemzetközi borkereskedelemben bekapcsolódó hegyaljai falvak közül 12 mezővárosi rangot kapott (Abaújszántó, Bodrogkeresztúr, Erdőbénye, Mád, Olaszliszka, Szerencs, Tállya, Tarcal, Tokaj, Tolcsva, Sárospatak, Sátoraljaújhely). Tállyának 1787-ben 4388 lakosa volt, de Mádnak, Sátoraljaújhelynek, Sárospataknak és Tokajnak is több mint háromezer lakosa volt.¹⁹²

A 19. századi magyarországi *városhierarchiára* nézve 19. századra nézve két eltérő metodológia, és ennek megfelelően két egymástól eltérő eredményre vezető vizsgálat született, nevezetesen Gyimesi Sándoré, valamint Bácskai Veréé és Nagy Lajosé.¹⁹³ Míg Gyimesinél az ún. városiassági értéksorrend alapján az első tizenöt város: Pest, Pozsony, Debrecen, Buda, Győr, Temesvár, Szeged, Kassa, Eger, Pécs, Szatmárnémeti, Miskolc, Komárom, Székesfehérvár

190 Az adatok lásd Bácskai Vera: Városhálózat és városfejlődés Magyarországon a XIX. század első felében. In Nemes István szerk.: *A Dunántúl településtörténete*. VIII. Veszprém, 1991, MTA Pécsi és Veszprémi Akadémiai Bizottsága, 12. Dávid Zoltán is hasonló következtetésre jutott: 1785 14,3%, 1828 15,1%. Lásd Dávid: A városi népesség Magyarországon 1785-ben és 1828-ban. *Történeti Statisztikai Évkönyv*, 1963–1964, 110–127.

191 A táblázatot lásd Bácskai: *Városok Magyarországon...* I. m. 90.

192 Beluszky: *Magyarország településföldrajza...* I. m. 72–75.

193 Gyimesi: *A városok a feudalizmusból a kapitalizmusba...* I. m.; valamint Bácskai Vera – Nagy Lajos: *Piackörzetek...* I. m. A két vizsgálat összehasonlítását lásd Beluszky: *Magyarország településföldrajza...* I. m. 107–112.

és Sopron, addig Bácskai Veránál és Nagy Lajosnál a piacközponti szerepkör alapján: Pest-Buda, Pécs, Sopron, Temesvár, Selmecbánya, Veszprém, Pozsony, Győr, Szeged, Arad, Székesfehérvár, Kassa, Nagyvárad, Vác és Eperjes.¹⁹⁴

A 20. század elejére *Beluszky Pál* dolgozott ki egy sok tényezőt figyelembe vevő (lélekszám, városi funkciók, gazdasági tevékenység; immateriális tényezők: történelmi emlékhely, ismertség stb.) városhierarchiát. Beluszky a városi alapfunkciók mennyisége és sokfélesége alapján hat kategóriát állapított meg. Mindezek alapján a kritériumoknak megfelelő 245 települést kategóriákba rendezte: 1. *főváros* (Budapest), 2. *regionális központok* (10 – a számok az ebbe a kategóriába eső városokat jelentik, ebben az esetben: Zágráb, Kolozsvár, Pozsony, Szeged, Kassa, Debrecen, Pécs, Temesvár, Nagyvárad és Arad), 3. *fejlett megyeszékhelyek* (16), 4. *megyeszékhely szintű városok* (37), 5. *középvárosok* (88), és 6. *kisvárosok* (93). A 245 város egy megyeszintű térképre vetítve kiadta a *városodottság* mértékét megyénként és régiókként.¹⁹⁵ A városodottság foka Horvát-Szlavónországban, Erdélyben, valamint Északnyugat-Felvidéken (Árva, Trencsén, Liptó, Túróc megyék) volt a legalacsonyabb, azaz itt csak a népesség 4–5 százaléka élt városokban. A legmagasabb városodottsági mutatóval – talán meglepetésre – az Alföld középső területe rendelkezett (Csongrád vármegye 73,6%, Pest, Hajdú, Békés, Jász-Nagykun vármegyék 50% felett).¹⁹⁶ Az észak-dunántúli megyék (Pozsony 24,2%, Győr, 22,9%, Esztergom 19,3% stb.) és a dél-dunántúli megyék között (10–15%) jelentős volt a különbség.¹⁹⁷ Beluszky vizsgálatai a következő várossorrendet állapította meg 1910-re nézve: Budapest, Zágráb, Temesvár, Pozsony, Debrecen, Nagyvárad, Arad, Miskolc, Kolozsvár, Szeged, Győr, Pécs, Fiume, Kassa, Brassó, Szombathely, Szabadka, Székesfehérvár, Sopron, Szolnok, Szatmárnémeti, Zombor, Marosvásárhely, Kecskemét, Újvidék, Nyíregyháza, Komárom, Esztergom stb.).¹⁹⁸

194 Az összesített táblázatot lásd uo. 110.

195 A térképet lásd uo. 157. Az egyes kategóriákba került városok felsorolása uo. 167–171.

196 Az adatokat nyilván kissé torzította, hogy ebbe a városhoz csatolt tanyák népessége is beletartozott.

197 Beluszky – ellentmondva ezzel Majornak, Kubinyinek és másoknak – határozottan tagadta, hogy korábban és ebben az időben Magyarországon a településhierarchia mutatna bármiféle geometrikus elrendezést. Ő inkább e mögött határozottan az államhatalom beavatkozásait látta. Uo. 159.

198 A teljes, 245 várost tartalmazó listát lásd Beluszky: A polgárosodás törékeny váza. Városhálózatunk a századfordulón. *Tér és Társadalom*, 1990. 3–4. sz. 31–36. A századforduló városhálózatáról lásd még Beluszky Pál – Győri Róbert: „A város a láz, nyugtalanság, a munka és a fejlődés”. Magyarország városhálózata a 20. század elején. *Korall*, 2003. 11–12. sz. 199–238. A városhierarchiák felállításának kétféle módszeréről (deduktív, központi funkciókat számba vevő) lásd Beluszky: *Magyarország településföldrajza...* I. m. 204–205.

Az elvesztett első világháború, a forradalmak, majd a trianoni békeszerződés teljes mértékben *szétzilálta és összekuszálta* Magyarország sok évszázados településstruktúráját is.¹⁹⁹ Egyrészt az országhatáron kívülre kerültek, így egyfajta határzóna városai lettek azok a települések (Arad, Beregszász, Kassa, Komárom, Lendva, Losonc, Nagykároly, Nagyvárad, Nagyszalonta, Rimaszombat, Rozsnyó, Szabadka, Szatmárnémeti, Temesvár, Ungvár, Zombor), amelyek nagyrészt többségi magyar lakossággal rendelkeztek. Ezen túlmenően azonban – és talán a nemzeti szemponton túl ez volt számukra a legtragikusabb fejlemény – részben vagy egészében elveszítették évszázados kapcsolataikat vonzaskörzetük, vidéki hátszáguk egy részével. Ugyanez történt a trianoni határon belül maradt több várossal is (Balassagyarmat, Esztergom, Győr, Kőszeg, Makó, Nagykanizsa, Sátoraljaújhely, Sopron, Szeged, Szombathely), különösen azokkal, amelyek jelentős vonzásterületeket vesztek el (Balassagyarmat, Esztergom, Gyula, Sátoraljaújhely, Sopron, Szeged, Szombathely). Ugyanez a probléma megfordítva: vidéki térségek, kisebb települések, falvak viszont elveszítették adminisztratív, gazdasági és kulturális központjaikat, piachelyeiket. Talán elégséges, ha most itt csupán Abaúj, Bihar, Szatmár, Zemplén vármegyék Magyarországon maradt részeire, vagy egyenesen „Csonka Beregre” gondolunk.²⁰⁰ Másrészt Budapest súlya a területének több mint kétharmadát (232 459 km²), lakosságának pedig majd’ kétharmadát (13 271 ezer) elvesztő országban szinte nyomasztóvá vált, mivel Budapest a századfordulón eredetileg egy „birodalom” fővárosának épült. S azok a városok, amelyek Budapest ellenpólusát alkothatták volna, szinte kivétel nélkül a szomszédos országokba kerültek (Kassa, Kolozsvár, Nagyvárad, Pozsony, Szabadka, Temesvár, Zágráb). Ezeket a városokat mind a mai napig ebben a funkciójukban – minden múltbeli és jelenlegi erőfeszítés ellenére – sem tudták pótolni a határon belül maradt városok (Békéscsaba, Debrecen, Győr, Miskolc, Nyíregyháza, Pécs, Szeged, Székesfehérvár, Szolnok, Szombathely, Tatabánya, Zalaegerszeg, Veszprém). Jól látható Budapest egészen kivételes helyzete azon a magas hierarchiaszintű centrumokat bemutató ábrán, amelyet Tóth József dolgozott ki, és amely szerint Budapest körül két teljes és egy fél koncentrikus városkör alakult ki.²⁰¹

199 Trianonról és annak politikai-társadalmi hatásairól lásd *A Társadalom* és *A politika* című fejezeteket.

200 Lásd erről részletesen Kovács Zoltán: A határ menti területek központhálózatának átalakulása az első világháború után. *Földrajzi Közlemények*, 1990. 1. sz. 3–16. Kovács megkísérelt egy hipotetikus vonzaskörzet térképet is megszerkeszteni. Uo. 8.

201 Tóth József: A Kárpát-medence regionális tagolódása. In Laib Eszter szerk.: *Urbanisztikai feladatok a Kárpát-medencében*. Kecskemét, 2005, Magyar Urbanisztikai Társaság, 14.

A legújabb, az elmúlt évtizedre, tehát a 2010-es évek közepére-végére vonatkozó városhierarchia-vizsgálatot Beluszky Pál és Sikos T. Tamás végezte el.²⁰² A szerzők hét hierarchiaszintet szintet különböztettek meg: 1. *főváros*, 2. több megyére kiterjedő *regionális központok*, 3. *középtáj- vagy megyeközpontok* (amelyek nem szükségszerűen azonosak a megyeszékhelyekkel), 4. *középvárosok*, 5. *kisvárosok*, 6. „*faluvárosok*” (nem a legszerencsésebb kifejezés, de a „törpevárosok” terminus legalább ennyire félrevezető, 7. „*címzetes városok*”. Ez utóbbiak településföldrajzi értelemben tulajdonképpen nem tekinthetők városoknak, városi rangjukat annak a „városadományozó” korszaknak (1980–2013) köszönhetik, amelyben a városi cím volt a „legolcsóbb”, amit ezeknek a településeknek adhattak cserébe járási székhely mivoltuk megszűnéséért vagy a gazdasági ellehetetlenülésükért.²⁰³ Ebbe a kategóriába összesen 157 város került. A városok számának majdnem *meghétszereződése* (1945– 52, 2023 – 348) alig egy fél évszázad alatt ugyanis mindennek nevezhető, csak nem természetes folyamatnak vagy racionális döntésnek.²⁰⁴ Ennek következtében néhány vármegyében (Hajdú-Bihar, Békés, Jász-Nagykun-Szolnok, Csongrád, Pest, Bács-Kiskun) a városi lakosság aránya megközelítette vagy akár jelentősen meg is haladhatta a hetven százalékot. A Beluszky- és Sikos-féle vizsgálatból az derült ki, hogy a magyar városi jogú települések majd’ fele, pontosan 45 százaléka funkcionális szempontból *nem bizonyult városnak*. S ha ezeket, valamint a fővárost kihagyjuk a számításból, akkor a 2–6. kategóriába eső városok átlagos lélekszáma 22 és fél ezer fő (a „címzetes városok” esetében ez a szám 5 648).

A több megyére kiterjedő *regionális központok* kategóriájába öt város került (Debrecen, Győr, Miskolc, Pécs és Szeged). Az európai uniós régiószékhelyek közül egyedül Székesfehérvár nem került ebbe a kosárba. A városhierarchia

202 A szocialista korszak a magyar várostipológia és városhierarchia szempontjából kevés változást hozott. A városok száma az 1945-ös 52-ről a nyolcvanas évek elejéig csupán megduplázódott. Erről a korszakról a félbe maradt polgárosodás, illetve az ún. szocialista ipari városok kapcsán részletesen a következő fejezetekben szólunk (lásd *A társadalom* és *A politika* című fejezeteket). A vizsgálatra lásd Beluszky–Sikos: *Városi szerepkör...* I. m. A szerzők mintegy 80 városi intézményre vonatkozó adatot vettek figyelembe, ún. „leltározó módszerrel” (pl. a tercier szektorban és az iparban dolgozók aránya, ingázók aránya, lakásépítés, használt lakások vételára, személygépkocsik száma stb.). Beluszky és Sikos megpróbálkozott faktor- és klaszteranalízissel is, de ez inkább negatív eredményt hozott. Ennek okairól uo. 204–208.

203 A városság nyilvánítás feltételeit a 2011-es önkormányzati törvény jelentősen szigorította, így vége is szakad a „városboomnak”.

204 E ceremoniális városok típusairól (egykori járási székhelyek, üdülő- és fürdővárosok, a rendszerváltás vesztes ipari centrumai, budapesti és más nagyvárosok agglomerációs települései stb.) lásd Beluszky–Sikos: *Városi szerepkör...* I. m. 120–123. Ezen anomális megszüntetésére a szerzők két megoldási javaslatot tesznek: 1. szűnjék meg a városi és a községi rang közötti különbség, vagy; 2. járjon a városi rang viselése plusz kötelezettségekkel, ezzel siettetve a rangról való lemondást. Uo. 216–217.

harmadik kategóriájába, a *középtájak* vagy *megyeközpontok* közé 13 város került (Békéscsaba, Eger, Kaposvár, Kecskemét, Nyíregyháza, Sopron, Székesfehérvár, Szekszárd, Szolnok, Szombathely, Tatabánya, Veszprém, Zalaegerszeg). A felsorolásból jól látszik, hogy a megyeszékhelyek közül Salgótarján egy kategóriával lejjebb került, viszont szerepel a listán a nem megyeközpont Sopron. Van köztük volt szabad királyi város, egykori mezőváros, valamint a kapitalista (Szombathely, Kaposvár) és szocialista (Tatabánya) gazdaság „terméke” egyaránt. A *középvárosok* közé 38 ipari és mezőváros, a *kisvárosok* közé 73, míg a „*faluvárosok*” közé 58 település került.²⁰⁵ A jelenlegi városstruktúrára vonatkozó vizsgálat legfontosabb eredménye, hogy a városi ranggal bíró településeknek csak egy töredéke, 348-ból csupán 130 tekintendő településtudományi szempontból városnak, azaz csak az utóbbiak érték el az urbanizáltságnak egy magasabb fokozatát.

Nem jutunk nagyon messzire a városok tipologizálásánál akkor sem, ha a *népességszámot* vesszük figyelembe. Nincsenek ugyanis objektív mérőszámok *egy-egy várostípus* behatárolásához. Kis túlzással azt mondhatjuk: ahány korszak, ahány kutató, annyi megállapított népességszám egy-egy várostípusnál. A *kisváros* esetében ez a szám valahol az 5 és a 25 ezer között, a *középváros*nál 25 és 50 ezer között, a *nagyváros*nál pedig 50 és 250 ezer között mozog. Tehát itt is a fentiekben többször említett bizonytalan helyzet állt elő, nincs ugyanis olyan objektív kritérium, amely alapján egy-egy várost kisvárosnak, középvárosnak vagy nagyvárosnak nevezhetünk, és tovább bonyolítja a helyzetet, hogy ezek a számok és besorolások a különböző korszakokra vonatkozóan az idők során folyamatosan változtak. Más jelent ugyanis a *kisváros* vagy a *nagyváros* a 14. században vagy a 18. század végén, és mást a 21. század elején.

Ez a bizonytalanság a *nagyvárosok* esetében mégsem okoz olyan nagy gondot, hiszen egyrészt Budapest a modern korban külön kategória a maga 1 millió 685 ezres lakosságával (2022-es adat, 1980-ban ez a szám még 2 millió 59 ezer volt). Másrészt a nagyvárosok *száma* ma is korlátozott: Debrecen (200 ezer, itt és az alábbiakban a 2022-es kerekített adatokat közlöm), Szeged (159 ezer), Miskolc (148 ezer), Pécs (139 ezer), Győr (128 ezer), Nyíregyháza (116 ezer), Kecskemét (108 ezer), Székesfehérvár (95 ezer), Szombathely (78 ezer), Érde (71 ezer), Szolnok (66 ezer), Tatabánya (66 ezer), Sopron (60 ezer), Kaposvár (59 ezer), Veszprém (56 ezer), Békéscsaba (55 ezer), Zalaegerszeg (54 ezer) és Eger

205 A részletes listát lásd uo. 176–178.

(49 ezer). Az 1910-es népszámlálási adatok szerint Magyarország akkori területén is csekély számú nagyvárost találunk (természetesen, ha fönti 50 ezret elfogadjuk alsó népességszámmak): Budapest (880 ezer), Szeged (118 ezer), Szabadka (95 ezer), Debrecen (93 ezer), Pozsony (78 ezer), Temesvár (73 ezer), Kecskemét (66 ezer), Nagyvárad (64 ezer), Arad (63 ezer), Hódmezővásárhely (62 ezer), Kolozsvár (61 ezer), Újpest (55 ezer), Miskolc (51 ezer) és Pécs (50 ezer). Jól mutatja ezt a viszonylagosságot az első magyarországi, azaz a II. József-féle népszámlálás, hiszen ha ekkor a nagyváros kategóriáját a fönti 50 ezerben határozzuk meg, akkor Magyarország egész területén *nem volt egyetlen egy nagyváros sem*. De ha ezt a határt 8 ezer főnél húzzuk meg, akkor a szabad királyi városok közül mindössze az 1693-ban királyi várossá nyilvánított Debrecen (30 ezer – itt és alább szintén kerekített számok), Pozsony (29 ezer), valamint Buda (24 ezer), Pest (21 ezer), Szeged (21 ezer), Szabadka (20 ezer), Selmecebánya (19 ezer), Brassó (18 ezer), Eger (17 ezer), Kolozsvár (14 ezer), Nagyszeben (14 ezer), Győr (13 ezer), Sopron (13 ezer), Zombor (13 ezer), Komárom (12 ezer), Székesfehérvár (12 ezer), Újvidék (11 ezer), Esztergom (9 ezer), Vác (9 ezer) és Pécs (9 ezer) esnek ebbe a kategóriába. A mezővárosok közül pedig csupán Kecskemét (22 ezer), Miskolc (14 ezer), Vásárhely (Hódmezővásárhely 16 ezer), Jászberény (10 ezer), Gyöngyös (10 ezer), Békéscsaba (10 ezer), Nagykőrös (9 ezer), Makó (9 ezer), Szentés (9 ezer), Hajdúböszörmény (8 ezer), Pápa (8 ezer), Cegléd (8 ezer), Baja (8 ezer), Gyula (8 ezer) és Mezőtúr (8 ezer). Ez utóbbiak közül – különösen a nagy külterülettel rendelkezők – a 8–9 ezres népességszámúak azonban aligha nevezhetők nagyvárosnak.

A tanyák

A magyar településtörténetben, de általában a magyar történelemben a falvak és városok *sokkal jelentősebb* szerepet játszottak, mint a tanyák.²⁰⁶ Mégis a tanya a magyar kutatók egyik legkedveltebb témája lett, könyvtárnyi irodalom foglalkozik ugyanis a tanyák múltjával és – tágabban – az ún.

„tanyakérdéssel”.²⁰⁷ Ennek alapvető oka, hogy a tanyákat sokáig egyrészt egyfajta eredeti magyar találmánynak nézték, másfelől a tanyákat olyan ősi

206 A falvak és a klasszikus tanyák között voltak még ún. átmeneti településformák, mint például az őrségi és göcseji szerek (szegek), a majorok, valamint a szórt tanyák és a tanyasorok. Ezekről részletesen lásd Bárh: *Szállások, falvak, városok...* I. m. 199–203. De hogy a tanya nem volt teljesen jelentéktelen kérdés történelmünk egy rövidebb időszakában, nos, azt jól mutatják az 1920-as adatok, miszerint egyes városok népességének többsége vagy közel fele élt tanyán (Kiskunhalas 52,3%, Kecskemét 50,9%, Debrecen 48,5%, Szarvas 48,3%, Kiskunfélegyháza 47,6% stb. Az adatokat lásd Gesztelyi Nagy László: *A magyar tanyakérdés*. Kecskemét, 1927, Magyar Társaság, 2.

magyar hagyatéknek tartották, amelynek kialakulása messze a honfoglalás kori vagy azelőtti időkre megy vissza. Egyik állítás sem igazolódott azonban, ugyanis *magános* településeket Európa majd' valamennyi országában találunk, leginkább Nagy-Britanniában, Skandináviában, az Alpok országaiban, de másutt is előfordulnak.²⁰⁸ Másrészt a tanyák a 17–18. századtól léteztek, de tömeges megjelenésük Magyarországon kifejezetten modern fejlemény, azaz 19–20. századi jelenség, hiszen úrbéres helyeken a tulajdonviszonyok miatt a tanyák csak a jobbágyfelszabadítás után keletkezhetek.²⁰⁹ Egyáltalán *nem igazolódott* tehát sem az a koncepció, hogy az alföldi magyar tanyák ősiék lennének, sem pedig az, hogy azok etnikus háttérrel rendelkeznek. Bár a korai Árpád-korban valóban voltak *magános szórványtelepülések* (a régész Laszlovszky József megnevezésében „tanyaszerű települések”), ezek azonban *nem kontinuosak* a későbbi, sajátos történeti okok miatt keletkezett klasszikus alföldi magyar tanyákkal, hiszen előbbieket döntő többségükben a 13. század közepén-végén elnéptelenedtek.²¹⁰ Szabó István pedig az állattenyésztő szállások és a földművelő tanyák különbségeire hívta fel a figyelmet, miszerint az állattenyésztő szállások már a 18. század végére eltűntek az Alföldről.²¹¹

A tanyák alapvetően *két* módon jöttek létre. A folyamat a tanyák többségénél azzal indult, hogy már a 17. századtól kezdve az ún. *szálláskertes települések* szálláskertjeit a távolabb fekvő határba telepítették ki, majd az így kialakult ún. *tartozéktanyák* fokozatosan alakultak át állandó lakott helyé. Ennek felfedezése Györffy István érdeme, aki már a múlt század húszas-harmincas éveiben erről értekezett. „*Tanya*, vagy régebbi nevén *szállás* alatt – írja Györffy – a magyar Alföld szétszórt, magános telepeit értjük, melyek ma a mezőgazdasági munkák, s általában a gazdálkodás központjai, régebben pedig a lábasjóság teletető helyei voltak. A tanya azonban nem önálló településforma, hanem a

207 Lásd a 432 tételt tartalmazó tanyabibliográfiát (Tánczos Sándorné szerk.: *Tanyabibliográfia. Az alföldi tanyarendszer változásai és várható fejlődése*. Budapest, 1992, MTA Földrajzi Kutatóintézet).

208 A romantikus tanyaszemlélet kritikája: Hoffmann Tamás: A tanyák (és a keletkezéssel kapcsolatos elképzelések a magyar szakirodalomban). In Novák László Ferenc szerk.: *Gazdálkodás az Alföldön. Földművelés*. Nagykőrös, 2002, Arany János Múzeum, 127–144.

209 A tanyafejlődés „állomásairól” részletesen lásd Beluszky: *Magyarország településföldrajza...* I. m. 101–104.

210 Ennek irodalmát lásd a 134. lábjegyzetben. A középkori magános települések folyamatos meglétére lásd Belényesy Márta könyvét (*Adatok a tanya kialakulás történetéhez. A „telek” és a magyar tanya középkori gyökerei*. Budapest, 1948, Néptudományi Intézet), illetve Simonyi Erika tanulmányát (Árpád-kori falvak és tanyaszerű települések. In Ritoók Ágnes – Simonyi Erika szerk.: *Árpádok országa...* I. m. 373–405).

211 Lásd erről Szabó István: A debreceni tanyarendszer kialakulása. *Föld és Ember*, 1929. 5. sz. 214–244.

hozzátartozó földbirtokkal együtt valamely város vagy nagyközség függvénye.”²¹² A tanyák tehát formai szempontból szórványtelepülések voltak, de többségükben eredetileg nem így, hanem tartozéktelepüléseként keletkeztek, azaz egy-egy nagyobb város vagy község időszakosan vagy részlegesen lakott külső üzemeiként.²¹³ Kisebb részük azonban eleve önálló lakó és gazdasági együttesként épült, azaz eredetileg is tanyaként funkcionált. Ebből következően nincs egyetlen „királyi útja” a tanyakeletkezésnek, de mindesetre kialakulásának vannak bizonyos előfeltételei (népesség növekedés, nagy kiterjedésű határ, belterületről gazdaságosan nem művelhető földterület, előnyös jogviszonyok, a földbirtoklás és földhasználat meghatározott módja).²¹⁴ Nem jöhettek létre tehát tanyák ott, ahol a föld közös tulajdonban volt vagy folyamatosan újraosztásra került, valamint ott, ahol nyomásos rendszerben művelték a földeket. A tanyák iránti erős ellenérzés, nemritkán *tiltás* a hatóságok részéről szinte egyidős a tanyák kialakulásával. Már 1677-ben a kecskeméti tanácsi határozat arról rendelkezik, hogy „Parancsolom 40 tallér bírság alatt, senki a városról a kertekre ne mennyen házat csinálni és lakni, mert az ily állapotból semmi jó nem következik, sőt sok gonoszság és a városnak galibája, hátramaradása származik.”²¹⁵

A tanya *fogalmának meghatározásával* a településföldrajz és településnéprajz is folyamatosan próbálkozott, de előzetes koncepciójuk mindig is befolyásolta a végeredményt. Az egyszerűség és a gyorsabb továbbhaladás kedvéért fogadjuk el a néprajzos *Bárth János* meghatározását, miszerint a tanya a szórványtelepülés egyik formája, azaz „a földművelő család tulajdonában és használatában lévő, állandóan lakott, egyedülálló külterületi telep. Családi otthon és teljes értékű gazdasági udvar. Birtokosának általában nincs másik lakóháza. Körülötte terül el a hozzátartozó termelőhely: a szántóföld, a kaszáló, a szőlő.”²¹⁶ Ennek az állandóan lakott *magános* településformának a tömeges, azaz több tízezres nagyságrendű elterjedése tehát a 19 század második, és a 20. század első felében történt, de ez korántsem jelenti azt, hogy ne alakultak volna tanyák már korábban a 17. és a 18. században, vagy éppenséggel a 20. század második felében is. Tömegesen a Duna-Tisza közének homokbuckás területén

212 Györffy István: *Magyar falu, magyar ház*. Budapest, 1943, Turul, 49.

213 Lásd erről Barabás-Gilyén: *Vezérfonal népi építészetünk kutatásához...* I. m. 26.

214 Rác István: A tanyarendszer kialakulása. In Pölöskei Ferenc – Szabad György szerk.: *A magyar tanyarendszer múltja*. Budapest, 1980, Akadémiai, 99–113.

215 A határozatot Gesztelyi Nagy László idézi (*Magyar tanya*. 2. kiad. Kecskemét, 1928, Árpád Részvénytársaság Könyvnyomdája; 38.).

jöttek létre, de megtalálhatók voltak az Alföld teljes területén, sőt a Duna jobb partján, a Mezőföldön is.²¹⁷ A tömeges tanyaképződést azt tette lehetővé, hogy az Árpád-kori és középkori falvaink a hódoltság alatt nagyrészt elnéptelenedtek, így az Alföldön nagyarányú *pusztásodás* indult meg. Csak egy példával illusztrálva ezt az általános folyamatot: Szeged környékén Győ és Tápé kivételével az egykori falvak mind pusztává alakultak, és ezt a népességi vákuumot az 1850-es évektől kezdve egészen a 20. század húszas éveinek közepéig három egymást követő nemzedék tagjai töltötték ki.²¹⁸

Szemben a falvakkal a tanyákat településföldrajzi értelemben alig lehet kategorizálni és tipizálni.²¹⁹ Juhász Antal a *szegedi tanyákat* formai szempontból két csoportra osztotta: 1. a dülőben lazán szétszórtakra; és 2. a dülőút mentén sorban épült tanyákra, ún. *tanyasorokra*. Talán annyi mondható, hogy *országos viszonylatban* a tanyák általában nem közvetlenül az utak mentén épültek, hanem attól bizonyos távolságra, mivel azt tartották, hogy nem szerencsés a házakat közvetlenül az út mellé építeni. A lakóépületek tájolása viszont általában egybeesett a falusi házakéval, azaz a házak eleje többségükben délre vagy délnyugatra nézett. A tanyai udvar általában 100–150 négyszögöles volt, a házzal szemben, vagy arra merőlegesen állt a ház utáni legfontosabb építmény, az istálló. A többi gazdasági épület elhelyezésére még kevésbé alakult ki valamiféle általános szabály.²²⁰

216 Bárh: *Szállások, falvak, városok...* I. m. 204. Bárh a klasszikus lakott alföldi tanyákat „farmtanyáknak” nevezi. A farmtanyák és a szórványtanyák bonyolult történeti viszonyáról, valamint Erdei Ferenc ezzel kapcsolatos elképzeléseiről: uo. 204–207. Paradox módon nem csak a tudomány, hanem a törvénykezés is időről-időre ad egyfajta definíciót. Így a legutóbbi 2023. március 30-án életbelépett kormányrendelet (90/2023. III. 22.) úgy határozta meg a tanyát, mint a település külterületén, mezőgazdasági területen fekvő, legalább 1500 m², legfeljebb 10 000 m² nagyságú telepet, amelyen növénytermesztés és állattenyésztés vagy ezekkel kapcsolatos termékfeldolgozás zajlik. A közbeszéd pedig tanyának nevez *minden* magános települést, függetlenül attól, hogy ott folyik-e egyáltalán bármiféle gazdasági tevékenység. Több tanya mai átalakulásuk után jellegzetesen *biokertként* vagy *ökopanzióként* funkcionál. A tanya fogalmi meghatározásairól lásd még Becsei József: A tanya-fogalom tartalmáról. *Földrajzi Értesítő*, 1993. 35–40. Néhány szegedi tanya jellegzetes alaprajzát Juhász közli (Juhász Antal: A szegedi táj tanyái. *Móra Ferenc Múzeum Évkönyve*, 1982–83. 2. sz. 209–222).

217 Bárh: *Szállások, falvak, városok...* I. m. 208. A sokkal kevésbé kutatott hegyi tanyákról (például az erdélyi mezőségekről vagy a gyimesi csángókéről), valamint a szőlőhegyi tanyákról lásd uo. 211–216.

218 Lásd erről részletesen Solymosi László: A tanyarendszer középkori előzményeinek historiográfiája és Rácz István: A tanyarendszer kialakulása. In Pölöskei Ferenc – Szabad György szerk.: *A magyar tanyarendszer múltja*. Budapest, 1980, Akadémiai, 71–148. A szeged környéki folyamatot lásd Juhász: A szegedi táj... I. m. 227–230. A kecskemét pusztásodási folyamatról lásd Lettrich Edit: *Kecskemét és tanyavilága*. Budapest, 1968, Akadémiai, 19–24.

219 Erdei Ferenc típusai (nagygazda tanya, haszonbéres tanya, kispusztató tanya, farmtanya, szórványtanya) nem formai, hanem a tulajdonosi szerkezet és a gazdálkodás módja szerint különböznek el.

220 Magáról a tanyasi életmódról és a „tanyasi ember” szociológiájáról lásd *A Társadalom* című fejezetet.

A 19–20. század fordulójától irányult a közfigyelem a tanyák felé, ettől datálódik ugyanis a „tanyakérdés”. Ezeknek a jórészt publicisztikus írásoknak a fő mondanója abban összegezhető, hogy a tanyák az *elmaradottság, az elesettség* fészkei, s vagy felszámolni kell őket, vagy „falvasítani”, azaz tanyaközségeket létrehozni. Az írások szerzőinek általában elkerülte a figyelmét, hogy a tanyák kettős funkcióval bírtak, nemcsak lakóhelyek voltak, hanem gazdasági egységek is, ennek következtében a tanyák megszüntetésére vonatkozó kívánalmaik csupán vágyálmok maradtak. Erdei Ferenc, aki a két világháború között minden bizonnyal a „tanyakérdés” legmélyebb ismerője volt, elvetette a községesítési vagy falvasítási terveket. Paradox módon 1949 után viszont a Tanyai Tanács elnökeként éppen ezen a tanyaközpontosítási projekten dolgozott.²²¹ Az általános kollektivizálás nyomán ugyan valóban mérséklődött valamelyest a külterületi népesség (1949 és 1970 között kb. 40 százalékkal), másrészt csökkentek a tanyák gazdasági funkciói, de *ténylegesen* sohasem szűntek meg teljesen, legfeljebb a tanyás vidékek összeszűkültek. Bár a háztáji gazdálkodás, majd később a szakszövetkezetek megalakítása újra megerősítette a tanyák gazdasági szerepét, a tanyák száma és népessége az ezredfordulóig folyamatosan csökkent. Ma még nem látható világosan, mennyire maradnak életképesek a klasszikus tanyák (ahol életvitelszerűen élnek a gazdálkodók), illetve mennyire alakulnak át modern farmtanyákká (ahol csak a gazdasági tevékenység zajlik) vagy hétvégi házakká, ún. hobbytanyákká.²²² A 2010-es években az Agrárminisztérium Tanyafejlesztési programot indított, amelynek célja éppen a tanyák megmentése volt.²²³

Magyarország közigazgatási rendszere: vármegyék és régiók

A vármegye (*comitatus*) egyszerre középszintű *politikai-hatalmi, igazgatási és táji-területi* rendszer.²²⁴ Ez a sajátos intézmény a magyar történelemben hosszú

221 Beluszky: *Magyarország településföldrajza...* I. m. 189. Ugyanitt lásd Erdei tanyacsoportosítási kísérletét (szabályszerű tanyák, elmaradt tanyák, túlfejlődött tanyák, különleges tanyák, átalakult tanyák, megszakadt fejlődésű tanyák és pusztai szórványok), illetve ennek térképes bemutatását. Uo. 190–191.

222 1949 és 2001 között az alföldi külterületi népesség 33 százalékról 6,4 százalékra csökkent (1 millió 107 ezer főről 202 ezer főre). Az egyéni gazdaságok száma 2000 és 2013 között jelentősen, mintegy a felére esett vissza. A pontos adatokat lásd Becsei József: A tanya revitalizációjának mai lehetőségei. In Sikos T. Tamás – Tiner Tibor szerk.: *Tájak, régiók, települések térben és időben. Tanulmánykötet Beluszky Pál 80. születésnapjára*. Budapest, 2016, Dialóg Campus, 21–24.

223 Viski József a minisztérium helyettes államtitkára szerint 2024-ben a tanyák számának csökkenése megállt (nyilatkozata 2024. febr. 13-án).

224 Maga a 'megye' szó nagy valószínűséggel délszláv eredetű, és onnan került át a magyarba. Jelentése 'mesgye, határ' és ez kaphatott később területi értelmet.

évszázadokon keresztül jelentős, időnként – az állami szféra átmeneti meggyengülésekor – *meghatározó* szerepet játszott. A vármegye egyfelől a központi, másfelől a járási és a települési igazgatási szint között helyezkedik el, jelentősége azonban mindig is összehasonlíthatatlanul nagyobb volt az alatta lévő kistérségek-járások vagy az egyes települések súlyánál – legyenek azok falvak vagy városok. Így ebben a vonatkozásban alapvetően igazat kell adnunk a kiváló egykori közigazgatás-jogásznak, *Egyed Istvánnak*, aki szerint az ország történetében hosszú időn keresztül „a megye volt a törvény hatósága, alkalmazója, a törvénytelen kísérletekkel szemben a törvényesség őre, biztosítója, az országgyűlés együtt nem létében a nemzeti élet központja.”²²⁵ A vármegye *nagy rugalmasságról és alkalmazkodó-képességről* tett tanúbizonyságot, hiszen szerepe, funkciói időről-időre nem is jelentéktelen mértékben megváltoztak, bővültek, mégis képes volt egészen a legutóbbi időkig megújulni.²²⁶ Történeti szempontból a vármegye bonyolult képlet, hiszen a megyerendszer kialakulása nem egyszeri aktus, hanem hosszú folyamat eredménye, miközben funkciói is folyamatosan alakultak és formálódtak.²²⁷

A vármegyék *határai* mostani témánk, tehát a *tájföldrajz* szempontjából nagyrészt esetlegesen alakultak (bár nagyobb folyók és hegységek az elhatárolásban kétségkívül szerepet játszottak), továbbá csupán *néhány* olyan reformelképzelés született, amelyben arra tettek kísérletet, hogy a politikai-közigazgatási szempontokat összeegyeztessék a táji tagolódással. Talán *nem véletlen*, hogy egyik alábbi kísérlet sem járt sikerrel, mivelhogy bár a földrajzi aspektusnak bizonyos szerepe kétségkívül volt a folyamatban, ennek ellenére csak *alárendelt* szempont lehetett a politikai-közigazgatási rendszerek kialakításánál, hasonlóan a határokhoz – mint ahogy azt fentebb láthattuk –, amelyek megállapításánál a földrajzi tényezőknek – talán meglepő módon – koránt sincs akkora szerepe, mint amekkorát a geográfusok neki tulajdonítottak. Jól példázza mindezt Cholnoky Jenő 1914-es – a hóbertosság határát súroló – teóriája arról, hogy csak a hegységek jelentik az igazi politikai határokat (ezt a nézetet később Prinz Gyula is osztotta), és ennek következtében a magyar

225 Egyed István: *Vármegyei önkormányzat*. Budapest, 1929, Eggenberger, 6.

226 Ebben a fejezetben a vármegyéről és a régióról csupán, mint közigazgatási és területi rendszerekről lesz szó. A politikai funkcióit egy későbbi fejezetben (*A politika*) elemzem. A rugalmassága miatt a megyét a geográfus Hajdú Zoltán egyenesen a „flexibilitás csodájaként” írja le (*Magyarország közigazgatási földrajza*. Budapest, 2005, Dialóg Campus, 11.).

227 A vármegye historiográfiájáról részletesen lásd Kristó Gyula: *A vármegyék kialakulása Magyarországon*. Budapest, 1988, Magvető, 5–17. Kristó legfontosabb tételeinek rövid összefoglalása: *Honismeret*, 2009. 4. sz. 3–116.

államhatárokat Cholnoky szerint délen ki kellett volna tolni egészen a nyugat-balkáni hegység gerincéig, hogy az ország stabilitását biztosítani tudják.²²⁸ A földrajzosok nagyon gyakran hajlamosak a geográfiai szempont szerepét túlhangsúlyozni és annak érvényességi határait a végtelenségig kitágítani. A megyék határai ékes bizonyítékai annak, hogy a földrajz csupán *egyik*, és talán *nem is a legfontosabb* szempont egy politikai-igazgatási intézmény határainak kijelölésekor.

Az első komolyabb ilyen, tehát közigazgatási és tájföldrajzi összeegyeztetési kísérlet *Teleki Pál* nevéhez fűződik, aki a múlt század húszas éveinek elején jelentette meg erről szóló gondolatait.²²⁹ Bár Teleki ebben az írásában Horvátország leválását az anyaországról tényként kezelte, de a többi területen fenntartotta a régi, Trianon előtti határokat. Ennek megfelelően a következő – természetföldrajzi-táji régiókhoz alkalmazkodó, az akkori vármegyéknél nagyobb közigazgatási egységek kialakítását javasolta: 1. Kisalföld az Alpok nyúlványaival, 2. Dunántúl (ténylegesen Dél-Dunántúl), 3. Budapest (tágan értelmelve), 4. Dunavidék, 5. Bányavidék, 6. Észak-Nyugat (lényegében a Vág-völgye), 7. Keleti-Tótvidék, 8. Máramaros; 9. Nyír és Ér, 10. Hajdúság, 11. Tanyák, 12. Bácska, 13. Bánát, 14. Bihar, 15. Szilágy, 16. Szamos-völgy, 17. Szász terület I., 18. Mezőség, 19. Maros-völgy, 20. Szék, 21. Szász terület II., 22. Krassói és Hunyadi hegység.²³⁰ Bár azt maga Teleki is hangsúlyozta, hogy a határok elmosódtak az egyes igazgatási területek között, mégis az egész rendszer földrajzi szempontból súlyos ellentmondásokat hordozott, a közigazgatásiakról már nem is beszélve. Történeti realitása pedig Trianon után a nullához közelített. Ugyanez lett a sorsa a Prinz Gyula, Magyary Zoltán, Hantos Gyula, Kaffka Péter, végül Erdei Ferenc és Bibó István által kidolgozott reformterveknek is, annak ellenére, hogy ezek a Teleki-félenél sokkal reálisabbak voltak.²³¹

A vármegyék egészen az 1876-ban elfogadott XXXIII. törvénycikk elfogadásáig nem fedték le, nem fogták át az ország egész területét, abban az értelemben, hogy a megyéken kívül voltak egyrészt törvényhatósági joggal felruházott

228 Cholnoky Jenő: Magyarország természetes déli határa. *Magyar Figyelő*, 1914. 432–437.

229 Teleki Pál: *Európáról és Magyarországról*. Budapest, 1934, Athenaeum.

230 A térképes ábrázolását lásd uo. 48.

231 Ezekről lásd Hajdú: *Magyarország közigazgatási földrajza*. I. m. 159–165; valamint Hajdú Zoltán – Rácz Szilárd: *A területi magyar közigazgatás modernizációs kihívásai és reformkísérletei az 1920 utáni korszakban*. Budapest, 2019, Nemzeti Közszolgálati Egyetem, 61–76.

városok (ezek különleges jogállása 1876 után is fennmaradt), másrészt úgynevezett különleges jogállású területek, szász és székely székek és más szabadalmas területek, amelyek különállása a fenti törvénnyel megszűnt, így azok végül beolvadtak a vármegyei szervezetbe. Ez volt tehát a folyamat végpontja, legalábbis Trianonig, de nézzünk talán körül a kezdeteknél is. A honfoglalás után a királyi vármegyei beosztás alapjait – bizonyos Géza korabeli korlátozott előzmények után – még Szent István rakta le. Ekkorra értek meg ugyanis egy *területalapú* társadalomszervezés feltételei (vérségi-törzsi keretek megszűnése, bizonyos népességszám az illető területen, központi várak épülése stb.). A királyi vármegyék azonban eredetileg *nem egységes országos közigazgatási rendszerként jöttek létre*, hanem ezek alapvetően a királyi magánbirtokok szervezeti és irányítási egységeiként funkcionáltak, de amelyek azért bizonyos közigazgatási funkciót is elláttak. A kérdés egyik kutatója, Györffy György negyvennél is több megyét valószínűsített, mivel azokat összefüggésbe hozta a nemzetség szerinti letelepedéssel. Ennek megfelelően a megyék kialakulását is Szent Istvánnál előbbre datálta. Ennek megfelelően szerinte István uralkodása alatt már bizonyíthatóan létezett vagy feltételezhetően létezett Arad, Bács, Baranya, Bars, Békés, Bihar, Bodrog, Bolgán (Szerém megye), Borsod, Borsova (Bereg megye), Csanád, Csongrád, Doboka, Esztergom, Fehér, Fejér, Gömör, Győr, Hont, Karakó (a Marcal két partján), Keve (Torontál alsó része), Kolon (Zala), Kolozs, Komárom, Krassó, Küküllő, Moson, Nógrád, Nyitra, Pozsony, Somogy, Szabolcs, Szatmár, Szolnok, Temes, Tolna, Torda, Trencsén, Újvár (Heves, Abaúj és Sáros megyék), Ungvár, Valkó (Vukovár vidéke), Vasvár, Veszprém, Visegrád, Zaránd és Zemplén.²³² A vármegyék korai kialakulását legrészletesebben áttekintő *Kristó Gyula* azonban több ponton is kétségbe vonta Györffy elméletét és számait.²³³ Szerinte ugyanis a királyi megyék alapvetően István alatt keletkeztek, funkciójuk éppenséggel a királyi népek összefogása és a korabeli gazdaság működtetésének biztosítása volt. Továbbá a Györffy-féle számoknál jóval kevesebb, azaz szerinte mintegy 25–30 vármegye alakulhatott ebben az időben, és ez a szám az 1070-es évekre 50 százalékkal, majd a 12. század közepére-végére újabb 50 százalékkal növekedett.²³⁴ Kristó számai azonban – mint ahogy Györffyé is – csupán becslések, hiszen erre az időszakra vonatkozó forrásadatok rendkívül szűkösek.

232 Györffy: *István király és műve...* I. m. 209. Térképes ábrázolása uo. 206–207. Lásd még Glatz–Engel–Szakály: *Magyarország története térképeken...* I. m. 21.

233 Kristó fontosabb vitapontjainak megfogalmazása: *A vármegyék kialakulása...* I. m. 75–88.

234 Kristó: *A vármegyék kialakulása...* I. m. 197–207.

Minden bizonnyal igaza van Kristónak abban, hogy a honfoglalás utáni első két évszázad igazgatási rendszerére, megyéire vonatkozóan mindig megmarad egyfajta bizonytalanság és homály.²³⁵ Tovább bonyolította ezt a korai vármegyékre alapozott igazgatási rendszert a trónörökös kormányzása alatt működő *dukátus* intézménye, továbbá bizonyos tartományok (Erdély, Szlavónia), végül a szabadalmas területek különállása.²³⁶

A királyi vármegye rendszer a 13. században felbomlott, és helyét a *nemesi vármegyének* adta át, mégpedig úgy, hogy – eléggé meglepő módon – a megyék elnevezései, keretei és határai jórészt megmaradtak. A nemesi vármegyék, mint a köznemesség területi önkormányzati szervei, *meglepő stabilitást mutattak*, hiszen egészen 1848-ig fennmaradtak. Fennállásuk során azonban funkcióik többször is részlegesen megváltoztak, részben éppen a központi hatalom centralizációs törekvéseinek függvényében.²³⁷ A 14–15. századra stabilizálódott magyar nemesi vármegyrendszer, amely kezdetben elsődlegesen szintén *nem közigazgatási céllal* jött létre, idővel ez a szerepe mégis jelentősen megnőtt. A nemesi megye szervezete tükrözte a központ és a helyi hatalom közötti kompromisszumos megoldást, hiszen az ispánt (később főispánt) *a király nevezte ki*, míg az alispánt, valamint a szolgabírókat és alszolgabírókat a helyi nemesség *választotta*, továbbá a rendi országgyűlések tagsága is vármegyék választott küldötteiből állt össze. Az alispánok mellett működtek a főszolgabírók, akik az illető vármegye járásait vezették. Tehát már a vármegye kialakulásakor is megfigyelhető volt annak bonyolult *duális* szerkezete, azaz egyszerre volt a nemesség *önkormányzati* intézménye, ugyanakkor a magyar állam *végrehajtó* szervezete. A vármegyének ez a duális szerkezete később is megmaradt, ugyanis míg a dualizmus korában a főispán a mindenkori kormányhoz kötődött, továbbá az állami szakigazgatás (a minisztériumok) egyre nagyobb befolyásra tettek szert, addig a vármegye önkormányzati irányító testülete a törvényhatósági bizottság helyi érdekeket próbált meg képviselni.

235 Az egyházmegyék és a vármegyék 11. századi térképes ábrázolását lásd Glatz Ferenc – Engel Pál – Szakály Ferenc: *Magyarország története térképeken elbeszélve*. 1. köt. *Virágkor és pusztulás. A kezdetektől 1606-ig*. Budapest, 1995, MTA Történettudományi Intézete – História, 21. A 13. század végére vonatkozóan pedig Csorba Csaba – Estók János – Salamon Konrád: *Magyarország képes története*. 2. kiad. Budapest, 2005, Helikon, 22. Ezek a térképes ábrázolások azonban nem teljesen egyeznek sem a Györffy, sem pedig a Kristó-féle elmélettel és kutatási eredményekkel.

236 A trónörökös herceg területét *uruszágnak* (*országának*) nevezték, s ezt a kifejezést a Somogyország és Biharország népi elnevezések őrizték meg.

237 Lásd erről részletesen *A politika* című fejezetet.

Az egyes megyék között mind területük nagysága és népességszáma, mind pedig az illető megyében lévő települések száma között meglehetősen különbségek voltak.²³⁸ A legnagyobb területű megyéket 1494–1495-ben az Alföldön (Bihar 11565 km², Temes 11880 km², Szabolcs 7020 km²), illetve észak-keleten (Máramaros 9720 km²) találjuk, miközben a Felvidéken és a Dunántúlon egészen kis területű megyék is előfordultak (Torna 780 km², Esztergom 935 km², Pilis 945 km², Turóc 1120 km², Moson 1990 km²). A legnagyobb településszámú megyék Valkó (1216), Zala (1113), Temes (1012), Somogy (964), Baranya (949) és Vas (826) voltak; a legkisebb településszámúak pedig Ugocsa (77), Moson (75), Keve (69), Külső-Szolnok (65), Torna (64) és Torontál (56).

Míg a török hódoltság időszakában a Királyi Magyarországon, illetve az önálló fejedelemséggé alakult Erdélyben lényegében változatlan formában fennmaradt a középkori megyerendszer, addig a hódoltsági területen egy kettősséget figyelhetünk meg. A török egyrészt a maga képére formálta a terület igazgatását, tehát vilajeteket (budait és – később – temesvárit) és ezen belül szandzsákokat hozott létre. 1560 körül a budai vilajet területén 20, míg a temesvári 8 szandzsák létesült.²³⁹ Másrészt az elfoglalt megyék elmenekült nemessége egy másik megye területén fenntartotta a volt megye igazgatási szervezetét. A közgyűléseket tehát egy másik megye területén *különállóan* tartották, mintha mi sem történt volna, vagy pedig *ideiglenesen egyesítették* a két megye közgyűlését (így történt például Heves és Külső Szolnok esetében). Ez a tény mindennél jobban bizonyítja, hogy a nemesi vármegye esetében az egyéni és kollektív nemesi jogok voltak elsődlegesek, és nem egy meghatározott földrajzi terület, amelyen ezeket a jogokat gyakorolták.

A török kiűzése után a volt hódoltsági terület közigazgatási rendszerének kialakítása során *ütköztek* az udvari (lásd Kollonich Lipót tervezetét a guberniumok létrehozásáról) és a magyar nemesi érdekek, és ezek végül is kompromisszumos eredménnyel végződtek. Egyrészt nagy vonalakban

238 Részletesen lásd Hajdú Zoltán könyvében közölt Molnár Erik-féle táblázatokat (*Magyarország közigazgatási földrajza*. I. m. 111.).

239 A török közigazgatásról, a vilajetek és a szandzsákok szerepéről, folyamatosan változó számokról és központjaikról lásd Sinkovits István: A török berendezkedés Magyarországon. In Pach Zsigmond Pál – R. Várkonyi Ágnes: *Magyarország története 1526–1686*. 2. köt. Budapest, 1985, Akadémiai, 454–473. Káldy-Nagy Gyula: *Harács-szedők és ráják. Török világ a XVI. századi Magyarországon*. Budapest, 1970. Akadémiai, 65–71; Hegyi Klára: *Egy világbirodalom végvidékén*. Budapest, 1976. Gondolat, 72–90; Pálffy Géza: *A tizenhatodik század története*. Budapest, 2000, Pannonica, 36–45. A hódoltsági parasztvármegyék, mint egészen sajátos paraszti önvédelmi intézmények történetére lásd Szakály Ferenc: *Parasztvármegyék a XVII. és XVIII. században*. Budapest, 1969, Akadémiai.

helyreálltak a korábbi megyei keretek, de az Adriai tengertől Erdélyig létrehoztak egy keskeny déli katonai határőrvidéket, amely így nem került vissza a magyar megyéken alapuló közigazgatási rendszerbe. Ez csak az 1870-es évek elején (1873. XXVII. törvénycikk) történt meg, és Bács-Bodrog, Torontál, Temes és Krassó-Szörény, illetve a horvátországi megyéket érintette. Másrészt valamelyest módosult az Alföld korábbi közigazgatási szerkezete (Pest-Pilis-Solt megyék egyesítése és a Hajdú-kerületek létrehozása stb.). A magyar várostörténetre is komoly hatást gyakorolt az 1723-as törvény (valamint annak 1768. évi megerősítése), amely előírta a saját megyei székház és börtön létrehozását, felgyorsítva ezzel a megyeszékhelyek kijelölését és megerősítését.

Ezt a létrejött kompromisszumos struktúrát és közigazgatási rendszert változtatta meg gyökeresen *II. József*, azzal, hogy az országot tíz kerületbe szervezte át (Nyitrai, Besztercebányai, Kassai, Munkácsi, Győri, Pesti, Nagyvárad, Temesvári, Pécsi, és Zágrábi), és élükre királyi biztost nevezett ki.²⁴⁰ Egy-egy kerület 4–8 korábbi megyét egyesített (a pesti nyolcat, a győri és a nagyváradit hetet-hetet; míg a nyitrai és a temesvári négyet-négyet). Ezek mind területi (15 ezertől 34 ezer négyzetkilométerig), mind pedig az egyes kerületek lakosságát tekintve (478 ezertől 990 ezerig) nem nélkülöztek bizonyos racionalitást, de irracionális elemei – a nemesi érdekekről nem is beszélve – már indulásukkor is túlsúlyba kerültek. Hogy csak egyet említsek: a korszak közlekedési viszonyai között a kerületi központok megközelítése napokat vett igénybe, a többi addig megyei központként funkcionáló város ellenállásáról nem is beszélve. Az általános nemesi *ellenállás* tehát ezt a közigazgatási reformot is viharos gyorsasággal elsöpörte. A 19. század első felében a szűkebb értelemben vett – Horvátország nélküli – Magyarország közigazgatási rendszerét 49 vármegye, 5 szabad kerület (Jászkun, Hajdú, Túrmezei kerületek, Tengermellék, valamint a szepesi 16 város) és 44 szabad királyi város alkotta.

Az 1848-as forradalom a vármegyei és városi szervezetről szóló XVI. törvénycikkkel lerakta a polgári közigazgatás alapjait. Az 1848–49-es forradalom és szabadságharc leverése után az abszolutista kormányzat azonban bizonyos vonatkozásban *visszatért* a *II. József*-féle közigazgatási átszervezés alap gondolatához.²⁴¹ Ennek megfelelően öt kerületet (Pozsonyi, Kassai, Várad, és

240 A megyék akkori igazgatásáról, valamint a *II. József*-féle közigazgatási reformokról részletesen lásd Hajdú Lajos mintaszerű monográfiáját (*II. József igazgatási reformjai Magyarországon*. Budapest, 1982, Akadémiai). Az új közigazgatási egységek, valamint a beolvasztott megyék térképét uo. 117.

241 Táncsics Mihály 1848-as „körzövel és vonalzóval” rajzolt és elképzelt megyerendezési tervét lásd uo. 122.

Pesti, Soproni) szervezett, amelyek területe többé-kevésbe azonos volt (600 és 685 négyzetmérföld között), illetve ezek népességét is arányosan osztotta el (1 millió 410 ezer és 1 millió 783 ezer között).²⁴² *Alexander von Bach* osztrák belügyminiszter közigazgatási rendszere azonban – amely szintén nem nélkülözött bizonyos racionális elemeket – Magyarországon szintén általános elutasításba ütközött, és csak idő kérdése volt a tradicionális megyei rendszer valamilyen formájának visszatérése.

A kiegyezés után több lépcsőben (Szapáry Gyula 1873-as közigazgatási területrendezési terve, 1876. XXXIII. törvénycikk, a Katonai Határőrvidék 1882-es polgárosítása, 1886. évi XXI. törvénycikk) megtörtént egyrészt a 63 vármegye kijelölése (Magyarország vármegyéit és ezek pontos határait lásd a könyvhöz mellékelt színes térképen), a korábbi, történetileg kialakult szabadalmas helyek felszámolása, másrészt ezek a törvények modern, polgári jellegű önkormányzati intézményekké alakították át a rendi-feudális jegyekkel és partikularizmusokkal sűrűn átszőtt vagy megvert megyerendszert.²⁴³ Az ekkor kialakult struktúra – annak ellenére, hogy mind a népességszám, mint pedig a települések szempontjából súlyos aránytalanságoktól szenvedett, hogy csak egy példát említsünk, Árva, Moson, Turóc és Ugocsa megyékben egy városi település sem volt – egészen az 1918–19-es összeomlásig, illetve a trianoni békéig kisebb korrekciókkal (Szörény és Krassó, valamint Abaúj és Torna egyesítése, minimális megyehatár-kiigazítások) fennállt.²⁴⁴ Az 1914-et megelőző időszakban a vármegyei struktúra, illetve az egyes szakigazgatási ágak (rendvédelem, egészségügy stb.) területi szervezetei között szakadék keletkezett, mivel ez utóbbiak általában a megyerendszeren *kívül* szerveződtek, és ez szinte kaotikus állapotokat idézett elő. Nem is beszélve arról a konfliktusról és problémáról, ami az 1905-ös parlamenti választások ellenzéki győzelme után állt elő, nevezetesen, hogy a megyék – mint II. József idejében – újra *önálló politikai aktor* és az *ellenállás központjaivá* váltak, és ezzel egy több évszázados hagyományt újítottak fel. A kiegyezés utáni és a fentiekben idézett

242 Az öt kerület pontos adatait lásd Hajdú: *Magyarország közigazgatási földrajza*. I. m. 123.

243 A Szapáry által javasolt megyerendszer térképét lásd uo. 131. Az új megyerendszer tükrözte a *centralisták* és a *municipalisták* közötti küzdelmet, illetve a végeredmény kompromisszumos jellegét. A korszak második felében erősödtek a rendszer centralista elemei. Lásd erről Stipta István: *Törekvések a vármegyék polgári átalakítására. Tervezetek, javaslatok, törvények*. Budapest, 1995, Osiris. Ennek a küzdelemnek részletes bemutatását és értékelését lásd *A politika* című fejezetben.

244 Ezeket az anomáliákat kívánta orvosolni Benisch (Némethy) Artúr miniszteri tanácsos közigazgatási reformterve. A Benisch-féle reformtérképet lásd Hajdú: *Magyarország közigazgatási földrajza*. I. m. 123.

törvények ugyanis a centrális kormányzati hatalmat erősítették meg Magyarországon a tradicionális megyeivel szemben.

A trianoni békeszerződés után 30 vármegye teljeséggel az utódállamokba került, 23 pedig megcsonkult, és csupán 10 olyan megye volt, amely érintetlenül került Magyarországhoz.²⁴⁵ Volt olyan megye, amelynek területéből csupán néhány száz négyzetkilométer, vagy még annál is kevesebb maradt a határokon belül (Ung 16 km², Pozsony 47 km², Torontál 258 km², Arad 270 km², Gömör-Kishont 318 km², Hont 459 km², Bereg 459 km², Esztergom 532 km², Moson 902 km²). Az 1923. évi XXXV. törvénycikk a megcsonkult megyéket kettesével-hármasával összevonta, és ezen összevont vármegyék neve után a közigazgatásilag egyelőre egyesített (k.e.e.) formulát használta. Így a trianoni Magyarországon maradt megyék száma 25-re csökkent (Abaúj-Torna, Bács-Bodrog, Baranya, Békés, Bihar, Borsod-Gömör-Kishont, Csanád-Arad-Torontál, Csongrád, Fejér, Győr-Moson-Pozsony, Hajdú, Heves, Jász-Nagykun-Szolnok, Komárom-Esztergom, Nógrád-Hont, Pest-Pilis-Solt-Kiskun, Somogy, Sopron, Szabolcs-Ung, Szatmár-Bereg-Ugocsa, Tolna, Vas, Veszprém, Zala és Zemplén).²⁴⁶ Az 1938-41-es visszacsatolások után számuk 41-re emelkedett, emellett Kárpátalján 3 megyeként is felfogható közigazgatási kirendeltség működött. Az ország területe ezen időszak alatt 93 ezer négyzetkilométerről 171 ezer négyzetkilométerre növekedett, míg lakossága 8 millió 688 ezerről 14 millió 683 ezerre nőtt. A megyék átlagos területe viszont jelentősen csökkent az 1918 előtti átlagos 4320 négyzetkilométerről 3700 négyzetkilométerre. Az új struktúrát is súlyos ellentmondások és aránytalanságok feszítették, így például Pest-Pilis-Solt-Kiskun vármegye területe 11 620 km² volt, lakossága pedig 1 millió 538 ezer. Ezzel ez a vármegye átlagosan háromszorosa, illetve lakossága hatszorosa volt a többi megyének.²⁴⁷ Hosszú távon azonban még ennél is nagyobb problémát okozott Budapest túlságosan is erős, meghatározó volta, mivel a megcsonkult országban komoly ellensúly nélkül maradt.²⁴⁸

A második világháború után ismét 25 megyéje lett az országnak, de ezt az 1949–1950. évi megyerendezési törvények és rendeletek 19-re csökkentették

245 Trianonnak Magyarország térszerkezetére való hatásáról lásd részletesen Kincses Áron–Tóth Géza: Magyarország térszerkezetének változásai 1870-től napjainkig. *Statisztikai Szemle*, 2020. 6. sz. 522–546.;

246 A változásokról lásd még Edelényi-Szabó Dénes példamutatóan részletes és pontos tanulmányát (Magyarország közjogi alkatrészeinek és törvényhatóságainak területváltozásai. *Magyar Statisztikai Szemle*, 1928. 6. sz. 648–714.).

247 Az adatokat lásd Egyed István: *A magyar közigazgatási jog alaptanai*. Budapest, 2017, Dialóg Campus (eredetileg: 1947), 85.

(Baranya, Bács-Kiskun, Békés, Borsod-Abaúj-Zemplén, Csongrád, Fejér, Győr-Sopron, Hajdú-Bihar, Heves, Komárom, Nógrád, Pest, Somogy, Szabolcs-Szatmár, Szolnok, Tolna, Vas, Veszprém és Zala).²⁴⁹ Az *ügynevezett szocializmus* négy évtizede alatt (1949–1989) a szovjet mintára bevezetett *tanácsrendszer* modell lényegét Beér János pontosan fogalmazta meg 1951-ben: „a helyi tanácsok nem az államhatalom szervei, hanem a hatalom helyi szervei”, azaz az ún. „demokratikus centralizmus” elvei és főleg gyakorlata ellentmondott a területi önkormányzatiságnak.²⁵⁰ Maga a megyerendszer meglehetősen stabilitást mutatott (az elnevezésen kívül), míg az ennél kisebb, járási területbeosztás szinte állandó mozgásban volt. A legnagyobb változás ezen a közigazgatási szinten 1984-ben történt, amikor is az ún. *városkörnyéki reform* során létrejött 139 városkörnyék (105 városkörnyék, 34 városi jogú nagyközségkörnyék).²⁵¹ Ha ezt a számot összevetjük az 1950-es évek 140 járásával, akkor meglepő az azonosság. Aligha cáfolható a korszak közigazgatási rendszerével foglalkozó *Hajdú Zoltán* ítélete, nevezetesen, hogy a radikális közigazgatási reformgondolatok, időnként még a politikai szándék megléte mellett is a megyei szerkezet meglehetősen stabilitást mutatott, ennek következtében nem sikerült jól működő regionális jellegű közigazgatást létrehozni.²⁵² A változás sokkal inkább a városi (Nagy-Budapest létrejött, a százezer fő feletti nagyvárosok és megyeszékhelyek megerősödése) és a falusi szinten jelentkezett (kis lélekszámú falvak és a tanyák háttérbe szorulása, nem ritkán megszűnésük). Ehhez még egy nagyon fontos megjegyzést kell tenni, nevezetesen, hogy az 1948 és 1989 között kialakult és szocialistának nevezett (egy)párt irányította központosított hatalmi

248 Az újabb vizsgálatok szerint Budapest súlya 1870 óta folyamatosan nő, és – szemben a közkeletű nézetekkel – ezt a gravitációs szerepét és képességét Trianon után sem veszítette el. Lásd erről Kincses Áron és Tóth Géza rendkívül látványos ábráit az 1870 és 2019 közötti időszakról (Magyarország térszerkezetének változásai 1870-től napjainkig. *Statisztikai Szemle*, 2020. 6. sz. 526–527.). Budapest mellett a mai ország területén a fontosabb gravitációs pontok: Miskolc, Debrecen, Szeged, Pécs és Győr. Uo. 527.

249 Az 1945 utáni változásokról részletesen Hajdú Zoltán – Rác Szilárd: *A területi magyar közigazgatás...* I. m. 87–143. Az újonnan létrehozott megyék térképeit és egyes települések átsorolását lásd a Wikipédia „1950-es megyerendezés” címszavánál. 1950 és 1990 között csak nagyon kevés változás történt a rendszerben (Hódmezővásárhely helyett Szeged lett Csongrád megye székhelye, a keszthelyi járás visszacsatolása Veszprémből Zalába, átnevezések: Csongrád – Csongrád-Csanád, Győr-Sopron – Győr-Moson-Sopron, Komárom – Komárom-Esztergom, Szabolcs-Szatmár – Szabolcs-Szatmár-Bereg, Szolnok – Jász-Nagykun-Szolnok. Emellett 1990 után néhány település átkerült az egyik megyéből a másikba. A felsorolásuk uo.

250 Beér Jánost Pálné Kovács Ilona idézi: *Helyi kormányzás Magyarországon*. Budapest–Pécs, 2008, Dialóg Campus, 123.

251 Ezek tételes felsorolását és térképi ábrázolását lásd Hajdú: *Magyarország közigazgatási földrajza*. I. m. 222–228.

252 Uo. 229.

rendszerben a megyék és főleg a települések szerepe és jelentősége teljességgel másodlagos volt.

Az 1989–1990-es rendszerváltás ebből a szempontból új helyzetet teremtett, kinyitotta ugyanis a kapukat egy *radikálisabb önkormányzati rendszerváltás* számára is, hiszen újra szabadon megvitathatóvá és eldönthetővé vált, hogy a hatalom ágazati megosztása milyen földrajzi keretek között menjen végbe, azaz ezek a földrajzi-települési egységek mekkora szeletet kaphatnak a hatalmi tortából és milyen funkciók ellátását várják el tőlük.²⁵³ Ekkor teremtődött meg ugyanis a valódi önkormányzatiság egyik alapfeltétele a területi-települési *autonómia*. *Magyary Zoltán*, a két világháború közötti időszak minden bizonnyal legképzettebb közigazgatási szakembere máig ható érvénnyel fogalmazta meg az önkormányzat lényegét. „Az önkormányzat (autonómia) szó szerint ellentétét jelenti annak – írja Magyary –, hogy valakit más kormányoz. Ha tehát egy szervről azt mondjuk, hogy önkormányzati joga van, akkor feltételezzük, hogy ez másként is lehetne, mert van felette egy erősebb hatalom, amely őt kormányozhatná.”²⁵⁴ Ennek az önkormányzatiságnak fontos feltétele bizonyos gazdasági-pénzügyi függetlenség is, e nélkül ugyanis az önkormányzat ki van szolgáltatva a központi költségvetésnek. Az 1989 és 2010 közötti időszak az önkormányzatiság szempontjából is egy forrongó, vitákkal teli időszaka volt a magyar történelemnek, melynek során – sokszor szinte áttekinthetetlen módon és kaotikus formában – számtalan nézet, terv, reformkoncepció látott napvilágot (tudományos viták, politikai pártok választási programjai, kormányprogramok stb.). Ezek a megyék, járások és a települések szinte minden kérdéskörét érintették (megyei-járásai területbeosztás, települések közigazgatási hatóköre, megyék és települések egymáshoz való viszonya, Budapest különleges helyzete, Budapest és környéke problémája stb.).²⁵⁵

253 Ennek a problémának politikai-politikaelméleti fejtegetéseitől itt most eltekintek, hiszen a központi és a helyi hatalom magyarországi megjelenési formái és története egy másik fejezet témája lesz majd (*A politika*). Lásd erről Pálné Kovács Ilona historiográfiai áttekintését és fogalommagyarázatait (centralizáció, decentralizáció, önkormányzati autonómia, szubszidiaritás). Pálné Kovács Ilona: *Helyi kormányzás Magyarországon*. I. m. 21–29. Ugyanitt lásd még a francia, napóleoni, az angolszász, illetve a kontinentális önkormányzati modell összehasonlítását, amelynek bemutatásától itt és most ugyancsak eltekintek. Uo. 30–33. Fogarasi József angolszász, francia, skandináv és német modellről beszél (uő szerk.: *A helyi önkormányzatok*. Tankönyv, kézikönyv. Budapest, 2010, HVG-Orac, 48–50.).

254 Magyary Zoltán: *Magyar közigazgatás*. Budapest, 1942, Királyi Magyar Egyetemi Nyomda, 112–113.

255 Ezekről a korai vitákról lásd részletesen *Európába megy-e a megye?* (*Európába megy a megye?*, *Európában a megye*) 1991 és 2010 között megrendezett konferenciák anyagát (Pécs, 1992–2010, Baranya Megyei Közgyűlés – Baranya Megyei Önkormányzat). Lásd még Fogarasi József szerk.: *A helyi önkormányzatok...* I. m.; valamint Feik Csaba szerk.: *Magyarország helyi önkormányzatai*. Budapest, 2014, Nemzeti Közszolgálati Egyetem.

A reform során különböző ötletek merültek fel. Voltak olyanok, amelyek a megyék számát csökkentették volna („kismegyés” megoldás 10 megyével), és ezzel szemben voltak olyanok, amelyek növelték volna ezek számát („nagymegyés” változat 34 megyével).²⁵⁶ A rendszerváltás idején elfogadott önkormányzati törvény (1990. évi LXV. törvény) a *települések autonómiáját* prioritásként kezelte, s ezzel a megyei szint és érdekek másodlagossá váltak, s ezt a kilencvenes években a megyei közgyűlés közvetett választásával is nyomatékositotta.²⁵⁷ A kilencvenes években és a kétezres évek első évtizedében működő közigazgatási rendszer sok sebből vérzett (elaprózodottság helyi szinten, az önkormányzatok törvényességi ellenőrzésének hiánya, finanszírozási problémák, gyenge megyei középszint stb.). A korszak és a probléma egyik kutatója Pálné Kovács Ilona ezt a két évtizedet egyenesen a „sikertelen korrekciós reformok évtizedeinek” nevezi.²⁵⁸ A 2010-ben kétharmados többséggel hatalomra került politikai erő azonban a szükséges finomhangolások helyett *gyökeresen* átalakította az egész közigazgatási-önkormányzati rendszert (új Alkotmány, 2011. évi CLXXXIX. törvény Magyarország helyi önkormányzatairól), és azt erőteljesen az állami-kormányzati *centralizáció* és az autonómiák jelentős szűkítése irányába vitte el. „A reform legnagyobb baja – írja Pálné –, hogy nem adott esélyt az önkormányzati modell előnyeinek az érvényesülésére, hanem helyébe az állami alternatívát állította, nem mérve fel, nem elemezve, hogy a centralizált, uniformizált állami rendszer a központi kormányzathoz való feltétlen lojalitás mellett alkalmas lesz-e jobb (olcsóbb, méltányosabb) működésre is.”²⁵⁹ A helyi önkormányzatok mellett a radikális átalakítás *másik vesztese* a megyei önkormányzatok voltak (hatáskörvesztés, érdemi döntések elvétele a fejlesztéspolitikában, bizonytalan pénzügyi, jogi háttér stb.). Ezek az alapvető problémák azonban már átvezetnek bennünket egy másik szférába, a politikaiba, amelynek elemzése egy következő fejezetre (*A politika*) marad.

256 Ezekről a tervekről (térképes melléklettel) részletesen lásd Hajdú: *Magyarország közigazgatási földrajza*. I. m. 288–291.

257 Lásd erről Pálné Kovács Ilona: *A középszintű kormányzás helyzete és perspektívái Magyarországon*. Budapest, 2019, Dialóg Campus, 67–68. 1994-ben a megyei önkormányzatokat megerősítették a közvetlen választásra való áttéréssel.

258 A két évtized közigazgatási anomáliáiról és kísérletezéseiről lásd részletesen Pálné Kovács Ilona szerk.: *A magyar decentralizáció kudarca nyomában*. Budapest–Pécs, 2016, Dialóg Campus, kül. 73–82. A vonatkozó fejezetet a kötet szerkesztője írta.

259 Uo. 84. Pálné részletesebb kritikáját az új rendszerre vonatkozóan lásd uó: *A középszintű kormányzás helyzete...* I. m. 74–83. A területi kormányzás sarokpontjait lásd uo. 162.

Amint azt ebben a fejezetben láttuk, Magyarország *történeti-földrajzi, történeti-néprajzi és nyelvjárási* szempontból mindig is régiókra bomlott, így a regionális megközelítéseknek ezen tudományok szempontjából mindig is volt létjogosultsága. Ugyanakkor *közigazgatási* szempontból – bár számtalan *ilyen jellegű kísérlet és reformterv született*, mint amilyen például Hantos Gyuláé az 1930-as években vagy Erdei Ferencé és Bibó Istváné a negyvenes években és később – a megyéken egyik sem tudott túllépni.²⁶⁰ Bár az Európai Unióhoz történő csatlakozás felerősítette a régió jelentőségét, de ez csak a *statisztikai*, illetve a *területfejlesztési* szinten jelentkezett Magyarországon, és nem a közigazgatás szintjén.²⁶¹ A vármegye *túlélő képessége, hajlékonysága és alkalmazkodó képessége* ugyanis egészen kivételes jelensége a magyar történelemnek. Bár az Európai Uniónak egy-egy ország belső közigazgatási rendszerének átalakítására nincs kompetenciája, ahány ország, annyi önkormányzati modell, az unió két módon mégis jelentős befolyást gyakorolt a magyar közigazgatási rendszerre.²⁶² Egyrészt a Magyarország által is elfogadott két európai önkormányzatokkal foglalkozó charta (Helyi Önkormányzatok Európai Chartája, Regionális Önkormányzatok Európai Chartája) alapelveket és bizonyos ajánlásokat fogalmazott meg az országokkal szemben: a helyi önkormányzatok és régiók a demokratikus rendszer egyik pillére; az önkormányzatok és régiók autonómiája alkotmányos jog; az állampolgárok részvétele a közügyekben leginkább helyi szinten gyakorolható; a helyi önkormányzatok és régiók megerősítése, és általában a hatalmi decentralizáció és a szubszidiaritás fontosságának hangsúlyozása, továbbá hogy az önkormányzatoknak és régióknak ehhez rendelkezniük kell a megfelelő anyagi

260 A kérdésnek hatalmas irodalma van, az Erdei és Bibó-féle koncepciót *A politika* című fejezetben részletesen tárgyalom. Lásd erről Bibó István: *Közigazgatási területrendezés és az 1971. évi településhálózat-fejlesztési koncepció*. Budapest, 1975, MTA Igazgatástudományi Bizottsága; Kovács Gábor: *Az európai egyensúlytól a kölcsönös szolgáltatások társadalmáig. Bibó István, a politikai gondolkodó*. Budapest, 2004, Argumentum; Horváth M. Tamás: *Mindig ígéret. Bibó István területigazgatás-politikai javaslatai. Tér és Társadalom*, 2011. 4. sz. 175–183

261 Pálné Kovács Ilona szerint valóságos káosz alakult ki a régió-fogalom használata körül a tudományban, de különösen a sajtóban és a közbeszédben. A régió fogalmáról és típusairól lásd Szabó Pál könyvét: *Régió és térszerkezet. Az elmélettől a területpolitikáig*. Budapest, 2015, ELTE Eötvös. Tóth József a megyehatárokat elfogadó régiókat „irracionális és anakronisztikus” rendszernek nevezi. Lásd részletesen Tóth József: *A Kárpát-medence regionális tagolódása*. In Laib Eszter szerk.: *Urbanisztikai feladatok a Kárpát-medencében*. Kecskemét, 2005, Magyar Urbanisztikai Társaság, 30.

262 Magyarország 2004-es csatlakozása után részt vesz az uniós önkormányzatokkal kapcsolatos intézményekben is, mint amilyen a Régiók Bizottsága (CoR), az Európai Önkormányzatok és Régiók Tanácsa (CEMR), a Helyi és Regionális Önkormányzatok Kongresszusa (CLRAE), az Európai Helyi Önkormányzatok Hálózata (ELAN), valamint az Európai Határmenti Régiók Szövetsége (AEBR). Az Eu regionális politikájának történeti áttekintését lásd Kozma Gábor: *Az Európai Unió regionális politikája*. In Süli-Zakar István szerk.: *A terület- és településfejlesztés alapjai*. 2. köt. Budapest–Pécs, 2010, Dialóg Campus, 213–237.

eszközökkel; valamint a régiók határait védelemben kell részesíteni; a régióknak joguk van interregionális és határ menti kapcsolatok kiépítésére stb.).²⁶³ Másrészt a fejlesztési pénzek révén az unió *jelentős* befolyással bír az illető ország regionális politikájára. 1999-ben a magyar országgyűlés elfogadta az Országos Területfejlesztési Konceptiót (1999. évi XCII. törvény), amely alapvetően az európai támogatási rendszer miatt jött létre, nevezetesen, hogy megfeleljen az ún. NUTS elvárásainak (Nomenclature of Territorial Units for Statistics, statisztikai célú területi egységek nevezéktana).²⁶⁴ A *NUTS 1* Magyarországon három nagyrégiót határozott meg: a Dunántúlt, Közép-Magyarországot, valamint Északot és az Alföldet jelenti. A *NUTS 2* pedig eredetileg hét tervezési-statisztikai és fejlesztési régiót hozott létre: *Nyugat-Dunántúl* (Győr-Moson-Sopron, Vas és Zala megye), *Közép-Dunántúl* (Fejér, Komárom-Esztergom és Veszprém megye), *Dél-Dunántúl* (Baranya, Somogy és Tolna megye), *Közép-Magyarország* (Budapest és Pest megye), *Észak-Magyarország* (Borsod-Abaúj-Zemplén, Heves és Nógrád megye), *Észak-Alföld* (Hajdú-Bihar, Jász-Nagykun-Szolnok és Szabolcs-Szatmár-Bereg megyék) és végül *Dél-Alföld* (Bács-Kiskun, Békés és Csongrád-Csanád). Később, 2016-ban a Közép-Magyarország régió ketté vált (Budapest, Pest megye), így e régiók száma ma Magyarországon nyolc. A *NUTS 3* pedig a 19 megyét és Budapestet jelenti. Ez tehát azt jelenti, hogy a megyei határok és területi egységek mindhárom szinten megőrződtek, bár szerepük 2010 után jelentősen leértékelődött, a radikális felbontásukra irányuló kísérletek mind a múltban, mind pedig a jelenben kudarcot vallottak.

Végére értünk tehát annak az útnak, melynek során megkíséreltük számba venni a Kárpát-medence természetföldrajzi, történeti-földrajzi, történeti-néprajzi, nyelvjárási és politikai-közigazgatási régióit és tájait, és végül arra következtetésre kell jutnunk, hogy ezek területei és határai egyrészt *messze nem*

263 A két chartáról részletesen lásd Fogarasi József szerk.: *A helyi önkormányzatok. Tankönyv – kézikönyv.* Budapest, 2010, HVG-Orac, 40–47. Míg ezt a két chartát az Európai Unió országai elfogadták a következőt, az ún. CLRAE-t (Helyi és Regionális Önkormányzatok Kongresszusa) már nem. Lásd erről részletesen Pálné Kovács Ilona: *A középszintű kormányzás...* I. m. 12–13. A CLRAE ajánlásai között kiemelt helyen szerepelt, hogy a regionális közzfeladatok irányítása választott testületekhez kellene kerülnie.

264 A NUTS 2003-ban az tagállamok belépése után jött létre. A NUTS-nak különböző tipológiai szintjei vannak, és maga a rendszer megköveteli, hogy a különböző országokban lévő régiók többé-kevésbé azonos népességgel rendelkezzenek. NUTS 1 statisztikai nagyrégiók – Gewesten/Régions/Länder, 3–7 millió lakos; NUTS 2 tervezési-statisztikai régiók – provinces, regions, 800 ezertől 3 millió lakos; NUTS 3 a megyék, plusz Budapest – départements, Amtskommuner, oblesti, kraji stb., 150 ezertől 800 ezer lakos). A NUTS alatti szint a LAU (Local Administrative Units – korábban NUTS 4 és 5). A LAU 1 (statisztikai kistérségek Magyarországon – 174) és LAU 2 (települések száma Magyarországon – 3152). Ezek aktuális száma időről-időre értelem szerint változik. Ez a változás azonban nem jelentős. A főnti adatok 2018-ra vonatkoznak.

estek és esnek egybe. Másrészt ha el akarjuk kerülni – márpedig minden célunk ez – a *közhelyes megállapításokat és következtetéseket*, mint például, hogy a Kárpát-medence „huzatos hely”, „őseink tökéletes hazát találtak nekünk”, „Árpádnak tovább kellett volna haladnia nyugat felé”, vagy ugyanennek intellektuálisabb változata Pázmány Pétertől „olyan itt a helyünk, mint a küszöbre tett lábujjé” stb., akkor azt kell mondanunk, hogy a földrajzi és a földrajzzal kapcsolatos történeti, nyelvészeti, közigazgatási megközelítések elengedhetetlenül szükségesek a magyar történelem megértéséhez, de alapvetően csak *leíró*, nem pedig értelmező funkciói vannak. Lényegében *csak a felszínt karcogtatják*, azaz csupán a magyar történelem hátterét, díszleteit mutatják meg, és legfeljebb a lehetőségek szélesen értelmezett kereteit tudják elénk tárni, mint ahogy a francia történész *Lucien Febvre* mondta: a természet csupán lehetőségeket kínál és korlátokat szab. Ha ennél többre vágyunk, akkor érdeklődésünket – kénytelen-kelletlen – a társadalom, a közösség és a politika felé kell fordítanunk.

Keretes részek

1. A gyepü és a gyepüelve

A *gyepü* (lat. *indago*) nemcsak a korai magyar történelemben játszhatott komoly szerepet, hanem ez a hadi-védekezési mód mind a nomád törzsek, mind pedig a már letelepedett népek által általánosan alkalmazott gyakorlat volt a korai századokban. Így volt ez például a hunoknál, besenyőknél, a kazároknál, valamint az avaroknál, a frankoknál és az oroszoknál is. Az a feltevés, hogy az egyes magyar törzsek *között* a Kárpát-medencén belül létezett volna ilyen elválasztó sáv, végül is nem igazolódott. Ezzel szemben az ország központi területeinek szélén több napi járőföldnyi, azaz 50–100 kilométer szélességben valóban húzódott egy, a honfoglaló törzsek által meg nem szállt, természetes vagy mesterséges akadályokat alkalmazó, nehezen járható védelmi határsáv, a *gyepü* (más elnevezésekkel: *ördögárok, ördögborozda, tatársánc, hunárka* stb.). A honfoglalók ugyanis csak a Kárpát-medence központi, síkvidéki részeit szállták meg, településeik nem terjedtek ki a gyepükön kívüli, nagyrészt fenyő-, bükk- és tölgyerdők vidékére. Több helyütt a folyók jelentették a természetes határt (pl. Lajta, Morva). Az akadályok abból készülhettek, amit ott találtak, vagy nagy nehézségek nélkül felépíthettek, így a gyepü jelenthetett árkokat, gátakat, földhányásokat, sziklákat, sövényeket, de leggyakrabban valószínűleg

fából készült torlaszokat. Az akadályok, a véderőművek mögötti több tíz kilométeres, leggyakrabban erdős sávot nevezték *gyepüelvének* ('gyepün túli terület'). A gyepüt nagy valószínűséggel a király által oda telepített magyar vagy idegen, leigázott, a magyarsághoz csatlakozó határőrök védhették (székelyek, szepesi lándzsás nemesek, besenyők, kálizok stb.). A gyepün keresztül úgynevezett *országkapuk* vezettek a központi terület felé, amelyeket vagy a gyepüelvén túli népekről (cseh, lengyel, német, orosz kapu), vagy a kapuk anyagáról neveztek el (Kőkapu, Vaskapu), de Kristó Gyula és munkatársai ezt is csupán gyenge lábakon álló feltételezésnek tekintették. A gyepü folyamatosan kifelé tolódhatott, így a gyepüelve egyre keskenyebb lett, és egyre szűkebb területre szorult vissza a Kárpát-medencében. Ennek következtében egészen a 13. század közepéig-végéig kialakult és megszilárdult magyar államhatárról nem is beszélhetünk. A védelmi vonalak egyre kijebb helyezése jól látszik azon a térképen, amelyet *Fodor Ferenc* szerkesztett, és amelyet csatolt alább idézett cikkéhez. A térképből jól látszik, hogy a gyepük kezdetben sohasem hatoltak kijebb a Kárpát-medence külső hegyvidékeinek legbelső pereménél, és csak később közeledtek a későbbi országhatárokhoz. A gyepük szerepét a 13. század közepétől-végétől egyértelműen a határvárak vették át, de Bóna István kutatásai e várak építését jóval korábbra, tehát már a 11–12. századra teszik. S ezt erősíti meg Wolf Máriának a borsodi földvárral kapcsolatos, 11. század közepi datálása is. A gyepük léte, illetve kiépült vonalai azok folyamatos változásai, valamint a gyepük véderőműveinek természetes anyagai miatt régészeti szempontból nehezen bizonyíthatóak. Emellett a gyepükről a 11–12. századból nincsenek történeti adataink, így az is kérdés, hogy a 10. század után volt-e a gyepüknek tényleges határvédő szerepük? Nem tudjuk tehát, pontosan mikor adták át a kezdetlegesebb gyepük a védelem szerepét a várak védvonalának. Sőt az sem állíthatjuk, hogy a gyepü körkörösén védte volna a magyarság központi szállásterületeit. A kérdést legmélyebben tanulmányozó földrajztudós, Fodor Ferenc ugyanis egyenesen szükségtelennek mondta a gyepü körkörös kiépítését. Leginkább ott volt vagy ott lehetett nagy szükség ilyen védelmi pontokra, ahol az illető völgy a belső, központi síkságra nyílt, és őseink feljebb a folyóvölgyben csupán előretolt leshelyeket tarthattak fenn. Fodor azt is felvetette, hogy nem egy vonala lehetett a gyepünek, hanem sokkal inkább beszélhetünk több gyepüvonalról (legbelső gyepüvonal, előretolt gyepüvonal). A gyepü meglétére leginkább helyneveink utalnak ('*Árokfő*', '*Csiglamező*', '*Gyepü*', '*Gyepüs*', '*Gyepes*', '*Gyepüserdő*', '*Gyepüsvölgy*', '*Farkasgyepü*', '*Lő*', '*Lövő*', '*Lövöld*', '*Lövér*', '*Lesőhely*', '*Nyilas*', '*Őr*'),

'Őrség', 'Strázsa', illetve a gyepüelvére: 'Gyepély', 'Gyepöly', 'Gyöpély'). Ezek egy része azonban kétségtelenül gyenge lábakon áll, ugyanis a Strázsa, Lövő, Nyilas stb. szavaink nem feltétlenül bizonyítják a gyepü meglétét, hiszen ilyen védelmi pontok a szállásterület belsejében is lehettek. Sokkal biztosabbak a fenti gyepüelvére vonatkozó helynevek. A sok feltételes mód, bizonytalan adat után alkalmasint valami biztosat is mondhatunk a történészek gyepü-értelmezéséről. A gyepü szavunkat ugyanis a századfordulón egy történész, a Deli álnéven publikáló Thallóczy Lajos hozta újra divatba és népszerűsítette, aki népszerű útirajzainak a *Gyepün innen, gyepün túl* (Budapest, 1898, Hornyánszky Viktor) címet adta.

További irodalom: Tagányi Károly: Gyepü és gyepüelve. *Magyar Nyelv*, 1913. 97–104; 145–152; 201–206; 254–266; Kring Miklós: A magyar államhatár kialakulásáról. *Gróf Klebelsberg Kuno Magyar történetkutató Intézet Évkönyve*, 1934. 3–26; Fodor Ferenc: Adatok a magyar gyepük földrajzához. *Hadtörténeti Közlemények*, 1936. 1–2 sz. 113–144; Ferenczi Géza – Ferenczi István: Székelyföldi gyepük. *Korunk*, 1972. 2. sz. 315–312; Kristó Gyula – Makk Ferenc – Szegfű László: Szempontok és adatok a korai magyar határvédelem kérdéséhez. *Századok*, 1973. 639–660; Vékony Gábor: A gyepü szerepe az etnikai és politikai átalakulásokban. In Tőkei Ferenc szerk.: *Nomád társadalmak és államalakulatok. Tanulmányok*. Budapest, 1983, Akadémiai, 215–236; Bóna István: *Az Árpádok korai várai*. Debrecen, 1998, Ethnica; Frisnyák Sándor – Csihák György szerk.: *Gyepük, várak, erődítmények és egyéb honvédelmi létesítmények a Kárpát-medencében*. Nyíregyháza–Zürich, 2004, Nyíregyházi Főiskola Földrajzi Tanszéke; Magyar Kálmán: A 10–11. századi magyar határvédelem (gyepü) várainak kutatása I. In Révész László – Wolf Mária szerk.: *A honfoglalás kor kutatásának legújabb eredményei. Tanulmányok Kovács László 70. születésnapjára*. Szeged, 2013, Szegedi Tudományegyetem Régészeti Tanszék, 681–700; Wolf Mária: *A borsodi földvár. Egy államalapítás kori megyeszékhelyünk kutatása*. Budapest–Miskolc–Szeged, 2019, Martin Opitz – SZTE Régészeti Tanszék.

2. Magyar tájnevek

Juhász Dezső a nyolcvanas években nyelvészeti szempontból vizsgálta tájneveinket, felhasználva azokat a munkákat, amelyeket korábban – többek között – Kádár László, Prinz Gyula, Varjas Béla, Kiss Lajos és Áron Péter írtak. Azt találta, hogy csak egy személynévre utaló tájnevünk van, a Csák Mátét idéző *Mátyusföld*. Esetleg ilyen lehet még *Bugac* tájnevünk is ('bugac', 'bugacs' – bikával foglalkozó ember). Ezzel szemben fontos tájmegnevezési tényezők a természeti objektumok, azaz a vizek, a mocsarak, a hegységek és az erdők; továbbá az igazgatási egységek és határok (beleértve a vármegye neveinket, mint Baranya, Somogy, Szepes, Zala stb.) és a környezetüktől elütő kulturális tájak (Sárköz) nevei. Érdekes esetei a tájnévadásnak az összefoglaló nevek: Háromváros, Háromfalu, Négyfalu, Hétfalu; illetve a nevezetes történelmi helyek elnevezései: Kenyérmező, Rákosmező, Ökörmező, Rigómező. *Kristó Gyula* fontos megállapításai, hogy egyrészt hiányoznak az országrészeket átfogó megnevezései, másrészt magyar tájnévadásnak van egy jellemző

sajátossága: a központból a szélek felé irányuló szemlélet. A közszők esetében a leggyakoribb térbeli viszonyítást kifejező utótagok a *köz* (47 esetben), a *vidék* (38), az *alj* (35), a *mellék* (16), valamint a *mente* (14). A felszínre utalók közül a *hát* (32), a *föld* (25) és a *hegy* (20). Vízrajzra utalók a *sziget* (13), a *sár* (11) és a *víz* (10). A növényzetre utalók közül a leggyakoribbak az *erdő* (17) és a *rét* (10). Viszonylag ritkák a történelmi-műveltségi tényezőkre utalók (pl. *ország*, *falu*, *király*, *őr*, *úr*). Ma már kihalt vagy ritkán használatos közsavakra utalók az *avas* ('öreg erdő'), a *csigla* ('kosárfonó fűz'), az *elv* ('valamin túl fekvő vidék'), a *fenyér* ('réti fű'), a *hany* ('mocsár, láp'), a *jó* ('folyó'), a *murok* ('répa') és az *ormán/ormány* ('dombhát'). Eredetileg tréfás-gúnyos árnyalatúak voltak a *barkó*, a *matyó*, a *palóc* neveink, továbbá a *Szentföld*, a *Girgácia* (Kerka vidéke) és a *Kukkónia* (Csallóköz).

A magyar nyelvtörténeti korszakolás szerint (ősmagyar kor 896 előtt, ómagyar kor 896–1526, középmagyar kor 1526–1772, újmagyar kor 1772–1920 újabb magyar kor 1920 után) legtöbb tájnevünk az ómagyar korban született.²⁶⁵ A népiségre utalók, mint például Jászság, Kunság, Szászföld, Székelyföld; a folyóközökre utalók: Bodroköz, Csallóköz, Körösköz, Muraköz, Rábaköz, Sárköz, Szamosköz, Temesköz, Vágköz; földrajzi területre utalók: Fogarasfölső, Kalotaszeg, Mezőség, Máramaros; a folyóvölgyekre utalók: Érmellék, Garam mente, Sármellék; a pusztai folyónevek, amelyeket később kiterjesztettek a folyók vidékére: Barca(ság), Kalota(szeg), Kászon, és talán a Csík és a Gyergyó is ebbe a kategóriába esik. A nagytáji neveink többsége is ekkorra datálható: Erdély ('erdő elve', 12. század), Alföld (15. század), Felföld (15. század). A korszak második felében kezdenek megjelenni a *-ság*, *-ség* végű tájneveink (Ormánság, Nyírség, Szerémség, Szilágyság). A középmagyar korra megy vissza a nagytájak közül a Dunántúl (17. század) és a Tiszántúl (18. század) neve, valamint a *-ság*, *-ség* képzős nevek is ekkor törnek igazán előre (Cserehátság, Erdőhátság). Jellegzetesen újkoriak az Alpokalja, a Balatonfelvidék, a Délvidék, a Felvidék, a Dunakanyar, a Kárpátalja, a Tiszazug, a Vajdaság és a Viharsarok (Féja Géza szóalkotása).

További irodalom: Prinz Gyula: Magyar tájszemlélet. *Pannonia*, 1935. 1–3. sz. 35–61; Varjas Béla: Középkori magyar tájszemlélet. *Magyarságtudomány*, 1937. 122–131; Gróf Imre – Niklai Péter: *Magyarország tájegységei*. Pécs, 1941, Dunántúli Nyomda; Kádár László: *A magyar nép tájszemlélete és Magyarország tájnevei*. Budapest, 1941, Országos Táj- és Népkutató Intézet; Kiss Lajos: Áron Péter: Erdély történelmi tájneveinek adattára és népeinek tájszemlélete. *Magyar Nyelvjárások*, 1982. 101–132; *Földrajzi nevek etimológiai szótára*. 1–2. köt. Budapest, 1988, Akadémiai; Juhász Dezső: *A magyar tájnévadás*. Budapest, 1988,

265 Az „ősmagyar” terminust használva csak a nyelvészeket követem, a nélkül azonban, hogy a kifejezést szerencsésnek gondolnám. Ugyanígy a 896-os dátumot is, miközben tisztában vagyok azzal, hogy 896-ra a Millennium csak a parlamenti késlekedés után került egy évvel későbbre.

3. Magyarország vízrajza a 19. század előtt

A történeti Magyarország, mint földrajzi tér sajátossága, hogy a középső medencerendszert egy körbefutó hegységperem, a Kárpátok láncolatai karéjazzák. Ebből következően a medencejelleg egyik legfontosabb sajátossága egészen a 19. század közepéig-végéig a víz borította, árvízjárta területek óriási kiterjedtsége. Elég egy pillantást vetni a mellékelt 18. század előtti vízrajzi térképre, hogy nyilvánvalóvá váljon: a folyók, tavak, mocsarak, morotvák, az árvizek által időszakosan elöntött rétek *meghatározó* jelentőségűek voltak a honfoglalók és később az itt élők számára. A Kárpát-medence közel fele alacsonyabb a 200 méteres tengerszint feletti magasságnál, és ebből megközelítően 5 millió hektár, azaz az összes terület 18 százaléka állt víz alatt. A 19. század elején a Tiszára és mellékfolyóira vonatkozó arányok a következőképpen alakultak: vízjárta területek 20 ezer km², ebből állandó vízzel borított terület 5 ezer km². Ez a vízrajzi-természeti szerkezet egészen bizonyosan döntő hatással volt a honfoglalók életmódjának megváltozására, hiszen a Kárpát-medencébe, mint – földművelést is folytató – nomád nagyállattartók érkeztek, de ez az életmód itt csak bizonyos korlátok között volt folytatható. A Kárpát-medence hidrológiai viszonyaiban ugyanis egy kettősséget figyelhetünk meg: a medencét övező hegységekben a csapadék mennyisége meghaladja a párolgást, így itt éghajlati víztöbblet alakul ki. A belső medencében pedig mindez pont fordítva van: jelentős éghajlati vízhiány jelentkezik. A meleg nyarakon ennek megfelelően a löszös sztyeppék és a homokos puszták általában kiszáradtak, ilyenkor viszont a vizeiket elvesztő árterek ideális legelőterületnek bizonyultak. A vízrajznak továbbá a középkorban és a koraújkorban döntő hatása volt mind a településszerkezetre, mind pedig a gazdálkodásra és az életformára. A Kárpát-medencében három nagyobb vízi gyűjtőmedence található, nevezetesen a Nagyalföld, a Kisalföld és Erdély, amelynek vizeit sorrendben a Duna, a Tisza és a Maros gyűjti össze, majd végül a Vaskapun át kifolyó vizeket a Duna vezeti a Fekete-tengerbe. A történeti Magyarország mintegy *egy nyolcada* tartozott *állandóan* vagy csak az évente bekövetkező árvizek után *időszakosan* vízzel borított területnek, ahol is az árterek, mocsarak, morotvák és lápok vízfolyásokkal összekötött szövevényes hálózata alakult ki. Állandóan víz borította a Kisalföld nagy részét (Csallóköz, Szigetköz, Hanság, Rábaköz déli része), a Balaton környékét (Zala alsó folyása, A Balaton déli és északi berkei, Kapos–Sió–Sárvíz völgyei), a Duna mentét (Pesttől délre a Dráva

torkolatig, Dél-Bácska), a Dráva és a Száva völgyét, a Tisza és mellékfolyóinak ártereit (Ecsedi láp, Illánycsi-, Alibunári-, Szernye-, Szenna- és Blattamocsarak, Érmellék, Hortobágy, Nagykunság, a két Sárrét, Bodrogek, Rétköz, Taktaköz alacsonyán fekvő vidékei, Alsó-Zagyva folyása, a Körösök vidéke, Aranka, Bega és Temes folyók mocsárvilága). A honfoglalók a mintegy 220 000 km² területű belső medence sík- és dombvidéki részét szállták meg, leginkább ennek a területnek is a magasabban fekvő *lössös síksági és folyóvízi üledékes* részét. Ehhez kapcsolódtak a Dunántúl dombságai, valamint a kisebb-nagyobb folyómedreknek és folyóvölgyeknek a központi medencéhez közebb eső részei. Ennek megfelelően – szemben a mai állapottal – egy rendkívül heterogén, mozaikszerű térszerkezet uralkodott Magyarországon egészen a 19. század közepéig. Fontos különbség a folyószabályozás utáni és a mai helyzethez képest, hogy az akkori hatalmas víz borította területeken és erdőségekben nagyobb volt a víz beszivárgása, és ennek következtében a mainál sokkal gazdagabb volt a felszín alatti vízkészletünk. A vízjárta területek között már a korai középkorban is – mint ahogy arról Anonymustól értesülünk – révek biztosították a közlekedést (abádi, bödi, dorogmai, ládi, rakamazi stb. révek). A vízszabályozás előtti alföldi és más folyómelléki földrajzi mikrovilág is sokkal összetettebb volt, továbbá szinte évszakokként változott, köszönhetően a visszatérő árvizeknek, azaz az évi kétszeri áradási és apadási ritmikus változásnak, pulzálásnak. Az alacsonyabban fekvő területeket egész évben zombékos-sásos és nádasokkal borított lápok uralták. Még a nagyrészt vízzel borított területeken is voltak azonban kisebb-nagyobb szárazulatok, hátak, kunhalmok, buckák, porongok ('kis szigetek'), amelyeket az itt élők hasznosíthattak. A magasabban fekvő és csak nagyobb áradásokkal elborított sziles, kőrises és tölgyes ligeterdőket általában a nyár második felében hasznosították, amikor is másutt már kiégett a fű. A természetes vizek hasznosításának egy másfajta módjával is találkozunk a törökkor idején, ekkor ugyanis – ahol ez csak lehetséges volt – védelmi céllal olasz, holland és német mérnökök tervei alapján a végvárok, települések környékét vízzel elárasztották, mesterségesen elmocsarasították (Ecsed, Győr, Gyula, Kanizsa, Komárom, Sárvár, Szigetvár, Szolnok, Temesvár – a vizimunkálatokat is igénylő várak térképes ábrázolása, Ihrig I.6 ábra), mint ahogy ezt pontosan mutatják a korabeli várábrázolások. A hatalmas kiterjedésű lápok, illetve árterek miatt a halász-vadász-pákász-madarász életmódnak vagy csak kiegészítő tevékenységnek jóval nagyobb volt a szerepe, mint a 19. századi árvízmentesítés után. „A láp, a rét, a nádas – írja erről a világról kissé idealisztikusan a néprajzos Balassa Iván – jó barát volt, s ha éppen úgy hozta a

szükség, elrejtett, védett. De ölelése halálos is lehetett. Ha valaki félrelépett az ösvényről, akkor néhány perc múlva már csak a levegőbuborékok jelezték egy ember halálának helyét. És mégis az itt lakó emberek szerették ezt a világot, amely nemcsak élelmet, megélhetést, de nehezen korlátozható szabadságot is biztosított számukra. Ide csak ritkán törtek be tatárok, törökök, labancok vagy más katonák, és még a vármegyei és földesúri hatalom is megtorpant a nádas határán.” Erről az örökre eltűnt életmódról, a réti pásztorkodásról, a nádi betyárokról, a pákászok, madarászok, nádvágók és más vizet járó emberek világáról talán Szűcs Sándor alább idézett könyve írt a legszínesebben, még ha ez az általa festett kép talán egy kicsit túlságosan is megszépítőre sikeredett. „Az indzsellérek addig ásatták a kanálisokat – írja Szűcs ennek a világnak a megszűnéséről –, addig hányatták a partokat, gátakat, amíg mind egy cseppig elvették tőle igazi gazdagságát, a vizet. A lefolyó vadvizekkel elúszott a hal, a szárazon pusztuló nádasokból elköltözött a madár. A falu ajkán megszületett a szólás-mondás: Pákász, üres tarisznyában kaparász. Sőt a kárörvendők rigmust is faragtak: *Halász, csikász és madarász, / Pákász, vadász: éhenkórász.*” Nagy valószínűséggel ezek a vizi emberek a folyószabályozások előtt is majdnem ugyanolyan szegény emberek voltak, aligha dőzsöltek a pákászatból! Az azonban kétségtelen tény, hogy a folyószabályozások előtt a halgazdagság jelentősebb nagyobb volt a mainál. Halfajtáink többsége ugyanis jobban kedveli a sekély és lassú áramlású folyókat, mellékágakat, patakokat, kiöntéseket.

További irodalom: Pesthy Frigyes: Magyarország vízhálózata a régi korban. *Századok*, 1867. 68–78; Ortway Tivadar: *Magyarország régi vízrajza a XVIII. század végéig*. 1–2. köt. Budapest, 1882, MTA; Glaser Lajos: Az Alföld régi vízrajza és a települések. *Földrajzi Közlemények*, 1939. 297–307; Szűcs Sándor: *A régi Sárrét világa*. Budapest, 1942, Bolyai Akadémia; Ihrig Dénes szerk.: *A magyar vízszabályozás története*. Budapest, 1973, Országos Vízügyi Hivatal; Balassa Iván: *Lápok, falvak, emberek. Bodrogköz*. Budapest, 1975, Gondolat; Györfly György – Zólyomi Bálint: A Kárpát-medence és Etelköz képe egy évezred előtt. In Kovács László szerk.: *Honfoglalás és régészet*. Budapest, 1994, Balassi, 13–38; Somogyi Sándor: Hazánk vízrajza a honfoglalás idején és változásainak tájrajzi vonatkozásai. In Füleky György szerk.: *A táj változásai a Honfoglalás óta a Kárpát-medencében*. Gödöllő, 1997, Gödöllői Agrártudományi Egyetem, 41–57; Füleky György szerk.: *A táj változásai a Kárpát-medencében. Víz a tájban*. Gödöllő, 2004, Környezetkímélő Agrokémiáért Alapítvány; Ferenczi László; Vízgazdálkodás a középkorban. In Gyöngyössi Márton szerk.: *Magyar középkori gazdaság- és pénztörténet. Jegyzet és forrásgyűjtemény*. Budapest, 2006, Bölcsész Konzorcium, 105–152; Paládi-Kovács Attila: A magyar nép természeti környezete. uő szerk.: *Táj, nép, történelem*. I. 1. köt. Budapest, 2011, Akadémiai, 213–292; Horváth Gergely Krisztián szerk.: *Víz és társadalom Magyarországon a középkortól a XX. század végéig*. Budapest, 2014, Balassi; Nováky Béla: A Kárpát-medence hidrológiai viszonyai. In Füleky György szerk.: *A táj változásai a Kárpát-medencében. A vízgazdálkodás története a Kárpát-medencében*. Gödöllő, 2014, Környezetkímélő Agrokémiáért Alapítvány, 7–13; Vadas András: *Egy határfolyó környezettörténete. Háború és vízgazdálkodás a kora újkori Rába-völgyben*. Budapest, 2021, ELKH Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézet, 39–49.

4. A fokgazdálkodás

A Kárpát-medencei vízrajzi – és *Magyarország vízrajza a 19. század előtt* című fenti keretes részben ismertetett – viszonyai miatt a vízszabályozásnak a terepviszonyokhoz illeszkedően rendkívül sok formája alakult ki már a 18–19. századi nagy vízszabályozási munkálatok előtt. Ezek a korai és helyi léptékű munkálatok szoros összefüggésben voltak a földművelés előtérbe kerülésével, mivel – mint azt Károlyi Zsigmond alább idézett munkájában írja – „amíg, és ahol az állattenyésztés uralkodott, ármentesítésre nem volt szükség, hiszen a tavaszi áradások a rétek és legelők természetes öntözését jelentették.” Az árvízmentesítés mindig és mindenütt összefüggött a földművelés előtérbe kerülésével, illetve az alapvető földhiánnyal. Ilyen – korlátozott hatású – vízszabályozási munkálatok már az Árpád korban megindultak (Csallóköz, Rába és Berettyó vidéke), a 14–15. században pedig tovább folytatódtak (debreceni Nagyárok, hortobágyi Árkuspatak, Körös-Berettyó vidéke stb.). Végül ilyen volt a 16. században a Dráva mentének részleges vízszabályozása, illetve a csallóközi Duna-ág gátjainak építése 1569-ben. Ezek közé a korlátozott határfokú technikákhoz tartozik a Szigetközben később alkalmazott árvízvédelmi töltések (ún. *eszterukok*) építése, valamint bizonyos partszakaszok *pősöléssel* (vesszőből font rőzseköteg) történő védelme, amely az árvíz levonultával kihajtott, így később sövényfalat alkotott. Ilyen korlátozott védelemnek tarthatjuk azokat az árkokat is (aruk, fossatum, munimentum, rivulus), amelyekről már *Méri István* is beszámolt Árpád-kori ásatásai kapcsán. S ilyenek voltak még a *Ferenczi László* és *Takács Károly* alább idézett munkáikban részletesen ismertetett csatornarendszerek (Fehértó, Rábaköz), továbbá a halastavak és morotvák (*piscinák*, amelyeket egyszerűen csak rekesztéssel hoztak létre). S ez magyarázza azt a tényt is, hogy gyakran távoli apátságoknak (bakonybéli, gamszentbenedeki, tihanyi stb.), vagy kolostoroknak, káptalanoknak és püspökségeknek a Tiszamentén voltak halászásra alkalmas birtokaik, amelyek nem feltétlenül a folyami, hanem a Tiszementi természetes tavak halászatát jelentették.

S ide tartozik az *Andrásfalvy Bertalan* által feltárt dunai ártéri gazdálkodás, az ún. fokgazdálkodás is (*meatus, fossa, fossatum, piscina alveus*), amely „azt a mesterséges, emberkéz alkotta átvágást jelenti, mellyel a folyóvíz mentét közvetlenül kísérő hátat, természetes gátat megnyitották, hogy a víz kijusson a völgy egész árterületére, illetve apadáskor ezen keresztül visszafolyhasson a mederbe.” S amikor megindult a víz visszaáramlása, a fokok bejáratánál rekesztéseket, vejszéket, csapdákat és varsákat helyeztek el a nagyobb halak kifogására. A későbbi kutatás (*Bellon Tibor, Deák Antal András, Szilágyi*

Miklós) annyiban pontosította *Andrásfalvy Bertalan* definícióját, hogy nem csak a „mesterséges” átvágásokat tekintette foknak, hanem a természetes csatornákat is, illetve a fokgazdálkodás meglétét a Tiszánál és más kisebb folyónál is bizonyították. Legelősebben talán *Deák Antal András* fogalmazott, aki szerint „a fok az áradás után az ártér vonulataiban az apadó folyóba visszahúzódó vizek által vájt és használt időszakos meder. Mivel ezeknek a természet alkotta medreknek a vízlevezető képessége a feliszapolódás és a benne megtelepült sás és nád miatt egyre romlott, az ártéri embereknek érdekében állt tisztogatásuk, hogy minél kevesebb víz rekedjen meg rétjeiken.[...] *Mesterséges fok nem létezik.*” *Fodor Zoltán* doktori értekezésében rendszerbe foglalta az addig megfogalmazotti elméleteket és máig a megnyugtatóan és végérvényesen le nem zárt vitákat: 1. mesterséges eredetű fokok (*Andrásfalvy Bertalan*, *Molnár Géza*), 2. mesterségesen átalakított természetes eredetű fokok (*Dóka Klára*, *Károlyi Zsigmond*, *Frisnyák Sándor*), 3. és végül természetes eredetű fokok elmélete (*Szigyártó Zoltán*). Ugyanakkor *Fodor* azt is vizsgálta, hogy a 18–19. században ezek a tiszai fokok milyen töltésirányúak voltak, azaz hol jött be a víz és hol távozott. A vizes öblözetek alsó felén fellelt fokokat *alulról töltőknek* nevezte, és ezek a fokok a dolgok természete szerint mesterséges eredetre utalnak (mint ahogy a nevük is mutatja: „Ásott fok” például *Tizsakécskén*, *Tizzapüspökin* és *Tizsaszőlösön*). *Fodor* azt találta továbbá, hogy ezek az alulról töltő fokok bár a három kategória közül többségben voltak, mégis nagyszámú felülről és oldalról töltő fokokat is talált. Meghatározása szerint a fok elsődlegesen a magas vízállású folyóág vagy tó vizét elvezető ér vagy csatorna, és csak másodlagos jelentőségű, hogy az adott fok mesterségesen vagy természetes módon jött létre.

A fokgazdálkodás hanyatlása már a törökkorban megkezdődött, de több területen (*Bodrogköz*, *Rétköz*, *Sárköz* stb.) egészen a 18. századik megmaradt, mint ahogy azt többek között *Szilágyi Miklós* is kimutatta a 16–18. századi urbáriumok és a török defterek adataira hivatkozva. Kisebb folyókon, patakokon még egészen a legutóbbi időkig fennmaradt a rendszer, amelynek tanúja e könyv szerzője, ugyanis még gyerekkorában, a múlt század hatvanas–hetvenes éveiben maga is fogott ezzel a technikával csík halakat az *Esztergom megyei Öreg-patak* („*Öreg-árok*”) kiöntéseinél. S ha ennél a kis pataknál folyt, akkor egészen bizonyosan folyhatott másutt is...

További irodalom: *Valter Ilona*: Régészeti adatok a *Bodrogköz* honfoglalás kori településtörténetéhez. *Herman Ottó Múzeum Közleményei*, 1964. 131–138; *Károlyi Zsigmond*: *A vízhasznosítás, vízépítés és vízgazdálkodás története Magyarországon. Vázlat*. Budapest, 1960; Tankönyvkiadó; *Jankovich B. Dénes*: Adatok a *Körösvidék* középkori vízrajzához és a vizek hasznosításához. *Békés Megyei Múzeumok Közleményei*, 1996. 305–349; *Szilágyi Miklós*: Az áradások és a gazdálkodás összefüggése az ármentesítések előtt. *Ethnographia*, 1999. 1. sz.

55–72; Győri Róbert: Vadvízországtól a fokgazdálkodásig. *Korall*, 2000. 1. sz. 20–26; Takács Károly: Árpád-kori csatornarendszerek kutatása a Rábaközben. *Korall*, 2000. 1. sz. 270–61; Deák Antal András: Válasz Andrásfalvy Bertalan „Adatok a fokok készítéséről” mondatára. *Hidrológiai Közlemény*, 2002. 1. sz. 57–59; Bellon Tibor: *A Tisza néprajza. Ártéri gazdálkodás a tiszai Alföldön*. Budapest, 2003, Timp; Fodor Zoltán: *Az ártéri gazdálkodás öröksége és jövőbeli lehetőségei Magyarországon. Doktori értekezés*. Gödöllő, 2003, Szent István Egyetem, Ferenczi László; Vízgazdálkodás a középkorban. In Gyöngyössi Márton szerk.: *Magyar középkori gazdaság- és pénztörténet. Jegyzet és forrásgyűjtemény*. Budapest, 2006, Bölcsész Konzorcium; Andrásfalvy Bertalan: *A Duna mente népének ártéri gazdálkodása. Ártéri gazdálkodás Tolna és Baranya megyében az ármentesítési munkák befejezése előtt*. 2. kieg. és átd. kiad. Budapest, 2007, Ekvilibrium; Andrásfalvy Bertalan – Vargyas Gábor szerk.: *Antropogén ökológiai változások a Kárpát-medencében. A Kárpát-medence felszínének változása a földhasználat és az életmód változásának következtében*. Budapest, 2009, L’Harmattan; Mód László: *Ártéri szőlőskertek az Alsó-Tisza mentén*. Budapest, 2016, MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont Néprajztudományi Intézet; Vass Róbert: A Szatmári-sík vízszabályozásának története. *Történeti Földrajzi Közlemények*, 2021. 1–2. sz. 89–97.

5. A vízszabályozás

A vízszabályozás a 18. század vége előtt – ahogy azt a fokgazdálkodásról szóló keretes fejezetben fejtegettem – csupán korlátozottan folyt, azaz csak egy rövidebb folyószakaszra vagy egy-egy településre korlátozódott. Ezek a kisebb-nagyobb vízszabályozási munkálatok ennek ellenére létfontosságúak voltak, mivel a vizeket nemcsak halászták, hanem szállításra (vízi utak), energiatermelésre (malmok) és – korlátozottan – öntözésre is használták már a korai időkben is. E korai vízszabályozási munkálatok nagyságrendjét jól mutatja a vízimalmok növekvő száma. Károlyi Zsigmond szerint a 15. században még csak kb. 1500 vízimalom működött, de ezek száma a 19. században – Dóka Klára adatai alapján – 20 ezerre növekedett. A 18. század végétől, de különösen a 19. század első felétől megkezdődött egy-egy nagyobb folyó, egy-egy nagyobb térség vizeinek egységes elvek szerint történő szabályozása, illetve a környezetükben lévő mocsaras területek lecsapolása, köszönhetően a magyar vízimérnöki kar páratlan munkájának (Mikoviny Sámuel, Balla Antal, Kiss József, Sax János, Vedres István, Beszédes József, Huszár Mátyás). Széchenyi István gazdaságfejlesztési-gazdaságpolitikai reformtervei többsége is érintette a vízgazdálkodás és vízszabályozás kérdéseit (Al-Duna és Tisza szabályozás, balatoni és dunai hajózás, óbudai hajógyár, Duna–Tisza Csatorna Társaság, Első Duna-Gőzhajózási Társaság). Aligha lehet túlértékelni Széchenyi ezekben játszott kezdeményező és kulcsszerepét, számára azonban ezek az ügyek nem elsősorban szakmai kérdések voltak, hanem mindezeket a műszaki-technikai feladatokat összekötötte egy nagyszabású társadalmi-politikai vízióval és reformprogrammal (lásd erről részletesen *A politika* és *A társadalom* című fejezeteket).

A Tisza szabályozásának nagyszabású tervét – a termőföldek megnyerésén túl – két súlyos árvíz következményei is felgyorsították (1816, 1845). Ezután kapott ugyanis felkérést *Vásárhelyi Pál* (1795–1846) a tervek elkészítésére. Vásárhelyi ezt – Huszár Mátyás korábbi plánumait is felhasználva – el is készítette, de nem sokkal ezután, éppen egy Tiszavölgyi Társulati ülésén kapott szívrohamot. A terveket végül *Pietro Paleocapa* véglegesítette, és munkálatok 1846. augusztus 27-én Tiszadob mellett jelképes kapavágással meg is kezdődtek. Ez a terv gyakorlatban általában a kanyarulatok levágását, a folyók hosszának csökkentését, gátak emelését, ennek következtében az árvizek gyorsabb levonulását célozta. A vízosztás lehetőségét ebben a korai szabályozásban – bár felmerült – még elvetették. Vásárhelyi radikális terve visszafordíthatatlan változást eredményezett a Tisza-völgyben. A munkálatoknak köszönhetően a folyó hossza jelentősen lecsökkent, Tiszaújlak és a torkolat között 1214 kilométerről 756 kilométerre. Ezzel egy időben egyrészt a folyó lejtése növekedett, például Vásárosnamény és Tokaj között ötről nyolc cm/km-re, másrészt az árhullám levonulási ideje Vásárosnamény és Szeged között jelentősen, 14 napra rövidült. (Lásd erről a Tisza hossz-szelvényét a szabályozás előtt és után, Ihrig I.40 ábra.) A Tisza szabályozása finanszírozási szempontból is kivételesnek mondható, ugyanis 1914-ig a költségek nagyobb részét (318 millió pengő) a földbirtokosok állták, míg a magyar állam csak 133 millióval vett részt a vállalkozásban. A tiszai munkálatokkal párhuzamosan megindultak a Tisza mellékfolyóinak (Bodrog, Szamos, Körösök, Maros, Temes-Béga) szabályozása is, illetve a kapcsolódó mocsarak, lápok lecsapolása.

A gyorsabb lefolyású árvizeknek köszönhetően azonban a folyómeder folyamatosan mélyült, a hullámtér pedig – mivel a hordalék, évenként mintegy 4,5 millió köbméter, itt rakódott le – fokozatosan eliszapolódott. A hullámtér lassú feltöltődésének hosszú távú következménye az is, hogy az árvízszintek évről-évre növekednek. 1998 és 2001 között például négy rendkívül magas árvíz vonult le a Tiszán. Mindezen problémák kezelésére született meg az ún. Vásárhelyi Terv Továbbfejlesztése 2002-ben (elfogadva 2003. február 26-án, lásd www.vizugy.hu/vasarhelyi). A terv lényege a töltések megerősítése mellett, hogy 14 ún. árapasztó tározót hoznak létre (Felső-Túri, Szamosközi, Szamos-Kraszna közti, Nagykunsági, Hanyi-Tiszasülyi, Szegedi stb.), és ezzel a módszerrel mintegy 60 centiméterrel csökkentik a Tisza szintjét áradáskor.

A folyószabályozási és ármentesítési munkálatok a Duna völgyében – a 134 kilométer hosszan elnyúló Vaskapu környék kivételével – *jóval később*

kezdődtek meg, mint a Tisza esetében, mivel itt egyrészt a hajózási viszonyok kedvezőbbek voltak, másrészt a Duna-völgy árvizektől veszélyeztetett területei sokkal kisebbek voltak, mint a Tiszánál. 1871 és 1875 között fontos védművek épültek meg Budapest környékén (rakpartok, gubacsi gát, lágymányosi Duna-szakasz feltöltése stb.). 1890 és 1899 között megtörtént a Vaskapu környékének egész évi hajózhatóvá tétele (csatornák kiobbantása, sziklapadok eltüntetése, vontatóhajó üzembe helyezése stb.). Ezzel párhuzamosan a Duna mellékfolyóinál (Rábca, Rába, Vág alsó szakasza, Sió) is megtörtént a szabályozás és völgyeik ármentesítése, illetve sorra alakultak a belvízlevezetéssel foglalkozó társulatok (Alsócsallóközi Belvízmentesítési Társulat, Marczalvölgyi Vízitársulat, Pancsova–Kubini Árvízmentesítő és Belvízszabályozó Társulat, Temes–Begavölgyi Vízszabályozási Társulat). Ez utóbbi feladatot később, 1879 és 1918 között a Kvassay Jenő által alapított és irányított Kultúrmérnöki Intézmény koordinálta. Ezen időszak alatt másfél millió kataszteri holdat ármentesítettek és csapoltak le, valamint mintegy ötvenezer holdat alagcsöveztek.

A munkák nagyságrendjét – amelyet néhányan kissé túlzóan „második honfoglalásnak” neveztek – jól mutatja, hogy a 18. század közepétől 1846-ig a Duna-, illetve a Tisza-völgyben 792 km töltés (20 millió köbméter földmozgatásával), 1846 és 1876 között pedig 1302 km töltés (80 millió köbméter föld), és végül 1876 és 1945 között mintegy 2000 km töltés épült (115 millió köbméter föld). Egy másik mutató még árulkodóbb: a mintegy 39 ezer négyzetkilométernyi síkvidéki árterületből 36 ezer km²-t ármentesítettek. Közel száz év alatt az ármentesítésre 6 milliárd, míg a belvízrendezésre 4 milliárd forintot fordítottak, továbbá hogy ezen időszak alatt egy új társadalmi csoport, a kubikusok rétege született meg (erről lásd *A társadalom* fejezetet). Az 1879 és 1918 közötti időszak egyik árnyoldala, hogy e nagyszabású munkálatok mellett alig maradt energia az öntözés fejlesztésére, hiszen ezen időszak alatt csak mintegy 27 ezer kataszteri holdat öntöztek. Továbbá viszonylagos elmaradás történt a vízerő-hasznosítás, valamint a csatornaépítés frontján. Csupán a Bega- és a Ferenc-Csatorna (1793–1802) épült meg, 114, illetve 118 km hosszan.

A vizek szabályozási módjáról és következményeiről – különösen a tiszairól– máig viták lezáratlan viták folynak. „Volt, aki a hajdani vízivilágot siratta – írja Várallyay György –, az Alföld katasztrófális kiszáradásáról, elszikesedéséről beszélt, a vízrendezési létesítményekre az ’átok’ jelzöt aggatta. Mások – ezzel szöges ellentétben – a vízrendezések tökéletlenségét kritizálták, és a szikesedés

okát a felszín közelben maradó pangó sós talajvizek hatásában vélték megtalálni.” Ezeket az értékeléseket Várallyay túlzó általánosításnak vélte, mivel szerinte a Magyar Alföld változatos és mozaikos talajtakaró rétege miatt sem az ésszerű hasznosítás, sem pedig minőségének állagmegóvása nem uniformizálható.

További irodalom: Paleocapa Péter: *Vélemény a Tiszavölgy rendezéséről*. Pest, 1846, Trattner; Somogyi Sándor: A folyószabályozások és árvízmentesítések (vázlatos) földrajzi hatásai. *Földrajzi Értesítő*, 1967. 145–157; Botár Imre – Károlyi Zsigmond: *A Tisza szabályozása*. I–II. Budapest, 1970–1971, Vízügyi Dokumentációs és Tájékoztató Iroda; Tóry Kálmán: *Az Al-Duna szabályozása*. Budapest, 1972, Vízügyi Dokumentációs és Tájékoztató Iroda; Ihrig Dénes szerk.: *A magyar vízszabályozás története*. Budapest, 1973, Országos Vízügyi Hivatal; Ligeti László: *A Balaton és szabályozása*. Budapest, 1974, Vízügyi Dokumentációs és Tájékoztató Iroda; Lászlóffy Woldemár: *A Tisza. Vizi munkálatok és vízgazdálkodás a tiszai vízrendszerben*. Budapest, 1982, Akadémiai; Dóka Klára: *A vizimunkálatok irányítása és jelentősége az ország gazdasági életében (1772–1918)*. Budapest, 1987, Mezőgazdasági Ügyvitelszervezési Iroda; Fejér László – Kaján Imre szerk.: *Mérlegen a Tisza-szabályozás. Egy XIX. századi mérnöki természetátalakító munka – mai szemmel*. Budapest, 1992, Magyar Hidrológiai Társaság Történeti Bizottsága; Dunka Sándor – Fejér László – Vágás István: *A veritékes honfoglalás. A Tisza-szabályozás története*. Budapest, 1996, Vízügyi Múzeum, Levéltár és Közgyűjtemény; Várallyay György: Vízrendezések és talajhasználat hatása a táj arculatára a honfoglalás óta a Kárpát-medencében. In Fülek György szerk.: *A táj változásai a Honfoglalás óta a Kárpát-medencében*. Gödöllő, 1997, Gödöllői Agrártudományi Egyetem, 59–72; Rádai Ödön: A tájképi sokféleség és hidrográfia; vízszabályozás, felszínalatti víztermelés összefüggései. Uo. 73–86; Takács Károly: Árpád-kori csatornarendszerek kutatásáról. In R. Várkonyi Ágnes szerk.: *Táj és történelem. Tanulmányok a történeti ökológia világából*. Budapest, 2000, Osiris, 73–106; Fejér László szerk.: *Vizeink krónikája. A magyar vízgazdálkodás története*. Budapest, 2001, Vízügyi Múzeum; Borsos Balázs: Árvíz és artéri gazdálkodás. In Vargyas Gábor szerk.: *Párbeszéd a hagyománnyal. A néprajzi kutatás múltja és jelene*. Budapest, 2011, L’Harmattan, 47–58; Deák András: A Tisza-szabályozás történelmi háttere. In Horváth Gergely Krisztián szerk.: *Víz és társadalom...* I. m. 313–341.

6. Erdő, erdő, erdő...

A vízszabályozások előtt jelentős területek álltak víz alatt. Ez azonban korántsem jelenti azt, hogy akár az Alföld nagy része mocsaras terület lett volna, hiszen egyes becslések szerint (*Molnár Géza*) a honfoglalás korában ennek a területnek több mint felét erdők borították. A hidrológiai folyamatból kiindulók (pl. Orlóci László) ezt túlzottnak tartják, és az erdősültség fokát 25–28 százalékra teszik. Újabban *Bartha Dénest* foglalkoztatta a kérdés, ő a honfoglalás kori erdősültséget sokkal magasabbra, kb. 60 százalékra teszi, és innen csökkent a 18. század elejére 28, majd az 1990-es években 18 százalékra (a jelenlegi adatot lásd alább). Az azonban nem képezi tehát vita tárgyát, hogy az alföldi erdők aránya az Árpád-kor végétől – köszönhetően a túllegeltetésnek, a növekvő szántóföldi művelésnek, majd a törökkori erődítés-építéseknek – folyamatosan csökkent egészen a 20. század elejéig, majd gyors ütemben jelentősen újra növekedni kezdett. Az első számú éléskamrák egyrészt az Alföld peremterületén, a korábbi tölgyes-vegyes erdők barna erdei talaján, másrészt az alföldi sztyeppevidéki löszterületeken kialakult mezőgazdasági területek voltak,

hiszen itt volt a legtermékenyebb talaj, majd az alföldi homokterületek következtek. A magasabb régiók erdeit, a gyertyánosokat, a bükkösöket és a fenyveseket – a gyepek kivételével – csak sokkal később kezdtek irtani. Az első ún. erdőispánságokat (beregi, pataki, sárosi, tornai, zólyomi) csak a 12. század végétől kezdték szervezni. Helyneveink egyrésze is az erdők őrzésére és hasznosítására utal: Ardó ('erdőóvó'), Daróc ('nyúzó'), Hodász ('hódvadász'), Högyész ('hermelinvadász'), Lóc ('vadász, fogó'). Werbőczy István *Hármaskönyvében* négyféle erdőtípust sorol fel: a közönséges erdőt (*silva communis*), az eresztvényt (*silva permissionalis*), a bárdos-, makkos és vadászatra alkalmas erdőt (*silva dolabrosa, glandifera et sub venatione*) és a cserjést (*rubetum, virgultum*). Ehhez járult még – Szabó Péter szerint – a Werbőczy által nem említett berek (*nemus*).

A korábbinál biztosabb adataink az első katonai felmérés óta (1782–1785) vannak, de ezek is meglepően magas erdősültségi arányokat mutatnak (Szatmár-Beregi sík fele, Nyírség egyharmada, Szamosköz több mint fele stb.). A Közép-Tisza vidéke természetesen ekkor ennél jóval kevésbé fás vidék volt. Az Alföldnél erdősebb vidék volt a Dunántúl jó része, például Somogy vármegye, de itt már az Árpád-korban a sűrű településhálózat miatt megkezdődött a részleges erdőirtás (épületfa, tűzifa). A gyepeken túli hegyes vidéket, azaz az Északnyugati és az Északkeleti Felvidéket, valamint Erdélyt természetesen hatalmas erdőségek borították, és itt csak az Árpád-kor közepén-végén kezdődtek nagyobb szabású erdőirtások. Az erdő szavunk mellett a középkorban használták még a „vad”, „fa”, a „haraszt” ('Cserharaszt'), az „avas” ('öreg erdő'), a „gyakor” (fiatal vesszős erdő), a „kerek”, a „liget”, a „bokor”, a „cserjés” és az „eresztvény” ('sarjadzó erdő') szavakat is erdő értelemben. Az erdőirtásokban fontos szerepet játszottak a szerzetesrendek, illetve a betelepülő idegenek, elsősorban németek és románok, akik ún. soltész- és kenézfalvakat hoztak létre a Felvidéken, illetve Erdélyben. Az irtott terület (*terra extirpata*) neve 'vágás', 'irtvány', 'ortvány', 'lehota', 'láz' volt. Az irtás leggyakrabban ún. égetéses módszerrel történt ('aszaló', 'aszalós', 'pozsega', 'zsár', 'zser').

Nagyarányú fakitermelés – a településhálózat kiépülése mellett – először az északi Kárpátokban, a nagyobb bányavárosok (Körmöcbánya, Selmezbánya, Bélabánya stb.) környékén indult meg már az Árpád-korban, köszönhetően az ércek kiolvasztáshoz szükséges növekvő faszén- és energiaigénynek. Ezek és a későbbi török megszállás, illetve a gabona- és borkonjunktúra miatt beindult erdőirtások megváltoztatták az egész Kárpát-medence vízháztartását. A 18.

századtól ehhez társult a nagyarányú ipari faigény, amely következtében csak a 18. században több mint 50 ezer négyzetkilométernyi erdőt vágtak ki, illetve még több erdőt sajátítottak ki. Emiatt még jobbágytiltakozások megindultak, sőt jobbágyfelkelés is kitört (1747), s ennek következtében Mária Terézia 1770-es erdőrendtartása kénytelen volt korlátozni a felgyorsult erdőirtást. A föld felszínének lepusztulása, úgynevezett *denudációja* azonban növelte a felszíni lefolyás mértékét, ún. eróziós árkok keletkeztek az erdők helyén, továbbá ennek következtében a hegyvidéki folyók (Garam, Hernád, Nyitra, Sajó stb.) vízjárása szélsőségesebbé vált, így gyakoribbá és súlyosabbá váltak az árvizek. Az általános denudációt növelték a dombvidékeken megindult nagyarányú szőlőtelepítések is (Balaton, Hegyalja, Kőszeg, Pécs, Sopron környéke), hiszen a lejtőirányú művelés lehetővé tette a felszíni vizek akadálytalan lefutását. Az alföldi szőlőművelés ebben a régióban pontosan ellenkező hatást gyakorolta a talajra, ugyanis jelentős mértékben lekötötte a futóhomokot. Mint ahogy azt a vízszabályozásról szóló keretes részben fejtegettem, a vízgyűjtő területek újraerdősítése helyett a súlyos ökológiai következményekkel járó folyószabályozást és lecsapolást választották. A jobbágyfelszabadítás utáni birtokelkülönítések is hatalmas erdőirtásokkal jártak (1,3millió hektár), s ennek nyomán keletkezett az első magyar erdőtörvény (1879. évi XXXI. tc.). Jelentős volt az erdősítés Trianon után, köszönhetően elsősorban *Kaán Károly* munkásságának.

Vadas András és *Szabó Péter* kutatásai arra az eredményre vezettek, hogy egyrészt a Dunántúl területe mind a középkorban, mind pedig a 18. században viszonylag erdősült volt. Másrészt a kora újkor három évszázada alatt az erdősültség bár valóban valamelyest csökkent, ezt azonban nem lehet egyértelműen az oszmánok, illetve a török háborúk, erődépítések hatásának betudni, ezek ugyanis nem jelentettek jelentősebb környezeti terhet. *Konkoly-Gyúró Éva* és munkatársai az elmúlt 200 évre vizsgálták a Kárpát-medence erdőborítottság változását, és arra a következtetésre jutottak, hogy tájtípusonként és azon belül földrajzi tájanként nagyon jelentős eltérések mutatkoztak. Összességében a legnagyobb csökkenés (33,7 – 31,6) a 19. század közepe és a 20. század első fele között zajlott, a legnagyobb, 3,1 százalékos növekedés pedig azóta történt (a részletes adatokat lásd ott). Ezen időszak alatt a lombhullató erdők aránya növekedett (46% – 50,1%), a vegyes erdők pedig az örökzöld erdők kárára nőttek (örökzöld: 35,9% – 28,3%, vegyes: 18,1% – 21,6%). Az erdősültség fokára a legjelentősebb történeti változások a jobbágyfelszabadítás, az osztrák–magyar vámunió, a trianoni határmegvonás, a szovjetrendszer

összeomlása, illetve az Eu csatlakozás volt. A jelenleg az erdőterület az ország 22,3 százalékát foglalja el, ami több mint 2 millió hektárt jelent (Magyarország erdeivel kapcsolatos adatok, 2022 nfk.gov.hu), amelynek a fele állami, a másik fele pedig közösségi vagy magántulajdon (utóbbi 830 ha). Ez a magas, 45 százalékos arány még a jövőben gondokat okozhat, hiszen – mint ahogy azt *Bartha Dénes* megfogalmazta – 1100 éves történelmünk során erdeinkkel a leghütlenebbül a magángazda bánt. A legnagyobb területet az akác (458 ha), a kocsányos és kocsánytalan tölgyek (394 ha), a cser (217 ha), a nyár (197), a fenyő (166 ha, erdei-, fekete-, luc- és vörösfenyő), a bükk (114 ha) és a gyertyán (98 ha) foglalja el. Ennél kisebb területre szorult vissza a kőris (64 ha), az éger (47 ha), a juhar (31 ha), a hárs (24 ha), a fűz (18 ha) és végül a szil (6 ha).

További irodalom: Kolossváry Szabolcsné szerk.: *A magyar erdőgazdálkodás története Magyarországon. Tanulmányok*. Budapest, 1975, Akadémiai; Takács Lajos: *Egy irtásfalu földművelése*. Budapest, 1976, Akadémiai; uő: *Irtásgazdálkodásunk emlékei. Irtásföldek, irtásmódok*. Budapest, 1980, Akadémiai; Csöre Pál: *A magyar erdőgazdálkodás története. Középkor*. Budapest, 1980, Akadémiai; Molnár Géza: A középkori vízrendszer összeomlása és az Alföld elmocsarasodása. In Fejér László – Kaján Imre szerk.: Fejér László – Kaján Imre szerk.: *Mérlegen a Tisza-szabályozás...* I. m. 47–70; Halász Aladár: *A magyar erdészet 70 éve számokban, 1920–1990*. Budapest, 1994, Földművelési Minisztérium Erdőrendezési Szolgálat; R. Várkonyi Ágnes szerk.: *Táj és történelem. Tanulmányok a történeti ökológia világából*. Budapest, 2000, Osiris (különösen R. Várkonyi Ágnes, Bartha Dénes, Kincses Katalin Mária, Oroszi Sándor és Magyar Eszter tanulmányai), 11–72; Szabó Péter: *Woodlands and Forests in Medieval Hungary*. Budapest, 2005, Archaeolingua; uő: Erdőgazdálkodás a középkorban. In Gyöngyössi Márton szerk.: *Magyar középkori gazdaság- és pénztörténet. Jegyzet és forrásgyűjtemény*. Budapest, 2006, Bölcsész Konzorcium, 81–104; Konkoly-Gyúró Éva – Balázs Pál: Erdőborítás-változás a Kárpát-medence térségében a 19. század közepétől napjainkig. *Erdészettudományi Közlemények*, 2016. 1 sz. 79–97; Vadas András: *Egy határfolyó környezettörténete...* I. m. 34–39; Vadas András – Szabó Péter: Fától az erdő? A török-kori háborúkés a dunántúli erdők. In Benkő Elek – Zatykó Csilla szerk.: *A Kárpát-medence környezettörténete a középkorban és a kora újkorban*. Budapest, 2021, Bölcsészettudományi Kutatóközpont Régészeti Intézet – Archaeolingua, 147–188.

7. Kis magyar klímátörténet

Mindenekelőtt annak a ténynek a rögzítése szükséges ennek a rövid keretes szövegnek az élén, hogy a Kárpát-medencében (északi szélesség: 44°9' – 49°38', illetve keleti hosszúság 15° – 26°62') egyaránt érvényesülnek atlanti, kontinentális és mediterrán hatások, és ez igen változatos időjárást eredményezett és eredményez mindmáig, mivel e hatások bármelyike – inkább rövidebb, mint hosszabb ideig – uralkodóvá válhat ebben a régióban.

Másodsorban a Kárpátok hegyvonulatainak hatása sem felejthető el, mivel ezek a hegységek el tudják téríteni a légtömegeket, így az időjárásra komoly hatást gyakorolnak ezek a hegyek, illetve az egész térség medence-jellege. Az Atlanti óceánnak, illetve a Golf-áramlatnak köszönhetően a Kárpát-medence földrajzi helyzetéhez viszonyítva mintegy 2,5 °C-os pozitív hőmérsékleti anomáliával bír, és ez a hatás – a dolog logikájából következően – nyugatról keletre haladva

egyre csökken. Az ország uralkodó széliránya az észak-nyugati, 2–4 m/s-os éves átlaggal. A Kárpát-medence hegyes részei közötti csapadékeloszlás jelentős különbségeket mutat, a legtöbb eső május és július között esik. A másodlagos csapadékmaximum októberben és novemberben jelentkezik. A Kárpátokban elérheti az 1000–1400 millimétert, a medence középső részében, azaz az Alföldön az évi csapadékösszeg jelenleg 500 és 750 mm közé tehető, de szárazabb években mindez mindössze 200–300 milliméter is lehet. Az Alföld nagy részén ez komoly gondot okoz, ugyanis az itt mért 530–560 mm átlagos évi csapadékmennyiség mellett az évi potenciális evapotranszpiráció (ETpot) 800–900 mm, tehát ezen a területen ez negatív vízmérleget jelent.

Európa és Magyarország éghajlati változásainak több évszázados trendjeinek alábbi felvázolásánál elsősorban *Cristian Pfister* és *Heinz Wanner*, magyar vonatkozásban pedig *Rácz Lajos* munkáira támaszkodom. Rácz különböző típusú források és adatbázisok összeillesztésével (levéltári és történeti források; térképek; régészeti források; a 17. század végétől, de leginkább a 18. század közepétől rendelkezésre álló hőmérsékleti és csapadék adatsorok; ezen túl: „pocok hőmérő – Kordos László, dendrológia – Grynaeus András, Országos Meteorológiai Szolgálat adatbázisa – Réthly Antal stb.) ért el új eredményt. Ha most eltekintünk a több évezredes klímátörténeti távlatoktól (11 700 évvel, a Würm jégkorszak végével kezdődött el egy felmelegedési periódus), és csak a magyar történelem szempontjából fontos közvetlen előzményekre és a legutóbbi évszázadokra, továbbá kizárólag a Kárpát-medencére koncentrálunk, akkor a következő éghajlattörténeti korszakokat különíthetjük el Pfister és Wanner nyomán: római kori meleg periódus (i.e. 1. század – i.sz. 250), vándorlások korának lehülése (250 – 800), középkori meleg időszak (800 – 1300 körül), „kis jégkorszak” (1300 – 1900), s végül a jelenkori felmelegedés időszaka. Ez utóbbin belül két alkorszakot is megkülönböztetünk, a lassú felmelegedés modernkori (1988-ig), illetve felgyorsult jelenlegi felmelegedés időszakát (1988-tól), amelyet sokan a dolog nívója miatt *antropocén* korszak kezdőévének is tekintik. E periódusok változásainak természeti és társadalmi okait az alább idézett Pfister–Wanner könyv részletesen tárgyalja. E hosszabb időszakokon keresztül érvényesülő trendek kétségkívül jelentős hatást gyakoroltak – ha nem is *közvetlenül* egy-egy konkrét történeti eseményre, bár ilyenre is van példa, a folyók befagyása háborúk idején példának okáért – gazdaságtörténetünkre (aratás bősége és az aratás ideje, bortermelés és a bor minősége, valamint cukortartama, folyók áradásai stb.). A magyar történelem vonatkozásában az éghajlatváltozás hatásai közül a legfontosabbak a

következők: 1. A téli hőmérséklet csökkenése, továbbá a természetes évszakok időtartamának megváltozása a „kis jégkorszak” idején. A március téli hónappá vált, a nyár időtartama pedig júliusra és augusztusra szűkült. 2. A nyári csapadéktöbblet megjelenése a „kis jégkorszak” idején, valamint ezzel ellentétes folyamat beindulása az a 19. század végétől kezdve. 3. A „kis jégkorszakon” belül három kisebb melegedési időszak (16–17. és 17–18. század fordulói, 18. század utolsó évtizedei) jelentkezése. 4. A 19. század elejétől a 20. század derekáig átmeneti éghajlat jellemzővé válása, azaz enyhébb és hűvösebb, illetve csapadékosabb és szárazabb évek-évtizedek váltakozása a Kárpát-medencében. 5. A jelenkori felmelegedés felgyorsulása, annak minden agrár-ipari, életmódbeli és természeti következményével. Ezt a jelenlegi felmelegedési periódust a természetes melegedés és a modern gazdasági tevékenység nyomán fellépő üvegházhatás együttesen táplálja, és ez a fejlemény egyedülálló az emberiség történelmében. Fontos megjegyezni, hogy az éghajlattörténeti periódusok pontos kezdetét és végét nem lehet egyetlen évszámhoz kötni, országról országra, régióról régióra változik, továbbá az egyes mutatók vonatkozásában is más és más. A jelenlegi korszak példájánál maradva, a felmelegedés Magyarországon a 19. század utolsó évtizedeiben kezdődött, miközben a csapadék mennyiségének csökkenése csak az 1940-es évektől figyelhető meg.

A történeti ökológia egyik alaptétele szerint a történet mindig „két szereplős”, azaz nincs egyirányú, meghatározó hatása a természeti környezetnek a társadalomra, és viszont. A társadalom és a természeti környezet tehát egymást kölcsönösen befolyásolni képes, egymásra hatással bíró önálló tényező. Ezt a megszorítást is figyelembe véve a Kárpát-medence jelentős környezeti változásai a következő fontosabb hatást gyakorolták a történeti-társadalmi folyamatokra. 1. A honfoglalás utáni négyszáz év meleg időszaka rendkívül kedvező éghajlati körülményeket teremtett egy gyökeresebb agrárszerkezet-váltás (földművelés előtérbe kerülése), illetve a letelepült életmód számára. 2. A „kis jégkorszak” időszaka alatt a mezőgazdaság kedvezőtlenebb éghajlati feltételei és teljesítménye messzemenő következményekkel jártak mind a törökkor, mind pedig a Rákóczi-szabadságharc alatti és utáni időszakban (aratási veszteség, ellátási válságok, éhínségek, járványok stb.).

További irodalom: Péczely György: *Éghajlattan*. Budapest, 1981, Tankönyvkiadó; Draskóczy István: Történeti éghajlattan In Kállay István szerk.: *A történelem segédtudományai*. 2. kiad. Budapest, 1986, ELTE Bölcsészettudományi Kar, 307–316; Györffy György – Zólyomi Bálint: A Kárpát-medence és Etelköz képe egy évezred előtt. In Kovács László szerk.: *Honfoglalás és régészet*. Budapest, 1994, Balassi, 13–38; Rác Lajos: Éghajlatváltozások a Kárpát-medencében. In R. Várkonyi Ágnes szerk.: *Táj és történelem. Tanulmányok a*

történeti ökológia világából. Budapest, 2000, Osiris, 156–183; Rácz Lajos: *Magyarország környezettörténete az újkor idején*. Szeged, 2001, Juhász Gyula Főiskola Kiadó; Rácz Lajos: *Magyarország környezettörténete az újkorig*. Budapest, 2008, MTA Történettudományi Intézete; Kázmér Miklós szerk.: *Környezettörténet. Környezeti folyamatok a honfoglalástól napjainkig történeti és természettudományos források tükrében*. 1–3. köt. Budapest, 2009–2021, Hantken; Rácz Lajos: Bevezetés Magyarország környezettörténetébe. In Frisnyák Sándor – Gál András szerk.: *Kárpát-medence: természet, társadalom, gazdaság. Földrajzi tanulmányok*. Nyíregyháza–Szerencs, 2013, Nyíregyháza–Szerencs, 2013, Nyíregyházi Főiskola Turizmus és Földrajztudományi Intézete – Bocskai István Gimnázium, 151–164; Rácz Lajos: Mi a kis jégkorszak? *Történeti Földrajzi Közlemények*, 2016. 1. sz. 15–46; Wolfgang Behringer: *A klíma kultúrtörténete a jégkorszaktól a globális felmelegedésig*. 2. kiad. Budapest, 2017, Corvina; Vadas András: *Egy határ folyó környezettörténete... I. m.* 29–33; Benkő Elek – Zatykó Csilla szerk.: *A Kárpát-medence környezettörténete a középkorban és a kora újkorban*. Budapest, 2021, Bölcsészettudományi Kutatóközpont Régészeti Intézet – Archaeolingua; Környezettörténet – historiográfia. *Magyar Gazdaságtörténeti Évkönyv*, 2021; Cristian Pfister – Heinz Wanner: *Climate and Society in Europe. The Last Thousand Years*. Bern, 2021, Haupt Verlag (magyar fordítása sajtó alatt az Osiris Kiadónál); Rácz Lajos: *A Kárpát-medence éghajlattörténete*. (sajtó alatt az Osiris Kiadónál).

Irodalom

Magyarország környezettörténetének, történeti földrajzának ismeretéhez a könyvtárnyi méretű természeti földrajzi irodalomból elengedhetetlenül szükséges legalább az alapművek és nagymonográfiák ismerete. Tehát azoknak az összefoglaló alapmunkáknak az áttekintése, amelyek Hunfalvy János (1820–1888), id. Lóczy Lajos (1849–1920) és Cholnoky Jenő (1870–1950) alapvető műveinek megjelenése óta születtek (Hunfalvy: *A Magyar Birodalom természeti viszonyainak leírása*. 1–3. köt. Pest, 1863–1865, Emich; uő: *Egyetemes földrajz különös tekintettel a néprajzi viszonyokra*. 2. köt. *A Magyar Birodalom földrajza*. Budapest, 1886, Athenaeum; Lóczy szerk.: *A Magyar Szent Korona országainak földrajzi, társadalomtudományi, közművelődési és közgazdasági leírása*. Budapest, 1918, Kilián; Cholnoky: *Magyarország földrajza*. Budapest, 1929, Danubia; *Hazánk és népünk egy ezredéven át. A magyarság hajdan és most*. Budapest, 1930, Somló Béla; *A föld és élete*. 6. köt. *Magyarország földrajza*. Budapest, 1937, Franklin). Ezek a munkák ugyanis – talán Cholnokyét kivéve – mára már kissé megfakultak és elavultak, és ugyanez mondható el az *Osztrák–Magyar Monarchia írásban és képen* (Budapest, 1887–1901, Magyar Királyi Államnyomda) című sorozat Magyarországra vonatkozó köteteiről is, amelyeknek földrajzi fejezeteit jórészt szintén Hunfalvy János írta.

Cholnoky 1929-es összefoglalásának megjelenése utáni fontosabb összefoglalások a következők: Prinz Gyula – Teleki Pál – Cholnoky Jenő – Bartucz Lajos: *Magyar föld, magyar faj*. 1–4. köt. Budapest, 1936–1938, Királyi Magyar Egyetemi Nyomda; Prinz Gyula: *Magyarország földrajza. A magyar föld és életjelenségeinek oknyomozó leírása*. Budapest, 1942, Danubia; Uő:

Magyarország földrajza. Budapest, 1944, Renaissance; Bulla Béla – Mendöl Tibor: *A Kárpát-medence földrajza*. Budapest, 1947, Országos Köznevelési Tanács; Bulla Béla: *Magyarország természeti földrajza*. Budapest, 1962, Tankönyvkiadó; Karátson Dávid szerk.: *Pannon enciklopédia. Magyarország földje kitekintéssel a Kárpát-medence egészére*. 3. kiad. Budapest, 2010, Urbis; Molnár József – Papp Géza szerk.: *A Kárpát-medence földrajza. Természet, társadalom, gazdaság, néprajz*. Budapest–Beregszász, 2022, Termini Egyesület – II. Rákóczi Ferenc Kárpátaljai Magyar Főiskola. Ebből a terjedelmes irodalomból külön is ki kell emelni a Dövényi Zoltán szerkesztette új összegzést, amely közli a legfontosabb újabb irodalmat is (*A Kárpát-medence földrajza*. Budapest, 2012, Akadémiai). Témánk és a magyar történeti földrajz szempontjából kevésbé használhatók – színvonaluktól függetlenül – azok a kötetek, amelyek csak a trianoni határon belüli országot tekintik át (Pécsi Márton – Sárfalvi Béla: *Magyarország földrajza*. Budapest, 1960, Akadémiai; Lovász György – Majoros György: *Magyarország természeti földrajza*. 1–3. köt. Pécs, 1997, University Press; Martonné Erdős Katalin: *Magyarország természeti földrajza*. 1. köt. Debrecen, 2006. Kossuth Egyetemi Kiadó; Mezősi Gábor: *Magyarország természetföldrajza*. Budapest, 2011, Akadémiai. Meg kell említeni még a *Magyarország tájföldrajza* című könyvsorozat köteteit (Budapest, 1967–1988, Akadémiai), valamint a Dövényi Zoltán szerkesztette munkát (*Magyarország kistájainak katasztere*. 2. kiad. Budapest, 2010, MTA Földrajztudományi Kutatóintézet. Az 1. kiadás szerkesztői Marosi Sándor és Somogyi Sándor, 1990). Mind a sorozat, mind a kataszter szintén csak a mai Magyarország tájait veszi számba.

Történeti földrajz és történeti ökológia

A történeti Magyarország geográfiájának és történeti földrajzának tanulmányozásához máig nélkülözhetetlen Bél Mátyás (Matej Bel, 1684–1749) és Fényes Elek (1807–1876) alapvető munkáinak áttekintése (Bél Mátyás: *Notitia Hungariae novae hitorico geographia*. 1–5. köt. Wien, 1735–1842. Az eredeti mű tíz északi vármegye leírását tartalmazza. A kéziratban maradt munkából a nyolcvanas évektől kezdve több megyére vonatkozó kötet is megjelent. Fényes Elek: *Magyarország statistikája*. 1–3. köt. Pest, 1842–1843, Trattner; *Magyarország leírása*. 1–2. köt. Pest, 1847, Beimel; *Magyarország geographiai szótára*. 1–4. köt. Pest, 1851, Kozma Vazul).

A magyar földrajztudomány történetének megismeréséhez két historiográfiai bevezetés ajánlható (Teleki Pál: *A földrajzi gondolat története*. Budapest, 1996,

Kossuth; és Fodor Ferenc: *A magyar földrajztudomány története*. Budapest, 2006, MTA Földrajztudományi Kutatóintézet. Eredeti megjelenések: 1917; illetve Fodor esetében a kézirat megírásának ideje 1949–1951). Mindkettő historiográfiai műben van történeti földrajzzal foglalkozó alfejezet is. (137–142; illetve 353–359.).

A magyar környezettörténet, történeti földrajz és a történeti ökológia irodalmának tanulmányozását Ila Bálint (Történeti földrajz. In Borsa Iván – Bottló Béla – Ila Bálint: *Történeti segédtudományi alapismeretek*. Budapest, 1963, Kézirat gyanánt, 87–112.), Kristó Gyula (Történeti földrajz. In Kállay István szerk.: *A történelem segédtudományai*. 2. kiad. Budapest, 1986, ELTE Bölcsészettudományi Kar, 296–306.), Draskóczy István (Történeti éghajlat. Uo. 307–316.), Bak Borbála (Történeti földrajz. In Bertényi Iván szerk.: *A történelem segédtudományai*. Budapest, 2001, Osiris, 66–82.), R. Várkonyi Ágnes (Történeti ökológia. Uo. 44–65.), valamint Bak Borbála és Izsák Éva (Történeti földrajz. In Karátson Dávid szerk.: *Pannon enciklopédia. Magyarország földje kitekintéssel a Kárpát-medence egészére*. 3. kiad. Budapest, 2010, Urbis, 491–493.) bevezető jellegű összefoglalásaival érdemes elkezdni. Történeti földrajz fogalmáról és múltjáról Bulla Béla és Mendöl Tibor írtak egy-egy tanulmányt a Szentpétery-émlékönyvben (Bulla Béla: Hazai történeti földrajzunk múltja, jelen és feladatai. In *Emlékkönyv Szentpétery Imre születése hatvanadik évfordulójának ünnepére*. Budapest–Pécs, 1938, Pécsi Egyetemi Kiadó, 73–77; Mendöl Tibor: Településtörténet, településföldrajz, történeti földrajz. Uo. 312–334.). A történeti földrajz két világháború közötti historiográfiájáról is született egy tanulmány (Győri Róbert: A magyar történeti földrajz a két világháború között. *Földrajzi Közlemények*, 2002. 1–4. sz. 79–92.). A történeti földrajz rendszerváltás utáni történetét Frisnyák Sándor és Kókai Sándor foglalta össze egy tanulmányban (A honi történeti földrajz negyedszázados eredményei, 1989–2014. In Pap Norbert szerk.: *Geopolitikai gondolkodás a magyar földrajzban, 1989–2014*. Budapest, 2015, IDResearch – Publikon Kiadó, 9–23.). A történeti földrajz külföldi irodalmát Hajdú Zoltán elemezte és értékelte egy összefoglaló mű bevezető fejezetében (In Beluszky Pál szerk.: *Magyarország történeti földrajza*. 1. köt. Budapest–Pécs, 2005, Dialóg Campus, 25–39.).

A történeti topográfia ismeretéhez nélkülözhetetlen Bak Borbála – alapvetően oktatási célból készült – kiváló munkája (*Magyarország történeti topográfiája a honfoglalástól 1950-ig*. Budapest, 1997, História – MTA Történettudományi

Intézete). A történeti földrajz és a társadalomtörténet kapcsolatáról Tímár Lajos írt egy historiográfiai jellegű áttekintést (Történeti földrajz és társadalomtörténet. In Bódy Zsombor – Ö. Kovács József szerk.: *Bevezetés a társadalomtörténetbe. Hagyományok, irányzatok, módszerek.* Budapest, 2006, Osiris, 345–374.). Lényeges fogalmi kérdéseket tisztázott és fontos szempontokat vetett föl az a kerekasztal-beszélgetés, amelyet a *Korall* című társadalomtörténeti folyóirat szervezett (Mi a történeti földrajz és kik a történeti földrajzosok? *Korall*, 2008. 31. sz. 5–22. A résztvevők: Beluszky Pál, Frisnyák Sándor, Gál Zoltán, Győri Róbert, Hajdú Zoltán, Rácz Lajos és Szilágyi Zsolt).

A történeti ökológia alapkérdéseit és problémáit R. Várkonyi Ágnes fejtegette korai, úttörő jellegű tanulmányaiban (Történelmi ökológia és a művelődés históriája. In Várkonyi Ágnes – Kósa László szerk.: *Európa híres kertje. Történeti ökológiai tanulmányok Magyarországról.* Budapest, 1993, Orpheusz, 259–282; Vizek és erdők. In uő: *Századfodulóink.* Budapest, 1999, Liget, 142–162; Táj és történelem a XVIII. századi Magyarországon. In uő szerk.: *Táj és történelem. Tanulmányok a történeti ökológia világából.* Budapest, 2000, Osiris, 156–183.). A történeti ökológia kérdéseinek megjelenéséről a magyar historiográfiában ugyancsak R. Várkonyi és Kósa László írt rövid áttekintést a fentiekben idézett, *Európa híres kertje* című kötetben (A legfiatalabb tudomány. Uo. 7–23.).

A történeti földrajzi megközelítésnek mindmáig két egymástól határozottan elkülöníthető irányzata alakult ki. Egyrészt mindenekelőtt Csánki Dezső és Györffy György által kidolgozott történeti módszer, amely topográfiai-helytörténeti adatokra alapozódik, és vármegyék szerint rendeződik el: Csánki Dezső: *Magyarország történeti földrajza a Hunyadiak korában.* I–V. Budapest, 1890–1913, MTA. A sorozathoz Ördög Ferenc készített helynévmutatót (Budapest, 2002, Akadémiai), illetve nevezetesen egy történészek, mindenekelőtt Ördög Ferenc, Ollé Viktória és Széchenyi Magdolna családnévmutatót (Nagykanizsa– Budapest, 2018, Czupi Kiadó – Magyar Nyelvtudományi Társaság; illetve Györffy György: *Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza.* I–IV. Budapest, 1963–1998, Akadémiai. Módszertani kidolgozottság szempontjából különösen Györffy kötetei mintaszerűek. Ezt a két monográfiásorozatot egészítik ki különböző időben keletkezett vármegyei történeti földrajzi kötetek (ide kiegészítés OSZK), illetve a Mályust Elemér szerkesztett sorozatot (ide a kötetek Mályusz, Fekete Nagy Antal, Szabó István).

A történeti földrajz másik irányzatát a földrajzosok által kidolgozott, sokkal inkább átfogó geográfiai, alapvetően makro-megközelítések jellemzik. Ez a szemlélet korlátozottan már a fentebb felsorolt geográfusoknál (Cholnoky, Bulla, Mendöl stb.) is jelentkezett, de az irányzat több évtizedes háttérbe szorulása után a nyolcvanas évek végén Frisnyák Sándor (1934–) a nyíregyházi és beregszászi főiskolák, illetve a miskolci egyetem tanszékvezető professzora írt történeti földrajzi összegző tankönyvet (*Magyarország történeti földrajza*. Budapest, 1990, Tankönyvkiadó), illetve szerkesztett egy gyűjteményes kötetet (*A Kárpát-medence történeti földrajza*. Nyíregyháza, 1996, MTA Szabolcs-Szatmár-Bereg Megyei Tudományos Testülete – Bessenyei György Tanárképző Főiskola Földrajzi Tanszéke). Frisnyák emellett több fontos történeti földrajzi tanulmányt is jegyez. Ezen írások bibliográfiáját Kozma Katalin és Karóczkai Andrásné állította össze és több kötetben, részletekben jelent meg (Boros László – Viga Gyula szerk.: *Frisnyák Sándor munkássága*. Miskolc, 2004, Herman Ottó Múzeum, 90–106; Gál András – Hanusz Árpád szerk.: *A történeti földrajz megújítója. Dr. Frisnyák Sándor munkássága. Tanulmányok, interjúk, dokumentumok*. Nyíregyháza–Szerencs, 2010, Nyíregyházi Főiskola Turizmus és Földrajztudományi Intézete – Bocskai István Gimnázium, 67–78; Gál András – Kókai Sándor szerk.: *Tiszteletkötet Dr. Frisnyák Sándor professzor 80. születésnapjára*. Nyíregyháza–Szerencs, 2014, Nyíregyházi Főiskola Turizmus és Földrajztudományi Intézete – Bocskai István Gimnázium, 351–355.). Frisnyák tanulmányaiból több válogatott kötet is megjelent (*Tájak és tevékenységi formák. Földrajzi tanulmányok*. Miskolc–Nyíregyháza, 1995, Bessenyei György Tanárképző Főiskola; *A kultúrtáj kialakulása a Kárpát-medencében. Történeti földrajzi tanulmányok*. Nyíregyháza, 2004, Nyíregyházi Főiskola Földrajz Tanszéke; *Magyarország kultúrgeográfiai korszakai. Történeti földrajzi tanulmányok*. Nyíregyháza–Szerencs, 2009, Nyíregyházi Főiskola Turizmus és Földrajztudományi Intézete – Bocskai István Gimnázium; *Tájhasználat és térszervezés. Történeti földrajzi tanulmányok*. Nyíregyháza–Szerencs, 2012, Nyíregyházi Főiskola Turizmus és Földrajztudományi Intézete – Bocskai István Gimnázium; *A föld erejéből élünk. Történeti földrajzi tanulmányok*. Nyíregyháza–Szerencs, 2017, Nyíregyházi Egyetem Turizmus és Földrajztudományi Intézete). Frisnyák munkásságáról lásd a vele készített hosszabb életrajzi interjút (Boros László: Beszélgetés a 75 éves Frisnyák Sándor professzorral. In Gál – Hanusz szerk.: *A történeti földrajz megújítója... I. m. 27–44.*).

Fontos mérföldköve a magyar történeti földrajznak, amikor megjelent a Beluszky Pál szerkesztette tankönyv és monográfia (*Magyarország történeti földrajza*. 1–2. köt. Budapest–Pécs, 2005, Dialóg Campus), amely elsősorban – de nem kizárólagosan – a 19. és a 20. századi fejleményekre koncentrált. Ebben a kötetben olvasható Hajdú Zoltán már fentebb említett historiográfiai összefoglalója a nemzetközi (német, francia, angol, amerikai, orosz–szovjet) és a magyar történeti földrajzi irányzatokról és fontosabb művekről (25–39.). A történeti irodalom földrajzi-történeti földrajzi szemléletére különösen a francia, ezen belül is az Annales-iskola (Paul Vidal de la Blanche, Lucien Febvre, Marc Bloch, Fernand Braudel, Le Roy Ladurie stb.) gyakorolt nagy hatást. Módszertani szempontból különösen Fernand Braudel nagy összegzéseinek első kötetei (*A Földközi-tenger és a mediterrán világ II. Fülöp korában*. 1. köt. Budapest, 1987, Akadémiai–Osiris; illetve *Franciaország identitása*. 1. köt. *A tér és történelem*. Budapest, 2003, Helikon) érdemelnek figyelmet. Az európai történeti földrajz alapirodalmát Norman J. G. Pounds összegző művének bibliográfiai összefoglalói tartalmazzák (*Európa történeti földrajza*. Budapest, 2003, Osiris, passim). A magyar történeti földrajzi irodalom múltjáról és fogalmáról Frisnyák is írt egy rövid összefoglalást (*A történeti földrajz alapjai*. In Tóth József szerk.: *Általános társadalomföldrajz*. 2. köt. Budapest–Pécs, 2002, Dialóg Campus, 9–20.).

A történeti földrajz irodalmáról született egy bevezetés jellegű bibliográfia (Szabóné Kozma Katalin: Ajánló bibliográfia a Kárpát-medence történeti földrajzához. *Történeti Földrajzi Közlemények*, 2018. 1. sz. 198–221. Ebben a tudományágban fontos szerepet játszanak egyrészt a monográfiák, másrészt a nyíregyházi egyetem által kiadott központi folyóirat (*Történeti Földrajzi Közlemények*, 2013–), harmadrészt azok a gyűjteményes kötetek, amelyek legtöbbször egy-egy konferencia nyomán születtek, és a Kárpát-medence egészét, vagy egy-egy kisebb-nagyobb régióját járják körül: Frisnyák Sándor szerk.: *A Felvidék történeti földrajza*. Nyíregyháza 1998, MTA Szabolcs-Szatmár-Bereg Megyei Testülete; Boros László: *A Kárpát-medence szőlő és borgazdaságának történeti földrajza*. Nyíregyháza, 1999, Nyíregyházi Főiskola Földrajzi Tanszéke; Frisnyák Sándor szerk.: *Az Alföld történeti földrajza*. Nyíregyháza, 2000, MTA Szabolcs-Szatmár-Bereg Megyei Tudományos Testülete – Nyíregyházi Főiskola Földrajzi Tanszéke; Boros László szerk.: *Erdély természeti és történeti földrajza*. Nyíregyháza, 2000, MTA Szabolcs-Szatmár-Bereg Megyei Tudományos Testülete; Beluszky Pál: *A Nagyalföld történeti földrajza*. Budapest–Pécs, 2001, Dialóg Campus; Kókai Sándor –

Gulyás Katalin szerk.: *Válogatott tanulmányok az Alföld történeti földrajzának kutatásához*. Szolnok, 2002, Damjanich János Múzeum; Frisnyák Sándor szerk.: *A Nyírség és a Felső-Tisza-vidék történeti földrajza*. Nyíregyháza, 2002, MTA Szabolcs-Szatmár-Bereg Megyei Tudományos Testülete – Nyíregyházi Főiskola Földrajzi Tanszéke; Frisnyák Sándor – Tóth József szerk.: *A Dunántúl és a Kisalföld történeti földrajza*. Nyíregyháza–Pécs, 2003, Nyíregyházi Főiskola Földrajz Tanszéke – Pécsi Tudományegyetem Földrajzi Intézete; Kókai Sándor szerk.: *A Délvidék történeti földrajza*. Nyíregyháza, 2006, Nyíregyházi Főiskola Földrajzi Tanszéke; Győri Róbert – Hajdú Zoltán szerk.: *Kárpát-medence: települések, tájak, régiók, térstruktúrák*. Pécs–Budapest, 2006, MTA Regionális Kutatások Központja– Dialóg Campus; Csüllög Gábor: *A Tiszántúl a Kárpát-medence 10– 17. századi regionális tagolódásában*. Debrecen, 2007, Kossuth Egyetemi Kiadó; Ilyés Zoltán: *A tájhasználat változásai és a történeti kultúrtáj 18–20. századi fejlődése Gyimesben*. Eger, 2007, Eszterházy Károly Főiskola Földrajzi Tanszéke; Dobány Zoltán szerk.: *A Cserehát történeti földrajza, 18–20. század*. Jósvafő, 2010, Aggteleki Nemzeti Park; Dobány Zoltán szerk.: *Sajó-Bodva köze történeti földrajza, 18–20. század*. Jósvafő, 2010, Aggteleki Nemzeti Park; Dobány Zoltán.: *Történeti földrajzi tanulmányok a Hernád-völgy területéről, 18–20. század*. Jósvafő, 2010, Aggteleki Nemzeti Park; Frisnyák Sándor – Gál András szerk.: *Kárpát-medence: tájak, népek, tevékenységek. Földrajzi tanulmányok*. Nyíregyháza–Szerencs, 2011, Nyíregyháza–Szerencs, 2013, Nyíregyházi Főiskola Turizmus és Földrajztudományi Intézete – Bocskai István Gimnázium; Frisnyák Sándor – Gál András szerk.: *Tokaj-hegyaljai borvidék. Hazánk első történeti tája. Tanulmánygyűjtemény*. Nyíregyháza–Szerencs, 2012, Nyíregyházi Főiskola Turizmus és Földrajztudományi Intézete – Bocskai István Gimnázium; Frisnyák Sándor – Gál András szerk.: *Kárpát-medence: természet, társadalom, gazdaság. Földrajzi tanulmányok*. Nyíregyháza–Szerencs, 2013, Nyíregyháza–Szerencs, 2013, Nyíregyházi Főiskola Turizmus és Földrajztudományi Intézete – Bocskai István Gimnázium; Dobány Zoltán: *A tájhasználat történeti szakaszai a Taktaközben. 18–20. század*. Nyíregyháza, 2014, Nyíregyházi Főiskola Turizmus és Földrajztudományi Intézete; MTA Társadalomföldrajzi Tudományos Bizottság Történeti Földrajzi Albizottsága; Tamás Edit – Kókai Sándor szerk.: *Felföld. Tájak, népek, tevékenységek*. Nyíregyháza–Sárospatak, 2020, Sárospataki Rákóczi Múzeum; Kókai Sándor: *A Marosszög történeti földrajza, 1718–1918. A táj- és erőforrás használat változása a 18. század elejétől a 20. század elejéig*. Nyíregyháza–Kiszombor, 2021, MTA Társadalomföldrajzi Tudományos

Bizottság Történeti Földrajzi Albizottsága; Kókai Sándor – Gulyás Katalin szerk.: *Válogatott tanulmányok az Alföld történeti földrajzának kutatásához*. Szolnok, 2022, Damjanich János Múzeum; Kókai Sándor szerk.: *Bánság. Természet, társadalom, gazdaság 1718–2011*. Nyíregyháza–Kiszombor, 2022, MTA Társadalomföldrajzi Tudományos Bizottság Történeti Földrajzi Albizottsága; Kókai Sándor szerk.: *Bánság. Természet, társadalom, gazdaság, 1818–2011. Tanulmánygyűjtemény*. Nyíregyháza–Kiszombor, 2022, MTA Társadalomföldrajzi Tudományos Bizottság Történeti Földrajzi Albizottsága.

Általános településföldrajz és településtörténet

A magyar településföldrajz és településtörténet legnagyobb alakjai minden kétséget kizáróan Mendöl Tibor (1905–1966), Erdei Ferenc (1910–1971), Major Jenő (1922–1988), Enyedi György (1930–2012) és Beluszky Pál (1936–2022) voltak. Mendöl fontosabb idevonatkozó munkái: *Táj és ember. Az emberföldrajz áttekintése*. Budapest, 1932, Magyar Szemle Társaság; *Falu és város a magyar tájban*. In Eckhardt Sándor szerk.: *Úr és paraszt a magyar élet egységében*. Budapest, 1941, Pázmány Péter Tudományegyetem Bölcsészettudományi Karának Magyarországtudományi Intézete, 81–105; *A megtelepülés formái; Az új települési rend; illetve A mai kultúrtáj*. In Domanovszky Sándor szerk.: *Magyar művelődéstörténet*. Budapest, 1939–1942, Magyar Történelmi Társulat, 1. köt. 191–212; 4. köt. 167–189; 5. köt. 99–128. (A 2. kötet településtörténeti fejezetét Eperjessy Kálmán, a 3. kötetét pedig Fekete Nagy Antal írták.); *A városföldrajz tárgyköre és feladatai*. Budapest, 1946, Székesfőváros Nyomdája; *Általános településföldrajz*. Budapest, 1963, Akadémiai; *Város a Kárpát-medencében*. Nagyszénás, 2000, Iniciale.

Mendöl Tibor munkásságáról és legfontosabb műveiről lásd Győri Róbert áttekintő tanulmányait (A magyar történeti földrajz a két világháború között. *Földrajzi Közlemények*, 2002. 1–4. sz. 79–92; Mendöl Tibor és magyar történeti földrajz. *Földrajzi Közlemények*, 2005. 1–2. sz. 65–82; illetve Mendöl Tibor (1905–1966), a budapesti Tudományegyetem emberföldrajzi Tanszékének alapító professzora. *Földrajzi Közlemények*, 2020. 4. sz. 411–427.), illetve egy munkássága előtt tisztelgő centenáriumi kötetet (Blahó János–Tóth József szerk.: *Tanulmányok Mendöl Tibor születésének 100. évfordulójára*. Orosháza–Pécs, 2006, Mendöl Tibor Centenáriumi Év Bizottsága).

Erdei Ferenc jelentős és sokágú életművének csak egy része kapcsolódik a településtörténethez és településföldrajzhoz: *A makói tanyarendszer*. Szeged,

1933, Városi Nyomda; *Futóhomok. A Duna-Tiszaköz földje és népe*. Budapest, 1937, Athenaeum; *Város és vidéke*. Budapest, 1971, Szépirodalmi; *Magyar város*. Budapest, 1974, Akadémiai; *Magyar falu*. Budapest, 1974, Akadémiai; *Magyar tanyák*. Budapest, 1976, Akadémiai.

Major Jenő összefoglaló művet ugyan nem írt, de tanulmányai rendkívül fontosak: A magyar falu a tájban. *Magyar Építőművészet*, 1954. 180–185; A középkori magyar városkép problémájához. *Településtudományi Közlemények*, 1955. 56–59; Egy Duna menti falu településtudományi vizsgálata. *Településtudományi Közlemények*, 1956. 62–91 (Laboda Zsidmonddal); Szempontok a faluépítési hagyományok kutatásának módszeréhez. *Településtudományi Közlemények*, 1959. 3–16; A telektípusok kialakulásának kezdetei Magyarországon. *Településtudományi Közlemények*, 1960. 34–55; A külterületi lakott helyek vizsgálatának településhálózati vonatkozásai. *Településtudományi Közlemények*, 1962. 3–19; A magyar városhálózatról. *Településtudományi Közlemények*, 1964. 32–65; A magyar falvak morfológiai sajátosságainak néhány vonása. *Településtudományi Közlemények*, 1965. 29–53; A magyar városok és városhálózat kialakulásának kezdetei. *Településtudományi Közlemények*, 1966. 48–90; A kisvárosok kialakulása és sajátos helyzete a településhálózatban. *Városépítés*, 1969. 4. sz. 5–8; A magyar városok szerkezeti jellegzetességei és azok kialakulása. *Településtudományi Közlemények*, 1971. 5–42 (Faragó Kálmánnal); Adalékok a két világháború közötti magyar település fejlődéstörténetéhez. *Településtudományi Közlemények*, 1974. 59–81; Karcag településtörténete és a városkép alakulása. In Bellon Tibor szerk.: *Karcagi várostörténeti tanulmányok*. Karcag, Györffy István Nagykun Múzeum, 1974, 45–75; A magyar középvárosok kialakulása és fejlődése az első világháborúig. *Településtudományi Közlemények*, 1979. 5–42 (Faragó Kálmánnal); Sopron város földrajza. *Soproni Szemle*, 1991. 1. sz. 32–54. Major munkásságáról lásd Sarkady Sándor nekrológiáját (Major Jenő, 1922–1988. *Soproni Szemle*, 1989. 3. sz. 282–284.

Enyedi György fontosabb településtörténeti-településföldrajzi munkái: *Az Alföld gazdasági földrajzi problémái*. Budapest, 1970, Akadémiai; *A magyar falu átalakulása*. Budapest, 1975, Akadémiai; *Falvaink sorsa*. Budapest, 1980, Magvető; *Az urbanizációs ciklus és a magyar településhálózat alakulása*. Budapest, 1982, Akadémiai; *Földrajz és társadalom. Tanulmányok*. Budapest, 1983, Magvető; *Városi világ*. Budapest, 2012, Akadémiai.

Beluszky Pál fontosabb településföldrajzi monográfiái és tanulmánygyűjteményei: *Magyarország falutípusai*. Budapest, 1982, MTA Földrajztudományi Kutatóközpont (Sikos T. Tamással); *A középszintű igazgatás és hazánk térszerkezete*. Budapest, 1988, MTA Regionális Kutatások Központja; *Vég kiárusítás. Társadalomföldrajzi tanulmányok*. 1–2. köt. Budapest–Pécs, 1992–2002, MTA Regionális Kutatások Központja; *Magyarország településföldrajza. Általános rész*. Budapest, 1999, Dialóg Campus; A magyarországi településrendszer fejlődése. In Enyedi György szerk.: *Magyarország településkörnyezete*. Budapest, 2000, MTA, 9–76; *A Nagyalföld történeti földrajza*. Budapest, 2001, Dialóg Campus; Települések. In Enyedi György – Horváth Gyula szerk.: *Magyar tudománytár*. 2. köt. *Táj, Település, régió*. Budapest, 2002, MTA Társadalomkutató Központ – Kossuth, 127–332; Az alföldi mezőváros-állomány és hierarchia a hódoltság korában. In Abonyiné Palotás Jolán – Becsei József – Kovács Csaba szerk.: *A magyar társadalomföldrajzi kutatás gondolatvilága*. Szeged, 2002, SzTE Gazdaság- és Társadalomföldrajzi Tanszéke, 135–145; *Magyar városhálózat a 20. század elején*. Budapest–Pécs, 2005, Dialóg Campus (Györi Róberttel); *Változó falvaink. Magyarország falutípusai az ezredfordulón*. Budapest, 2007, MTA TKK (Sikos T. Tamással); Új irányok a magyar falufejlődésben. In Csapó Tamás – Kocsis Zsolt szerk.: *A kistelepülések helyzete és településföldrajza Magyarországon*. Szombathely, 2007, Savaria University Press, 5–14; *Változó falvaink. Tizenkét falurajz Kercaszomortól Nyírkalászig*. Budapest, 2011, Akadémiai (Sikos T. Tamással); *Másodkézből. Társadalom-földrajzi tanulmányok*. Pécs, 2016, MTA Közgazdaság- és Regionális Tudományi Kutatóközpont Regionális Kutatások Intézete; *Budapest – zászlóshajó vagy vízfej? A főváros és az ország, történeti földrajzi áttekintés*. Gödöllő, 2014, Szent István Egyetem; *A települések világa Magyarországon*. Budapest, 2018, Dialóg Campus; *Városi szerepkör, városi rang*. Budapest, 2020, Dialóg Campus (Sikos T. Tamással). Beluszky Pál szerkesztette (és nagyrészt írta) azt a kötetet, amely Magyarország 20. századi történeti földrajzát tárgyalja (*Magyarország történeti földrajza*. 1–2. köt. Budapest–Pécs, 2005–2008, Dialóg Campus).

Beluszky Pál tudományos ars poeticáját egy rövid cikkben fogalmazta meg (Mardékok boltja. Egy visszavonuló levelei. *Tér és Társadalom*, 2009. 3. sz. 205–209.). Beluszky bibliográfiáját Sziráki Zsuzsanna állította össze (*Beluszky Pál műveinek bibliográfiája 1959–2006*. Pécs, 2006, MTA Regionális Kutatások Központja). Munkásságáról lásd Tiner Tibor tanulmányát (Beluszky Pál történeti földrajzi munkássága. *Történeti Földrajzi Közlemények*, 2017. 1. sz.

143–148.), illetve nekrológiát (In memoriam Beluszky Pál 1936–2022. *Történeti Földrajzi Közlemények*, 2023. 1–2. sz. 156–148.

A fenti alapműveken, de mindenekelőtt Beluszky 2018-as összegzésén kívül többen írtak még átfogó településföldrajzi-településtörténeti összefoglalót, így Prinz Gyula: *Magyarország településformái*. Budapest, 1922, Hornyánszky Viktor; Bárh János (*Szállások, falvak, városok. A magyarság települési hagyománya*. Kalocsa, 1996, Kalocsai Múzeumbarátok Köre), Kőszegfalvi György és Tóth József (Általános településföldrajz. In Tóth József – Vuics Tibor szerk.: *Általános társadalomföldrajz*. 1. köt. Budapest–Pécs, 1998, Dialóg Campus, 387–448.), Kőszegfalvi György (*Magyarország településrendszere. Történelmi vázlat településrendszerünkről*. Pécs, 2004, Alexandra), Tóth József (Településföldrajz. In uő szerk.: *Világföldrajz*. Budapest, 2012, Akadémiai, 323–357.), Szabó Pál (*Régió és térszerkezet. Az elmélettől a területpolitikáig*. Budapest, 2015, ELTE Eötvös). A témában megjelent néhány gyűjteményes kötet is: Novák László – Selmeczi László szerk.: *Falvak, mezővárosok az Alföldön*. Nagykőrös, 1986, Arany János Múzeum; Enyedi György szerk.: *Magyarország településkörnyezete*. Budapest, 2000, Akadémiai; Beluszky Pál et alii szerk.: *A terület és településfejlesztés kézikönyve*. Budapest, 2001 CEBA; Ebből a terjedelmes irodalomból külön is ki kell emelni Prinz Gyula korai, 1922-es összegzését, illetve Bárh János fentiekben idézett munkáját, aki könyvében rövid településtörténeti-településnéprajzi historiográfiát is adott, illetve bibliográfiája tartalmazza az ezzel foglalkozó irodalmat (217–246.). Bárh a *Magyar néprajz* IV. (Életmód) kötetében röviden összefoglalta fenti művének lényegi megállapításait (Paládi-Kovács Attila szerk.: *Magyar néprajz*. IV. köt. *Életmód*. Budapest, 1997, Akadémiai, 7–88.). Ugyancsak ő tekintette át és értékelte röviden a településtörténet és településnéprajz addigi történeti irodalmát (A településtörténet és településnéprajz kapcsolata. *Ethno-Lore*, 28. köt. 2011. 89–102.). A településnéprajzi irodalomból nem maradhat említés nélkül Novák László egyetemi tankönyve, illetve gyűjteményes kötete (*Településnéprajz*. Debrecen, 1995, Kossuth Lajos Tudományegyetem; *Településnéprajzi tanulmányok*. Debrecen, 1997, Kossuth Lajos Tudományegyetem). A Dunántúl településtörténet szempontjából fontos az a könyvsorozat, amely főleg a Veszprémben megrendezett konferenciák anyagát tartalmazza (*A Dunántúl településtörténete*. I–IX. Veszprém, 1976–1992, MTA Pécsi és Veszprémi Akadémiai Bizottsága. Még két könyvsorozat tartalmaz településföldrajzi és településtörténeti fejezeteket, illetve tanulmányokat. Egyrészt a Füleky György által szerkesztett sorozat (*A táj változásai a Kárpát-*

medencében. 1–12. Gödöllő–Szarvas, 1997–2019, Gödöllői Agrártudományi Egyetem – Környezetkímélő Agrokémiáért Alapítvány). Másrészt a Horváth Gyula szerkesztésében megjelent, *A Kárpát-medence régiói* sorozatcímet viselő 15 kötetes vállalkozás (Budapest, 2003–2021, Nemzetstratégiai Kutatóintézet).

Máig nélkülözhetetlenek a Mályusz Elemér által *Település- és népiségtörténeti értekezések*, illetve *Magyarság és nemzetiség. Tanulmányok a népiségtörténet köréből* címmel indított sorozatok kötetei (Mályusz Elemér: *Turóc megye kialakulása*. Budapest, 1934, Apostol Nyomda; Fügedi Erik: *Nyitra megye betelepülése*. Budapest, 1938, Egyetemi Nyomda; Iczkovits Emma: *Az erdélyi Fehér megye a középkorban*. Budapest, 1939, Sylvester Nyomda; Balázs Éva: *Kolozs megye kialakulása*. Budapest, 1939, Egyetemi Nyomda; Maksay Ferenc: *A középkori Szatmár megye*. Budapest, 1940, Stephaneum Nyomda; Jakó Zsigmond: *Bihar megye a török pusztítás előtt*. Budapest, 1940, Sylvester Nyomda; Kovács Márton: *A felsőőri magyar népsziget*. Budapest, 1942, Sylvester Nyomda; Bélay Vilmos: *Máramaros megye társadalma és nemzetiségei a megye betelepülésétől a XVIII. századig*. Budapest, 1943, Sylvester Nyomda; Nagy Kálózi Balázs: *Jászkunsági reformátusok leköltözése Bácskába II. József korában*. Budapest, 1943, Sylvester Nyomda; *A Magyarság és nemzetiség sorozat kötetei*: Szabó István: *Ugocsa megye*. Budapest, 1937, MTA; Ila Bálint: *Gömör megye*. I–IV. Budapest, 1944–1976, MTA–Akadémiai).

A falvakra vonatkozóan egy-egy korszak, illetve egy-egy táj vagy részterület monográfiái közül kiemelendők Eperjessy Kálmán (*A magyar falu településtörténete*. Budapest, 1940, Magyar Szemle Társaság; *A magyar falu története*. Budapest, 1966, Gondolat), Arie Nicolaas Jan den Hollander (*Az Alföld települései és lakói*. Budapest, 1980, Mezőgazdasági), Maksay Ferenc (*A magyar falu középkori településrendje*. Budapest, 1971, Akadémiai) és Szabó István (*A falurendszer kialakulása Magyarországon, X–XV. század*. Budapest, 1966, Akadémiai; *A középkori magyar falu*. Budapest, 1969, Akadémiai) munkái, valamint egy Makkai László által szerkesztett gyűjteményes kötet (*Jobbágylelek és parasztgazdaság az örökös jobbágyság kialakulásának korszakában*. Budapest, 1966, Akadémiai). Ebben a vonatkozásban is külön ki kell emelni Hoffmann Tamás megvilágító erejű tanulmányait (*A településtörténet határai*. In uő: *Néprajz és feudalizmus. Tanulmányok*. Budapest, 1975, Gondolat, 278–308.), illetve uő: *Európai parasztok. Életmódjuk története* I. köt. *A munka*. Budapest, 1998, Osiris, kül. A falu, a város határa és vidéke című fejezet, 354–471.), valamint Faragó Tamás történeti statisztikai

összefoglalását (Településtörténet, történeti táj, történeti térbeliség. Kísérlet egy 18. századi monografikus jellegű regionális kutatás tervezése során keletkezett kérdőjelek megválaszolására. *Történeti Statisztikai Tanulmányok*, 1984. 5–38.).

Az európai városföldrajz és várostörténet irodalma szinte áttekinthetetlen. Ebbe a hatalmas irodalomba és fontosabb irányzataiba vezetnek be Bácskai Vera rövid összegzései (Városfogalom és várostörténet Európában és Magyarországon. In Bácskai Vera – Nagy Lajos: *Piackörzetek, piacközpontok és városok Magyarországon 1828-ban*. Budapest, 1984, Akadémiai, 11–28; Az európai várostörténet-írás főbb irányzatai és mai helyzete. In Czoch Gábor szerk.: *Fejezetek Pozsony történetéből magyar és szlovák szemmel*. Pozsony, 2005, Kalligram, 11–19.), valamint Gyáni Gábor egyik historiográfiai tanulmánya (Mai várostörténet-írásunk: teljesítmény és irányzatok. In uő: *Történészdiskurzusok*. Budapest, 2002, L'Harmattan, 67–77.). Az általános magyar városfejlődés és a szabad királyi városok irodalma ugyancsak terjedelmes. A magyar várostörténet historiográfiáját – nagy vonalakban, de lényegre törően – Kubinyi András vázolta fel (*Városfejlődés és városhálózat a középkori Alföldön és az Alföld szélén* (Szeged, 2000, Csongrád Megyei Levéltár, 7–10.). Az újabb irodalomról lásd Éder Katalin munkájának első fejezetét (*Mezővárosi plébániatemplomok középkori városmentes tájakon*. Budapest, 2022, Martin Opitz, 9–24.). A magyar várostörténet új tendenciáit, valamint a posztmodern történetírás kihívásait ezen a területen Gyáni Gábor vázolta fel a fentiekben idézett Czoch-féle kötetben (33–46.). A magyar városföldrajz legújabb irodalmát Beluszky Pál és Sikos T. Tamás legújabb könyvének irodalomjegyzéke tartalmazza (*Városi szerepkör, városi rang*. Budapest, 2020, Dialóg Campus, 253–259). A legfontosabb magyar várostörténeti művek: Makkai László: A magyar városfejlődés történetének vázlata. In Borsos József szerk.: *Vidéki városaink*. Budapest, 1961, Közgazdasági és Jogi, 25–75; uő: *A magyar városfejlődés és városépítés történetének vázlata*. Budapest, 1963, Tankönyvkiadó; Gyimesi Sándor: *A városok a feudalizmusból a kapitalizmusba való átmenet időszakában*. Budapest, 1975, Akadémiai; Granasztói György: *A középkori magyar város*. Budapest, 1980, Gondolat; Tímár Lajos: *A gazdaság térszerkezete és a városhálózat néhány sajátossága a két világháború közötti Magyarországon*. Pécs, 1986, MTA RKI; Gerevich László ed.: *Towns in Medieval Hungary*. Budapest, 1990, Akadémiai; Faragó Tamás szerk.: *Város és társadalom a XVI–XVIII. században*. Miskolc, 1994, Miskolci Egyetem – Herman Ottó Múzeum; Barta Györgyi szerk.: *Budapest – nemzetközi város*. Budapest, 1998, MTA; Sonkoly Gábor:

Erdély városai a XVIII–XIX. században. Budapest, 2001, Atelier–L’Harmattan; Blazovich László: *Városok az Alföldön a 14–16. században.* Szeged, 2002, Csongrád Megyei Levéltár; Györi Róbert: *Magyar városhálózat a 20. század közepén.* Budapest–Pécs, 2005, Dialóg Campus; Csukovits Enikő – Lengyel Tünde szerk.: *Bártfától Pozsonyig. Városok a 13–17. században.* Budapest, 2005, MTA Történettudományi Intézet.

Ezekén túlmenően vannak néhányan, akik jelentős életművet jórészt a várostörténetnek szenteltek. Így Bácskai Vera: *Magyar mezővárosok a XV. században.* Budapest, 1965, Akadémiai; A mezővárosok kialakulásának történelmi folyamata. *Városépítés*, 1971. 3. sz. 11–13; *Piackörzetek, piacközpontok...* I. m (Nagy Lajossal); *Városok és városi társadalom Magyarországon a XIX. század elején.* Budapest, 1988, Akadémiai; *Gyula gazdasága és társadalma a XV–XVI. században.* Gyula, 1991, Békés Megyei Levéltár; *Városok Magyarországon az iparosodás előtt.* Budapest, 2002, Osiris; *Városok és polgárok Magyarországon.* 1–2. köt. Budapest, 2007, Budapest Főváros Levéltára. Fügedi Erik: Középkori magyar városprivilegiumok, Városok kialakulása Magyarországon, valamint Mezővárosaink kialakulása a XIV. században. In uő: *Kolduló barátok, polgárok, nemesek. Tanulmányok a magyar középkorról.* Budapest, 1981, Magvető, 238–363; *Ispánok, bárók, kiskirályok.* Budapest, 1986, Magvető. Kubinyi András: A középkori magyarországi városhálózat hierarchikus térbeli rendjének kérdéséhez. *Településtudományi Közlemények*, 1971. 58–78; A késő középkori magyarországi városi fejlődés vitás kérdései. In Uherkovich Ákos szerk.: *Régészet és várostörténet. Tudományos konferencia.* Pécs, 1991, Janus Pannonius Múzeum, 15–32; *Változások a középkor végi Magyarországon.* Budapest, 1993, MTA Történettudományi Intézet; *Városfejlődés és városhálózat...* I. m; Városhálózat a késő középkori Kárpát-medencében. *Történelmi Szemle*, 2004. 1–2. sz. 1–30. A 19. és 20. századi várostörténetre vonatkozóan Gyáni Gábor könyvei és tanulmányai megkerülhetetlenek (*Bérműszárnya és nyomortelep.* Budapest, 1992, Magvető; uő szerk.: *A modern város történelmi dilemmái.* Debrecen, 1995, Csokonai; *Hétköznapi Budapest, Nagyvárosi élet a századfordulón.* Budapest, 1995, Városháza; *Az utca és a szalon. A társadalmi térhasználat Budapesten, 1870–1940.* Budapest, 1998, Új Mandátum; *Történelemszövegek...* I. m; *Budapest – túl jól és rosszon. A nagyvárosi múlt, mint tapasztalat.* Budapest, 2008, Napvilág; *Az urbanizáció társadalomtörténete.* Kolozsvár, 2012, Komp-Press).

A mezővárosok irodalma még a szabad királyi városokénál is terjedelmesebb. Lakatos Bálint könyvének bibliográfiája jórészt tartalmazza a régebbi korokra vonatkozó irodalmat (*Mezővárosi oklevelek. Települési önkormányzat és írásbeliség a késő középkori Magyarországon, 1301–1526.* Budapest, 2017, Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézet, 681–730.), Szilágyi Miklós könyve (*Mezőváros és paraszti kultúra. Történeti-néprajzi dolgozatok az alföldi mezővárosokról.* Kisújszállás, 2012, Nagykun Hagyományőrző Társulás, 328–394.) pedig az újabb korokra, illetve a néprajzi irodalomra vonatkozóakat. A fontosabb munkák: Mályusz Elemér: A mezővárosi fejlődés In Székely György szerk.: *Tanulmányok a parasztság történetéhez Magyarországon a 14. században.* Budapest, 1953, Akadémiai, 128–193; Orosz István: Hegyaljai mezővárosok társadalma a XVII. században. In Szabó István szerk.: *Agrártörténeti tanulmányok.* Budapest, Budapest, 1960, Tankönyvkiadó, 3–70; uő: A mezővárosi fejlődés történeti szakaszai Magyarországon. *Zempléni Múzsza*, 2002. 1. sz. 5–16; uő: *Hagyományok és megújulás. Válogatott tanulmányok a magyar mezővárosok történetéből.* Debrecen, 1995, Csokonai; Poór János: *A hajdúvárosok gazdasági és társadalmi helyzete, 1607–1720.* Debrecen, 1967, Déri Múzeum Baráti Köre; Hofer Tamás – Kisbán Eszter – Kaposvári Gyula szerk.: *Paraszti társadalom és műveltség a 18–20. században.* II. köt. *Mezőváros.* Szolnok, 1974, Damjanich János Múzeum; Ladányi Erzsébet: *Libera villa, civitas, oppidum. Terminológiai kérdések a magyar városfejlődésben.* *Történelmi Szemle*, 1980. 450–477; uő: Az oppidum fogalom használata a középkori Magyarországon. *Levéltári Szemle*, 1992. 4. sz. 3–12; Németh Gábor: *Hegyaljai mezővárosok „törvényei” a XVII–XVIII. században.* Budapest, 1991, Magyar Nemzeti Múzeum; Szakály Ferenc: *Mezőváros és reformáció. Tanulmányok a korai magyar polgárosodás kérdéséhez.* Budapest, 1995, Balassi; Mikó Zsuzsa szerk.: *Mezőváros – Kisváros.* Debrecen, 1995, Csokonai; Szabó András szerk.: *Mezőváros, reformáció és irodalom (16–18. század).* Budapest, 2005, Universitas; Homoki-Nagy Mária szerk.: *Mezővárosaink jogélete a 18–19. században.* Szeged, 2010, Pólay Elemér Alapítvány; Szilágyi Miklós: *Mezőváros és paraszti kultúra... I. m.*; Gulyás László Szabolcs: *Mezővárosi önkormányzat a középkori Hegyalján.* Budapest, 2017, Magyar Nemzeti Levéltár; Lakatos Bálint: *Mezővárosi oklevelek... I. m.*; Erdész Ádám – Halmágyi Miklós szerk.: *Mezővárosok a Dél-Alföldön.* Gyula, 2022, Wenckheim Krisztina Városfejlesztési és Környezetvédelmi Közalapítvány; Éder Katalin: *Mezővárosi plébániatemplomok... I. m.*

A tanyakérdés irodalma könyvtárnyi. Bibliográfiai feldolgozását Tánczos Sándorné végezte el (*Tanyabibliográfia. Az alföldi tanyarendszer változásai és várható fejlődése*. Budapest, 1992, MTA Földrajzi Kutatóintézet). Ennek kiegészítése is elkészült 2005-ig (Törökné Gémes Tünde: *Tanyak a Duna-Tisza közti Homokhátságon*. Kecskemét, 2005, MTA RKK Alföldi Tudományos Intézete). A fontosabb munkák időrendben a következők: Gesztelyi Nagy László: *A magyar tanyakérdés*. Kecskemét, 1927, Magyar Társaság; uő: *Magyar tanya*. 2. kiad. Kecskemét, 1928, Árpád Részvénytársaság Könyvnyomdája; Erdei Ferenc: *Magyar tanyak*. Budapest, 1942, Athenaeum; Györffy István: *Magyar falu, magyar ház*. Budapest, 1943, Turul; Márkus István: *Kertek és tanyak Nagykovácsán a XVII–XVIII. században. Történeti néprajzi tanulmány*. Kecskemét, 1943, Első Kecskeméti Hírlapkiadó és Nyomda; Márkus Mihály: *A bokortanyak népe*. Budapest, 1943, Pázmány Péter Tudományegyetem Magyaraságtudományi Intézete; Belényesy Márta: *Adatok a tanya kialakulás történetéhez. A „telek” és a magyar tanya középkori gyökerei*. Budapest, 1948, Néptudományi Intézet; Barabás Jenő: *A szórványtelepülések kialakulása Közép-Európában. Műveltség és Hagyomány*, 1960. 219–249; Lettrich Edit: *Kecskemét és tanyavilága*. Budapest, 1968, Akadémiai; Hofer Tamás – Kisbán Eszter – Kaposvári Gyula szerk.: *Paraszti társadalom és műveltség a 18–20. században*. III. köt. *Tanyak*. Szolnok, 1974, Damjanich János Múzeum; Balogh István: *Tugurium–szállás–tanya. Ethnographia*, 1976. 1–22; Szentí Tibor: *A tanya*. Budapest, 1979, Gondolat; Pölöskei Ferenc – Szabad György szerk.: *A magyar tanyarendszer múltja*. Budapest, 1980, Akadémiai; Barabás Jenő: *A társadalomtörténet és a tanyak. Ethnographia*, 1982. 129–134; Juhász Antal: *A szegedi táj tanyái. Móra Ferenc Múzeum Évkönyve*, 1982–83. 2. sz. 3–270; Becsei József: *Az alföldi város és a külterületi népesség*. Budapest, 1995, Földrajztudományi Kutató Intézet; Tímár Lajos: *Erdei Ferenc és Mendöl Tibor vitái a magyar városokról. Századok*, 1995. 617–628; Becsei József: *Az alföldi tanyarendszer történeti földrajza*. In Frisnyák Sándor szerk.: *A Kárpát-medence történeti földrajza*. Nyíregyháza, 1996, MTA Szabolcs-Szatmár-Bereg Megyei Tudományos Testülete – Bessenyei György Tanárképző Főiskola Földrajzi Tanszéke, 171–198; Beluszky Pál: *A Nagyalföld történeti földrajza*. Budapest–Pécs, 2001, Dialóg Campus; Pálné Kovács Ilona: *Regionális politika és közigazgatás*. 2. jav. kiad. Budapest–Pécs, 2001, Dialóg Campus; Hoffmann Tamás: *A tanyak (és a keletkezükkel kapcsolatos elképzelések a magyar szakirodalomban)*. In Novák László Ferenc szerk.: *Gazdálkodás az Alföldön. Földművelés*. Nagykovács, 2002, Arany János Múzeum, 127–144; Szilágyi Zsolt:

Erdei és Mendöl – A tanya. *Agrártörténeti Szemle*, 2003, 549–563; Becsei József: A magyarországi tanyarendszer és az európai uniós tagság. In Pócs Gyula szerk.: *Falvak, földek, földművesek*. Budapest, 2004, Agroinform, 17–152; Becsei József: A tanya revitalizációjának mai lehetőségei. In Sikos T. Tamás – Tiner Tibor szerk.: *Tájak, régiók, települések térben és időben. Tanulmánykötet Beluszky Pál 80. születésnapjára*. Budapest, 2016, Dialóg Campus, 19–30; Nagy Gábor – Dudás Gábor: A tanyafejlődés történelmi vázlata a török kor utáni Békéscsaba, Gyula és Szarvas példáján. Uo. 275–294; Juhász Antal: *A dél-alföldi tanyavilág. Néprajzi tanulmányok*. Budapest, 2018, Nap; Juhász Antal: *A szegedi nagytáj és szomszédai. Néprajzi tanulmányok és esszék*. Budapest, 2020, Nap.

A Kárpát-medence táji-nyelvjárásai tagolódása

A magyar nyelvjárásai kutatás legfontosabb írásai – időrendben – a következők: Balassa József: *A magyar nyelvjárások osztályozása és jellemzése*. Budapest, 1891, MTA; Horger Antal: *A magyar nyelvjárások*. Budapest, 1934, Lazicius Gyula: *A magyar nyelvjárások*. Budapest, 1933, MTA; Kókai Lajos; Bárczi Géza: *Régi magyar nyelvjárások*. Budapest, 1947, Teleki Pál Tudományos Intézet; Kálmán Béla: *Nyelvjárásaink*. Budapest, 1966, Tankönyvkiadó; Deme László – Imre Samu szerk.: *A magyar nyelvjárások atlasza*. 1–6. köt. Budapest, 1968–1977, Akadémiai; Imre Samu: *A mai magyar nyelvjárások rendszere*. Budapest, 1971, Akadémiai; Kiss Jenő szerk.: *Magyar dialektológia*. Budapest, 2001, Osiris; Balogh Lajos szerk.: *Szöveggyűjtemény a táji nyelvváltozatok köréből*. Budapest, 1993, MTA Nyelvtudományi Intézet; Murádin László – Juhász Dezső szerk.: *A romániai magyar nyelvjárások atlasza*. 1–10. köt. Budapest, 1996–2006, Magyar Nyelvtudományi Társaság; Kiss Jenő: *Nyelvjárások, regionális nyelvváltozatok*. In Kiefer Ferenc szerk.: *Magyar nyelv*. Budapest, 2006, Akadémiai, 517–548; Vargha Fruzsina Sára: *A nyelvi hasonlóság földrajzi mintázatai. Magyar nyelvjárások dialektometriai elemzése*. Budapest, 2017, Magyar Nyelvtudományi Társaság. Kiss Jenő: *A magyar nyelv területi változatai*. In Kiefer Ferenc– Siptár Péter szerk.: *A magyar nyelvkezikönyve*. Budapest, 2003, Akadémiai, 269–300; Bába Barbara: *Földrajzi köznevek térben és időben*. Debrecen, 2016, Debreceni Egyetemi Kiadó; Juhász Dezső: *A nyelvjárások történetéből*. In Kiss Jenő– Pusztai Ferenc szerk.: *A magyar nyelvtörténet kézikönyve*. Budapest, 2018, Tinta, 314–349.

A Kárpát-medence táji-etnográfiai tagolódása

A magyarság táji-etnográfiai tagolódásának hatalmas irodalma van, amelyet itt lehetetlen felsorolni, de talán nem is szükséges, mert azok az alpművek, amelyek a témában születtek, bőséges irodalmat adnak. A következő felsorolásban zárójelben megadom az illető művekben található bibliográfia pontos helyét. Kósa László – Filep Antal: *A magyar nép táji-történeti tagolódása*. Budapest, 1975, Akadémiai (197–221.); Kósa László: *Paraszti polgárosulás és a népi kultúra táji megoszlása Magyarországon 1880–1920*. 3. bőv. kiad. Budapest, 1998, Planétás (384–454); Paládi-Kovács Attila – Mohay Tamás: Kulturális régiók és etnikai, néprajzi csoportok. In Paládi-Kovács Attila szerk.: *Táj, nép, történelem*. I. 1. köt. Budapest, 2011, Akadémiai (894–1002.); Borsos Balázs: *A magyar népi kultúra regionális struktúrája*. 1–2. köt. Budapest, 2011, MTA Néprajzi Kutatóintézete (1. köt. 530–563.); Borsos Balázs – Magyar Zoltán: *A magyar népi kultúra régiói*. 1–2. köt. Budapest, 2011, M-érték (1. köt. 369–388; 2. köt. 389–412.).Ebből a könyvtárnyi irodalomból külön is ki kell emelni a következő műveket (időrendben): Viski Károly: *Etnikai csoportok, vidékek*. Budapest, 1938, MTA; Tálasi István: *A magyar etnikai csoportok*. Budapest, é. n. (kézirat); Kós Károly: Magyar néprajzi tájak hazánk területén. *Művelődés*, 1957. 2. sz. 32–34; Barabás Jenő: Az etnikai csoportok fogalmának kérdéséhez. *Néprajzi Értesítő*, 1958. 19–27; Gunda Béla: A kultúra integrációja és az etnikai csoportok alakulása. *Műveltség és Hagyomány*, 1963. 3–24; Barabás Jenő: *Kartográfiai módszer a néprajzban*. Budapest, 1963, Akadémiai; Andrásfalvy Bertalan: Néprajzi csoport, kistáj és régió. *Népi kultúra – Népi társadalom*, 11–12. sz. 1980. 39–58; Paládi-Kovács Attila szerk.: *Előmunkálatok a Magyarság Néprajzához*. 7. köt. *Néprajzi csoportok kutatási módszerei*. Budapest, 1980, MTA Néprajzi Kutatócsoport; Barabás Jenő szerk.: *Magyar néprajzi atlasz*. 1–9. köt. Budapest, 1987–1992, Akadémiai. Az egyes néprajzi tájakról szóló alapirodalom megtalálható a *Magyar Néprajzi Lexikon* (1–5. köt. Budapest, 1977–1982, Akadémiai) megfelelő szócikkeinél. A Gondolat Kiadónál megjelent egy népszerűsítő sorozat is a témában (Balogh István: *Hajdúság* (1969), uő: *A civisek világa. Debrecen néprajza* (1973), Bálint Sándor: *A szegedi nép* (1968), Bellon Tibor: *Nagykunság* (1979), Bíró Friderika: *Göcsej* (1988), Dömötör Sándor: *Őrség* (1960), Erdész Sándor: *Nyírség* (1974), Katona Imre: *Sárköz* (1962), ifj. Kodolányi János: *Ormánság* (1960), Manga János: *Palócföld* (1979), Novák László: *A három város* (1986), Szabó László: *Jászság* (1982), Tálasi István: *Kiskunság* (1977), Timaffy László: *Szigetköz* (1980), Vajkai Aurél: *A Bakony néprajza* (1959), uő: *Balatonmellék* (1964).

Régészet

A honfoglalás korára és a középkorra vonatkozó régészet újabb irodalmát három bibliográfiai kötet gyűjtötte össze: Jakabffy Imre: *A Közép-Duna-medence régészeti bibliográfiája 1967–1977*. Budapest, 1981, Akadémiai; Jakabffy Imre: *A Közép-Duna-medence régészeti bibliográfiája 1977–1987*. Budapest, 1981, Mundus; Borbély Zsuzsanna – Vajda Olga: *A Közép-Duna-medence régészeti bibliográfiája 1988–2008*. Budapest, 2017, Pázmány Péter Katolikus Egyetem Régészettudományi Intézet. Pálóczi Horváth András és Rácz Tibor Ákos historiográfiai áttekintést is adtak a magyar településrégészet múltjáról (Az elpusztult késő középkori falvak morfológiai variációi. *Arrabona*, 2006. 1. sz. 357–390; illetve *A pesti-síkság falvai a magyar honfoglalástól a 14. századig. Kerámiaművesség, lakóépítmények, települési formák*. Budapest, 2019, Pázmány Péter Katolikus Egyetem Régészettudományi Intézet, 9–19.). Rácz Tibor Ákos fenti könyvének irodalomjegyzéke (161–184), valamint Takács Miklós új könyvének terjedelmes bibliográfiája (*Partes Inferiores. Tanulmányok a Kárpát-medence déli részének középkori településrégészetéről*. Budapest, 2021, Pázmány Péter Katolikus Egyetem Régészettudományi Intézet – Martin Opitz, 341–420.) tartalmazza a középkori településrégészetre vonatkozó legújabb irodalmat is. A kérdés tanulmányozásához fontos még egy Benkő Elek és Kovács Gyöngyi által szerkesztett gyűjteményes kötet (*A középkor és a kora újkor régészete Magyarországon*. 1–2. köt. Budapest, 2010, MTA Régészeti Intézete, ebben különösen Takács Miklós tanulmánya: Árpád-kori falusias települések kutatása Magyarországon 1990 és 2005 között. Uo. 1. köt. 1–67.), Révész László és Wolf Mária szerkesztette kötet (*A honfoglalás kor kutatásának legújabb eredményei. Tanulmányok Kovács László 70. születésnapjára*. Szeged, 2013, Szegedi Tudományegyetem Régészeti Tanszék), valamint Takács új könyve (*Partes Inferiores... I. m.*). A településtörténet kutatásának módszertanához a Müller Róbert szerkesztette kötet nélkülözhetetlen (*A településtörténeti kutatás módszertana. Korreferátumok*. Veszprém, 1974, MTA Veszprémi Akadémiai Bizottság, ebben különösen Maksay Ferenc, Tóth Sándor és Fügedi Erik írásai. A könyvben hivatkozott Hoffmann Tamás vitaindítója nem itt, hanem a szerző gyűjteményes kötetében jelent meg: A településtörténet határai. In uő: *Néprajz és feudalizmus... I. m.* 278–308.). Témánk szempontjából fontos írásokat tartalmaz még *A Honfoglalásról sok szemmel* című sorozat régészeti kötete is (Kovács László szerk.: *Honfoglalás és régészet*. Budapest, 1994, Balassi). Ebben a kötetben különösen Bálint Csanádnak a honfoglalás kori régészetre vonatkozó kritikai megközelítése és módszertani

megjegyzései figyelemreméltóak (uo. 39–48. Ezzel kapcsolatban lásd még Bálint ugyancsak alapvető tanulmányát: A honfoglaló magyarok és Európa. Magyar Szemle, 1994, 787–811.). A magyar korai történet és a honfoglalás kora újabb irodalmának áttekintését egy gyűjteményes kötetben találjuk meg (Sudár Balázs et alii szerk.: *Magyar őstörténet. Tudomány és hagyományörzés.* Budapest, 2014, MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont). Ebben a kötetben a településrégészetre vonatkozó tanulmányt szintén Takács Miklós írta: A honfoglalás kor és a településrégészet. Uo. 137–150.). A honfoglalás alapkérdéseit veti fel az a vita, amely a *Századok* hasábjain folyt Takács Miklós, Révész László, illetve Kristó Gyula között (*Századok*, 1997. 1. sz. 168–275.). Ez a vita érinti a magyar településtörténetet is (Uo. 189–201.). A *Magyar Tudomány* című folyóirat őstörténeti tematikus számaiból is tájékozódhatunk a kérdés legújabb irodalmáról és problémáiról: 2008. 10. sz. (Genetika és magyar őstörténet); , 2014. 5. sz. (A magyarok őstörténetéről); 2018. 1. sz. (A történeti genetika történeti relevanciájáról); 2021. különszám (Hunok, avarok, magyarok a korai középkorban). A fenti kötetek, illetve a tematikus számok tartalmazzák a téma terjedelmes kurrens irodalmát, amelynek részletes felsorolásától itt eltekintek.

Laszlovszky József ásatásai mellett több rövid összefoglalót is írt a régészeti településtörténet problémáiról: A középkor és a kora újkor. In Visy Zsolt – Nagy Mihály – B. Kiss Zsuzsa szerk.: *Magyar régészet az ezredfordulón.* Budapest, 2003, Nemzeti Örökség Minisztériuma – Teleki László Alapítvány, 347–404; Árpád-kori falvaink építésze. In Deák Zoltán szerk.: *Pannon enciklopédia. A magyar építészet története.* Budapest, 2009, Urbis, 28–29; Település. In Kőszeghy Péter szerk.: *Magyar művelődéstörténeti lexikon.* XI. köt. Budapest, 2011, Balassi, 417–428; Földművelés későközépkori Magyarországon. In Kubinyi András – Laszlovszky József – Szabó Péter szerk.: *Gazdaság és gazdálkodás a középkori Magyarországon. Gazdaságtörténet, anyagi kultúra, régészet.* Budapest, 2008, Martin Opitz. A kötet, illetve Laszlovszky tanulmányának újabb és részben felújított angol nyelvű kiadása József Laszlovszky et alii eds: *The Economy of Medieval Hungary.* Leiden–Boston, 2018, Brill, 81–112.

Magyarország közigazgatási rendszere

A magyar közigazgatás rendszerével és történetével Hajdú Zoltán foglalkozott a legrészletesebben. Egy sor munkája jelent meg ebben a témakörben: A magyar megyerendszer történeti, területi fejlődésének sajátosságai. In Pálné Kovács

Ilona – Agg Zoltán szerk.: *A rendszerváltás és a megyék*. Veszprém, 1994, Comitatus, 7–29; A magyar közigazgatás történeti földrajza. In Frisnyák Sándor szerk.: *A Kárpát-medence történeti földrajza*. Nyíregyháza, 1996, MTA Szabolcs-Szatmár-Bereg Megyei Tudományos Testülete – Bessenyei György Tanárképző Főiskola Földrajzi Tanszéke, 211–223; Táj és állam. In Füleky György szerk.: *A táj változásai a Honfoglalás óta a Kárpát-medencében*. Gödöllő, 1997, Gödöllői Agrártudományi Egyetem, 9–20; A magyar közigazgatási régiók történeti problematikája. In Glatz Ferenc szerk.: *Területfejlesztés és közigazgatás-szervezés (megye, régió, kistérség)*. Budapest, 2000, MTA, 91–108; *Magyarország közigazgatási földrajza*. Budapest, 2001, Dialóg Campus; *Magyarország történeti államföldrajza. Korszakonként változó államterület, határterület és határpolitika*. Budapest, 2019, Dialóg Campus; Hajdú Zoltán – Rác Szilárd: *A területi magyar közigazgatás modernizációs kihívásai és reformkísérletei az 1920 utáni korszakban*. Budapest, 2019, Nemzeti Közszolgálati Egyetem. Hajdú munkáiban általában szerepel egy részletes irodalomjegyzék, ebből összeállítható a magyar közigazgatási irodalom részletes bibliográfiája egészen a 2020-as évekig. Hajdú életművéről lásd Rác Szilárd és Reményi Péter életútinterjúját: „Generációk munkájára támaszkodva kutatunk”. Beszélgetés Hajdú Zoltánnal 70. születésnapja alkalmából. *Modern Geográfia*, 2022. 4. sz. 9–20.

Hajdú Zoltán munkáin kívül korábban is sok jelentős mű született a témában: Ereky István: *A magyar helyhatósági önkormányzat. A vármegyék*. 2. kiad. Budapest, 1910, Grill; Hantos Gyula: *A magyar közigazgatás területi alapjai*. Budapest, 1931, Athenaeum; Kiss István szerk.: *Dolgozatok a közigazgatási reform köréből*. Budapest, 1940, Dunántúl Pécsi Egyetemi Könyvkiadó; Magyary Zoltán: *Magyar közigazgatás*. Budapest, 1942, Királyi Magyar Egyetemi Nyomda; Ereky István: *A modern magyar közigazgatás kialakulása*. Budapest, 1942, Dunántúl Pécsi Egyetemi Könyvkiadó; Egyed István: *A magyar közigazgatási jog*. Budapest, 2017, Dialóg Campus (eredetileg: 1947); Lettrich Edit: *Településhálózat, urbanizáció, közigazgatás*. Budapest, 1975. MTA Állam- és Jogtudományi Intézet; Csizmadia Andor: *A magyar közigazgatás fejlődése a XVIII. századtól a tanácsrendszer létrejöttéig*. Budapest, 1976, Akadémiai; Erdei Ferenc: *Településpolitika, közigazgatás, urbanizáció*. Budapest, 1977, Akadémiai; Szamel Károly: *A megyerendszer fejlődésének története Magyarországon*. Budapest, 1981, Államigazgatási Szervezési Intézet; Tóth József: Régiók és/vagy megyék. *Tér és Társadalom*, 1987. 2. sz. 77–80; Verebélyi Imre: *A tanácsi önkormányzat*. Budapest, 1987, Közgazdasági és Jogi;

Kristó Gyula: *A vármegyék kialakulása Magyarországon*. Budapest, 1988, Magvető; Lövétei István – Szamel Katalin: *A magyar közigazgatás-tudomány klasszikusai. 1847–1947*. Budapest, 1988, Közgazdasági és Jogi; Pálné Kovács Ilona: *A helyi politika*. Budapest, 1990, Akadémiai; Kovács Zoltán: *A határ menti területek központhálózatának átalakulása az első világháború után. Földrajzi Közlemények*, 1990. 1. sz. 3–16. Agg Zoltán – Pálné Kovács Ilona szerk.: *A rendszerváltás és a megyék*. Veszprém, 1994, Comitatus; Stipta István: *Törekvések a vármegyék polgári átalakítására. Tervezetek, javaslatok, törvények*. Budapest, 1995, Osiris; Böhm Antal: *A helyi társadalom*. Kaposvár, 1996, Csokonai Vitéz Mihály Tanítóképző Főiskola Társadalomtudományi és Közművelődési Tanszéke; Horváth Gyula: *Európai regionális politika*. Budapest–Pécs, 1998, Dialóg Campus; Horváth Gyula – Pálné Kovács Ilona szerk.: *Területfejlesztés és közigazgatás-szervezés (megye, régió, kistérség)*. Budapest, 2000, MTA; Horváth Gyula: *Regionális támogatások az Európai Unióban*. Budapest, 2001, Osiris; Beluszky Pál – Kovács Zoltán – Olessák Dénes: *A terület- és településfejlesztés kézikönyve*. Budapest, 2001, CEBA; Perczel György szerk.: *Magyarország társadalmi-gazdasági földrajza. 2., átd. kiad.* Budapest, 2003, ELTE Eötvös; Tóth József: *Tanulmányok a településföldrajz témaköréből*. Pécs, 2004, Pécsi Tudományegyetem Természettudományi Kar; Enyedi György szerk. *A régió. Magyar Tudomány*, 2004. 9. sz. 934–1001; Tóth József: *A Kárpát-medence regionális tagolódása*. In Laib Eszter szerk.: *Urbanisztikai feladatok a Kárpát-medencében*. Kecskemét, 2005, Magyar Urbanisztikai Társaság, 4–31; Agg Zoltán: *A megyerendszer változó szerepe a magyar közigazgatásban*. Budapest, 2006, PhD értekezés; Fogarasi József – Ivancsics Imre – Kiss László: *A helyi önkormányzatok. 2. kiad.* Budapest, 2007, Unió; Pálné Kovács Ilona: *Helyi kormányzás Magyarországon*. Budapest–Pécs, 2008, Dialóg Campus; Hardi Tamás – Hajdú Zoltán – Mezei István: *Határok és városok a Kárpát-medencében*. Győr–Pécs, 2009, MTA Regionális Kutatások Központja; Pálné Kovács Ilona szerk.: *A politika új színtere a régió*. Pécs–Budapest, 2009, Pécsi Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar–Századvég; Süli-Zakar István szerk.: *A terület- és településfejlesztés alapjai. 1–2. köt.* Budapest–Pécs, 2003–2010, Dialóg Campus; Fogarasi József szerk.: *A helyi önkormányzatok. Tankönyv – kézikönyv*. Budapest, 2010, HVG-Orac; Elekes Tibor: *Székelyföld közigazgatás-földrajzi változásai a 13. századtól napjainkig. Földrajzi Közlemények*, 2011. 4. sz. 415–430; Szamel Katalin et alii szerk.: *Az Európai Unió tagállamainak közigazgatása*. Budapest, 2012, Akadémiai; valamint Feik Csaba szerk.:

Magyarország helyi önkormányzatai. Budapest, 2014, Nemzeti Köszolgálati Egyetem; Hardi Tamás szerk.: *Terek és tér-képzetek. Elképzelt és formalizált terek, régiók a Kárpát-medencében, Közép-Európában.* Somorja–Győr, 2015, Fórum Kisebbségkutató Intézet – MTA KRTK Regionális Kutatások Intézete; Pálné Kovács Ilona szerk.: *A magyar decentralizáció kudarca nyomában.* Budapest–Pécs, 2016, Dialóg Campus; Pálné Kovács Ilona: *A középszintű kormányzás helyzete és perspektívái Magyarországon.* Budapest, 2019, Dialóg Campus; Kincses Áron –Tóth Géza Magyarország térszerkezetének változásai 1870-től napjainkig. *Statisztikai Szemle*, 2020. 6. sz. 522–546; Varga Ádám: *A helyi önkormányzáshoz való jog alapvető kérdései.* Budapest, 2021, Pázmány Press; Szabadi Ernő Lóránd: *Székelyföld közigazgatása és a székely kérdés a világháborúk közötti Romániában.* Budapest, 2022, PhD értekezés.